

**T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI**

**TÜRKİYE'DE MUHAFAZAKÂRLIK: SİYASAL SÖYLEM VE
POLİTİKALAR TEMELİNDE ERBAKAN VE ERDOĞAN
MUHAFAZAKÂRLIĞI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazan GÜLER

Balıkesir, 2016

**T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI**

**TÜRKİYE'DE MUHAFAZAKÂRLIK: SİYASAL SÖYLEM VE
POLİTİKALAR TEMELİNDE ERBAKAN VE ERDOĞAN
MUHAFAZAKÂRLIĞI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazan GÜLER

Tez Danışmanı

Doç. Dr. İbrahim ERDOĞAN

Balıkesir, 2016

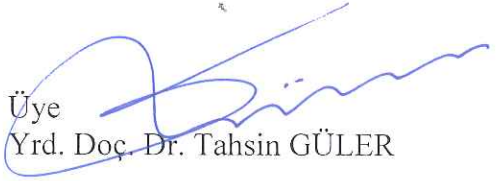
T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda 201512529001 numaralı Hazan GÜLER'in hazırladığı "Türkiye'de Muhafazakârlık: Siyasal Söylem ve Politikalar Temelinde Erbakan ve Erdoğan Muhafazakârlığı" konulu YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 24.06.2016 tarihinde yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezin onayına OY BİRLİĞİ ile karar verilmiştir.

Başkan (Danışman)
Doç. Dr. İbrahim ERDOĞAN

Üye
Yrd. Doç. Dr. Lutfi YALÇIN

Üye
Yrd. Doç. Dr. Tahsin GÜLER

Üye

Üye

Üye

Üye

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

30.06/2016

Enstitü Müdürü
Doç. Dr. Halil İbrahim ŞAHİN

ÖNSÖZ

Siyasal bir araç olarak muhafazakârlık, dünyada olduğu kadar Türkiye’de de kendisine sıkça başvurulmuş bir ideolojidir. Mevcut düzenin devam ettirilmesi arzusu içindeki muhafazakâr düşünce, siyasal olana etki edebildiği 18. yy’dan bu yana kritik bir söylem olarak siyaset sahnesinde hep var olmuştur. Ortaya çıkmasıyla Avrupa’da değişim karşısında yer alan muhafazakârlık; gelenek, nizam, tarih, aile, din gibi birtakım politik ve toplumsal unsurların sürdürülmesi hedefini taşır. Siyasetin ve siyasetçilerin önemli bir aracı haline gelmiş bu ideoloji, çağdaş siyasal düzen karşısında yer almasına rağmen değişen sistem içinde söylemini dönüştürmüştür. Türkiye’de özellikle demokratik hayata geçişin ardından etkinliğini göstermeye başlayan muhafazakâr düşünce, günümüzde Türk sağının en önemli organlarından biridir. Türkiye açısından muhafazakâr düşünceyi bu çalışma adına kritik yapan nokta, muhafazakâr düşüncenin geçirdiği dönüşüm olmuştur. Necmettin Erbakan ve Recep Tayyip Erdoğan gibi Türk sağ siyasetine damga vuran iki figürün muhafazakâr siyasetlerindeki ortaklık ve farklılıklar bu dönüşümün anlaşılması için temel alınmıştır. Bu çalışmada, Türk muhafazakârlığının Erbakan ve Erdoğan’ın siyasal söylem ve politikaları üzerinden aldığı şekil ve günümüzde ulaştığı kritik konum aktarılmıştır.

Çalışmanın tanımlanmasında ve sürdürülmesinde sahip olduğu bilgi birikimi ile beni yönlendiren danışman hocam Doç. Dr. İbrahim ERDOĞAN’a, çalışma süresince hiçbir desteğini esirgemeyen hocam Yrd. Doç. Dr. Tahsin GÜLER’e ve değerli katkılarından ötürü Yrd. Doç. Dr. Lütfi YALÇIN’a; manevi destekleri ile hep yanımda olan annem, babam, ablalarım ve yeğenlerime sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Balıkesir, 2016

Hazan GÜLER

ÖZET

TÜRKİYE'DE MUHAFAZAKÂRLIK: SİYASAL SÖYLEM VE POLİTİKALAR TEMELİNDE ERBAKAN VE ERDOĞAN MUHAFAZAKÂRLIĞI

GÜLER, Hazan

Yüksek Lisans, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. İbrahim ERDOĞAN

2016, 122 Sayfa

Bu çalışmanın amacı, Türk muhafazakârlığı adına önem kazanmış iki siyasi figürün söylem ve politikalar ışığında muhafazakâr düşünceye katkılarının incelenmesi ve karşılaştırılmasıdır. Türk muhafazakârlığının geçirdiği dönüşüm ve geldiği noktada, konunun anlaşılması için adres gösterilen Necmettin Erbakan ve Recep Tayyip Erdoğan, benzer siyasi gelenekten gelmesine rağmen muhafazakâr ideoloji açısından farklılıklar gösteren iki siyasetçidir. Bu çalışmada muhafazakâr düşüncenin değişim karşısında takındığı tavır farklı okumalarla siyaset sahnesine aktaran iki figürün benzer ve farklılaşan yanlarıyla, Türk siyasetine sağladığı katkı gözlemlenmiştir. Bütün bunlar ışığında Erbakan'ın öğrencilerinden yetişen bir siyasetçi olarak Erdoğan'ın sahip olduğu muhafazakâr siyaset anlayışı ile ideolojinin yeni bir tanım kazanmasına katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Muhafazakârlığın değişim karşısında aldığı tavır hem söylemleriyle hem de gerçekleştirdiği politikalarla değiştiren Erdoğan, modern muhafazakârlık örneğini Türkiye siyasetine taşımıştır.

Anahtar Kelimeler: Muhafazakârlık, Türk sağ, değişim, Necmettin Erbakan, Recep Tayyip Erdoğan.

ABSTRACT

CONSERVATISM IN TURKEY: ERBAKAN AND ERDOĞAN'S CONSERVATISM IN THE LIGHT OF POLITICAL DISCOURSE AND POLICIES

GÜLER, Hazan

Master Thesis, Department of Political Science and Public Administration

Adviser: Assoc. Prof. Dr. İbrahim ERDOĞAN

2016, 122 pages

This study aims to analyse and compare the contributions of two figures gained importance for Turkish conservatism in the light of their policies and political discourses. Necmettin Erbakan and Recep Tayyip Erdoğan, addressed to understand the place of Turkish conservatism after a period of transformation, are two different politicians for the conservative ideology even though they have come from the same political tradition. Within this study, the similarities and differences of two figures, who transformed the attitude of conservative ideology against the concept of change in different ways, have been analysed. All these have showed that with his conservative political perception, Erdoğan, as a politician educated by Erbakan, has contributed the ideology to gain a new understanding. Thanks to his policies and political discourse, Erdoğan has transformed the meaning of change for the conservative ideology and has brought the concept of modern conservatism to Turkish policy.

Keywords: Conservatism, Turkish right, change, Necmettin Erbakan, Recep Tayyip Erdoğan.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖN SÖZ	III
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR	VII
1. GİRİŞ	1
2. KAVRAMSAL BİR ÇERÇEVEDE MUHAFAZAKÂR DÜŞÜNCENİN OLUŞUMU VE TÜRLERİ	
2.1. Siyasal Muhafazakârlık Yaklaşımı	5
2.2. Avrupa’da Muhafazakâr Düşüncenin Doğuşu	7
2.2.1. İlmî İngiliz Muhafazakârlığı - Edmund Burke	10
2.2.2. Katı Fransız Muhafazakârlığı - De Bonald & De Maistre	13
2.2.3. Kıtada Farklılaşan Alman Muhafazakârlığı	16
2.3. Amerikan Devrimi ve Kısmi Muhafazakârlık	18
2.4. Muhafazakârlığın Başlıca Temaları	21
2.5. Muhafazakârlık Türleri	25
2.5.1. Klasik Muhafazakârlık	27
2.5.2. Modern Muhafazakârlık	28
3. TÜRK MUHAFAZAKÂRLIĞININ SÜREÇLERİ	
3.1. Cumhuriyet’ten Milli Görüş’e Muhafazakârlık Algısı	34
3.2. Erbakan’la Yükselen Siyasal İslamcılık ve Muhafazakârlığın Yön Değiştirmesi	41
3.3. Türkiye’de Muhafazakâr Siyasetin Güncel Formu	45
4. ERBAKAN’IN SİYASAL İSLAMCILIĞI VE MİLLİ GÖRÜŞ İNŞASI	
4.1. Erbakan’ın İslam ve Siyaset Arasında Kurduğu İlişki	53
4.2. Türkiye’de Siyasal İslam’ın Yükselişi: Erbakan ve Milli Görüş-Etkisi	57
4.3. Erbakan’ın Politikaları Üzerinden Siyasal İslamcılığın Yorumu	66
5. ERDOĞAN ÇİZGİSİNDE MİLLİ GÖRÜŞ KİMLİĞİNDEN DÖNÜŞEN MUHAFAZAKÂR SÖYLEM VE POLİTİKALAR	
5.1. Erbakan’dan Erdoğan’a Milli Görüş ve İslamcılık Söyleminin Seyri	81
5.2. Türk Sağ Geleneğinde Ak Parti ile Dönüşen Yeni Muhafazakârlık Algısı	85
5.3. Erdoğan Söylemleri Üzerinden Muhafazakârlığın Konumu	91
5.4. Erdoğan Muhafazakârlığının Uygulamalar Üzerinden İncelenmesi	98
6. SONUÇ	106
KAYNAKÇA	115

KISALTMALAR

AD	: Adil Düzen
AP	: Adalet Partisi
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
Ak Parti	: Adalet ve Kalkınma Partisi
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DP	: Demokrat Parti
FP	: Fazilet Partisi
HADEP	: Halkların Demokratik Partisi
MGH	: Milli Görüş Hareketi
MNP	: Milli Nizam Partisi
MSP	: Milli Selamet Partisi
RP	: Refah Partisi
SP	: Saadet Partisi
vb.	: Ve benzerleri
yy.	: Yüzyıl

1. GİRİŞ

Günümüz siyaset anlayışında kendisine sıkça başvurulmuş muhafazakârlık, bir ideoloji veya düşünce stili olarak kritik bir konuma sahiptir. Muhafazakârlığı hem dünya siyasetinde hem de özelinde Türk siyasetinde önemli kılan husus, detaylı bir incelemeyle kendisini diğer ideolojilerden ayırmasından ve duruşunu modern sistem içinde güncellemesinden anlaşılabilir. Avrupa’da aydınlanma hareketinin ardından ortaya çıkmasıyla, düzeni koruma adına uğraş veren bu ideoloji, aynı zamanda karşı çıktığı çağdaş sistemin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Toplumda mevcut düzenin muhafaza edilmesi koşusuyla değişimin varlığını kabul eden muhafazakârlık, 18. yüzyıldaki katı tavrını modern süreç içinde ılımlaştırmıştır. Söz konusu tutumun, muhafazakârlığı siyasetin ana aktörlerinden biri haline getirdiği görülmektedir. Günümüz Türk siyasetinde muhafazakâr düşünce hem siyasal, hem sosyolojik hem de ekonomik bir yer edinmiştir. İdeolojiyi kritik yapan nokta, bir yanda toplumsal ve kültürel unsurların korunması gayesi iken diğer yanda modern sistemin bir parçası olma arzudur. Muhafazakâr ideolojinin kendisini yeniden konumlandırması, Türkiye’ye özgü bir gelişme olmayıp, pek çok coğrafyada benzer şekillerde karşımıza çıkmaktadır. İşte bu nedenle muhafazakârlığı ilk ortaya çıktığı zaman ve günümüzde tesir ettiği nokta itibarıyla incelemek, onun önemini ve ilişki kurduğu aktörleri anlamak adına önemli bulunmuştur.

Çoğunlukla ideoloji biçiminde tanımlanması zor olan muhafazakâr düşünce, Türk sağının şüphesiz en vazgeçilmez araçlarından biri olmuştur. Etkisini siyasal arenada göstermeye başlamasından bu yana, aktif ya da pasif bir şekilde hep Türk siyasetinde var olmuştur. Ancak günümüzde gelinen nokta itibarıyla, söz konusu konumun son derece aktif olduğunu görmemek imkânsızdır. Değişen sistemin ve siyasi aktörlerin nüfuz ettiği bu etkinlik alanı, muhafazakârlığı ve dolayısıyla Türkiye açısından gidişatını yeniden gözden geçirmeyi gerekli kılmış; bu sayede politika alanına sunduğu katkıların görülmesi amaçlanmıştır.

Tarihsel bir perspektifte ele alındığında, muhafazakârlığın odak noktası olan hâlihazırdaki düzeni yıkıp, yeni bir nizam tesis etme amacındaki Aydınlanma hareketleri, ideolojinin kendisini şekillendirmesi ve karşı-devrim anı olarak ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Muhafazakârlığın temel argümanları arasında; devamlılığı esas alan bir ahlaki düzen, gelenek ve süreklilik bağı, zamanaşımına uğramayan bir tarihsel üst kimlik, değişim

karşısında tedrici bir tavır, gelişim olgusuna karşı ihtiyatlı bir yaklaşım, insan aklının yetersizliği inancı ile aile ve mülkiyet kavramlarına duyulan güven sayılabilir. Tüm bunlara ket vuran devrim; mevcut düzeni yeni siyasal araçlarla değiştirmeyi, bunu yaparken geçmişten koparak devamlılığın önünü kesmeyi, dolayısıyla tarihe atfedilen yüce misyonu reddetmeyi amaçlamıştır. Devrimin kökten bir değişim ve gelişmeyi bizzat insan aklıyla mümkün kılınabileceğine inandığı ve dolayısıyla devlet, gelenek, aile bağıntısını arka plana attığı görülebilir. Muhafazakâr ideoloji için tehdit unsuru oluşturan durumların 18. yüzyılda Batı Avrupa'da meydana gelmesi ve hızla tüm dünyaya yayılması, muhafazakârlığı da bu doğrultuda etkin bir siyasal söyleme dönüştürmüştür.

Muhafazakâr düşünce karşı çıktığı modern sürecin bir parçası olarak değişmekte ve buna müteakip siyasal arenada önemini artırmaktadır. Günümüzde muhafazakârlığın yalnızca Türkiye'de değil, dünyanın pek çok yerinde siyasal anlamda edindiği vazgeçilmez konum, söz konusu değişim sayesinde olmuştur. İşte bu durumun anlaşılması için, muhafazakâr düşüncenin doğuş koşullarının, ortaya çıktığı Avrupa'da ne anlama geldiğinin ve ideolojinin farklı türlerinin kavramsal bir çerçevede incelenmesi, ardından Türkiye'de muhafazakârlık algısının değerlendirilmesi, buna müteakip Türkiye'de muhafazakâr düşüncenin tarihsel serüveninin Osmanlı Devleti'nden başlayarak ele alınması ve en nihayetinde Türk siyasetine damga vuran iki aktör üzerinden muhafazakâr düşüncenin özelleştirilmesi çalışmanın yöntemi olarak sunulmuştur.

Çalışma genel bir bakış açısıyla, dünyada ve Türkiye'de muhafazakârlığın klasik formu ile kısmen liberalleşerek modern bir siyasal mekanizma olduğu yeni dönemdeki etkisini anlamayı; özelinde ise Türkiye açısından muhafazakârlık modellerinin iki ana aktör üzerinden karşılaştırılmasını amaçlamaktadır. Muhafazakârlık yalnızca Türkiye'de değil, siyasal pozisyon edinebildiği pek çok coğrafyada, karşı çıktığı ekolün değişmesi ve gelişmesiyle söylemini kısmen dönüştürmüştür. Bu şekilde muhafazakârlığın siyasal olana tutunabildiği ve ürettiği yeni söylemle siyasetçilerin kritik bir aracı haline geldiği anlaşılmaktadır. İşte Türkiye'de de günümüz iktidarının yadsınamaz etkisiyle muhafazakâr düşünce bir yaşam formu olmanın ötesinde, bir siyasal araç olarak fazlaca gündeme gelmektedir. Bu noktada bahsi geçen muhafazakârlık anlayışının çeşitlerinin incelenmesi ve karşılaştırılması, Türkiye'de söz konusu ideolojinin kısa bir geçmişini ve çalışmaya konu olacak siyasal aktörlerin muhafazakâr arka planını görmeyi gerekli hale getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemiyle yapısal anlamda bir dönüşüm içine giren Türk siyaseti, cumhuriyetin resmen ilanı ile muhafazakâr düşüncenin doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu milat ile günümüzdeki gibi etkili olmasa da kültürel anlamda bir muhafazakârlığın varlığından söz edilebilir hale gelinmiştir. Muhafazakâr kimliklerin siyaset ve ekonomi sahnesine taşınmasında, tek tip siyaset algısının terk edilerek demokratik hayata geçilmesi büyük önem teşkil etmiştir. Bundan önemli bir gelişme ise 1970'lere gelindiğinde siyasal İslamcılık etkisindeki muhafazakâr siyaset formu olmuştur. İşte Necmettin Erbakan'ı muhafazakâr düşünce adına kritik kılan bu süreç, çalışmanın ilk aktörünü karşımıza çıkaracaktır. Ardından ise Erbakan'ın kuruculuğunu yaptığı Milli Görüş hareketi içinden gelen ancak bu geleneği İslamcı bir önadla değil, muhafazakâr demokrat bir kimlikle sürdüren Erdoğan aktörü gelmektedir. Bahsi edilecek olan muhafazakâr düşünce türleri bağlamında bu iki aktörü hem söylemleri hem de uygulamaları düzeyinde incelemek ve en sonunda karşılaştırmak çalışmanın amacını oluşturur.

Türk siyaseti ve özelde Türk sağı adına tarihe geçen aktörler, Erbakan ve Erdoğan muhafazakârlıklarının değerlendirilmesinin neden yapıldığı şeklindeki bir soruya ilişkin yanıt ise, çalışmanın önemini açığa çıkarır. Bahsi geçen iki aktörün muhafazakâr tutumlarını siyaset sahnesine en çok yansıtan aktörler olarak düşünülmesi bu çalışmanın gereğini ortaya çıkarmaktadır. Erbakan da Erdoğan da Türk muhafazakârlığının adres gösterilebileceği tek siyasi şahsiyetler değildir, ancak hem ekonomik hem de toplumsal açıdan muhafazakâr düşünceyi siyasal yapıya entegre etme noktasında şüphesiz en etkili isimler olmuştur. Türk muhafazakârlığı Erbakan ile başlayan bir geçmişle sınırlandırılmaz, fakat muhafazakârlık vurgusunun (özellikle de din temelinde) o tarihe kadar en yoğun biçimde yapan siyasetçi nezdinde kendisinin değerlendirilmesi kaçınılmazdır. Zira Milli Görüş hareketine kadar, muhafazakârlığın manevi bir araç olarak varlığından söz edilebilir. Fakat 1970'lerdeki muhafazakâr hava, ideolojinin bundan önce görülmeyen bir temsilini ortaya çıkarmıştır. Yine Erbakan'ın kurduğu hareketten yetişen bir siyasetçi olarak Erdoğan'ın, muhafazakârlığı hem sistemle barışık bir biçimde yeniden yorumlaması hem de geçmiş tecrübelerden farklı şekilde kullanması onu muhafazakârlık adına ön plana çıkarmıştır.

Çalışmanın önemi, söz konusu aktörlerin muhafazakâr düşünceye hem söylemsel hem de politikalar düzeyinde sunduğu katkıların analiz edilmesi olduğu kadar; ikisinin benzeyen ve özellikle de ayrışan noktalarının tespit edilmesi ile ortaya çıkacaktır. Bu noktada, temelde benzer bir anlayışa hizmet etseler de, muhafazakâr düşüncenin klasik formunu resmettiği düşünülen Erbakan ile daha modern bir ifadesini yansıttığı görülen Erdoğan

karşılaştırması kritiktir. Bunun yapılması, hem Türk siyaseti açısından hem de muhafazakârlığın Türkiye’de edindiği konumu anlamak açısından çalışma kapsamında gerekli görülmüştür. Bu sayede muhafazakâr düşüncenin Türk siyasi hayatında geçirdiği evreler incelenmiş ve Türk muhafazakârlığının sonuç itibarıyla hangi çerçevede nitelendirilebileceği görülmüş olacaktır. Siyasal bir duruş olarak değişim karşıtı tutumun simgesi haline gelmiş muhafazakâr düşüncenin esasında evrensel bir boyutta değişime uğradığı anlaşılacaktır. Değişimin Türkiye açısından önemi bahsi geçen aktörlerin katkılarının karşılaştırılması sonucunda anlaşılacak olacaktır.

2. KAVRAMSAL BİR ÇERÇEVEDE MUHAFAZAKÂR DÜŞÜNCENİN OLUŞUMU ve TÜRLERİ

2.1. Siyasal Muhafazakârlık Yaklaşımı

Arapça *muhafaza* etme kökeninden gelen muhafazakârlık kelimesi siyasi literatüre 1800'ler Avrupa'sında yaşanan büyük siyasal değişimler sonrasında girmiştir. Sözcük anlamı,

“1. Milli ananelerine, örf ve adetlerine, geçmişe bağlı olan; manevi ve maddi değerlerin korunması, yaşatılması şartıyla yeninin güzel, faydalı, iyi ve doğru olanı benimseyen ve bu çerçevede gelişme ve değişmeye taraftar olan (kimse) 2. Mevcut düzenin devamından yana olan 3. Tutucu”¹

şeklindeki muhafazakârlığın, siyasi düşünceyi etkisi altına alan bir ideoloji biçiminde var olması modern süreçte gerçekleşmiştir. Toplumsal olanın yüceliği, toplumsal karmaşaya duyulan korku gibi muhafazakâr kimliklerce belirlenen tema ve sosyal meseleler üzerinden, 19. yüzyılda bu yeni toplumbiliminin temelleri atılmıştır.² Muhafazakârlığın bir ideoloji kapsamında tanımlanması Muller'e³ göre; siyasal olarak somut bir analitik duruşa dayanmaması, kalıpları belli bir program sürdürmemesi gibi sebeplerden ötürü risklidir. Muhafazakârlığın bu noktada duruşunu belirleyen unsur siyasi mekanizmadır. Dolayısıyla muhafazakâr düşüncenin vazgeçilmezlerini sistematik bir düzenden ziyade düşünsel bağları oluşturduğunu söylemek Muller'ı anlamayı sağlar. Öte yandan, ideolojilerin kendilerine sağladığı meşruiyet çerçevesinden bakıldığında, muhafazakâr görüşün ideolojiymişçesine hareket etmesi doğaldır. Çünkü ideolojiler ideal olan üzerine kuruludur. Muhafazakâr düşüncenin ideal algısı da, mütevazı bir şekilde toplumun gelenekselliğinden kopmaması arzudur. Siyasal bir ideoloji olarak muhafazakârlık, hâlihazırdaki nizamı muhafaza etme, verili anlam dünyasının müdafaasını yapmaya odaklanmıştır.

Muhafazakârlık bir yaşayış biçimi şekliyle ele alındığında çok eski tarihlere dayanır. Ancak siyasi formuna Aydınlanma ve Fransız Devrimi ile kavuşmuştur.

¹ *Örnekleriyle Türkçe Sözlük 3*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996, s. 2009

² Robert Nisbet, “Muhafazakârlık”, ed.: Tom Bottomore ve Robert Nisbet, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, çev.: Erol Mutlu, Ankara: Ayraç Yayınları, 1997, s. 111

³ Jerry Z. Muller, *Conservatism: An Anthology of Social and Political Thought from David Hume to Present*, Princeton: Princeton University Press, 1997, s. 14

“Muhafazakârlık, Fransız devrimi sırasında Jakoben hareketin eski toplumcu kuramlarına karşı yürüttüğü radikal ve/veya devrimci müdahalelerine karşı bir tepki olarak ortaya çıktı. Ancak, muhafazakâr düşüncenin kaynaklarını, Fransız devriminden daha öncesinde, Aydınlanma hareketlerine ve aristokrasinin mutlak egemenliğine karşı yürütülen mücadele içinde gelişen siyasal ve felsefi akımlara karşı gösterilen tepkilerde bulabiliriz.”⁴

Aydınlanma rasyonalizminin dünyayı bireysel akıl ve kuramlar bütünü olarak ele almasına, bundan önce benzeri olmayan modern bir sistematığe dönüştürmesine, muhafazakâr düşünce mevcut düzenin sürdürülebilirliği savı ile karşı çıkmıştır. Benetton’un karşı devrim anı⁵ olarak tanımladığı muhafazakârlık, tarihin yüce ve yıkılmaz imgesine sıkı sıkıya bağlıdır. Bu tarihsellik içinde doğuş koşullarını olduğu gibi sürdürmek arzusu barındıran muhafazakâr düşünce, esasında her türlü değişim ve yenilik karşısında *staus quo ante*’nin temsilcisi olmuştur. O halde muhafazakârlığın bu mevcut durumdan önceki vaziyeti koruma çabası ışığında, değişime ayak dirediği ama aynı zamanda da her değişen mevcut yapı ile kendi konumunu güncellemek durumunda kaldığı söylenebilir. Diğer bir ifadeyle, muhafazakâr algı değişmesinden kaygı duyduğu unsurları zaman içinde terk etmek zorunda kalabilir. Her yeni oluşumun bir öncekini reddetmesi, muhafazakâr görüşün savunuculuğunu yaptığı durum ve konu/ları da bu şekilde değiştirmiştir. Modern sistemin sürekli değişen ve dönüşen yapısı içinde muhafazakârlığı Bora bu noktada şu şekilde açıklar; “Muhafazakârlık da modernleşmenin her yeni evresiyle, yenilenmiştir.”⁶ Bu, aslında tarihin araçsallığını kaybetmesi halinde muhafazakâr düşüncenin de mevcut duruma göre kendini pratik olarak yorumlaması anlamına gelir. 19. ve 20. yüzyılda art arda gelen savaşlar, modern siyasal, ekonomik ve sosyal düzenin değişen aygıtları, muhafazakârlığın ‘hâlihazırda var olan’ durum ve konumunu da değiştirmiştir. İşte muhafazakârlığın modernleşmesi de diyebileceğimiz bu süreç, ideolojinin esasında değişmez/sabit denilebilecek bir tavırda olmadığını göstermiştir.

Özünde bilinçli bir biçimde geleneği koruma misyonuna sahiptir muhafazakârlık. Değişim toplumsal, kültürel ve sosyal dinamikleri tehdit ettiği takdirde, muhafazakâr düşünce için de tehlikeli bir hal alır. Bu nedenle muhafazakârlığı salt bir geçmiş savunucusu veya gerici ifadeyle nitelendirmek, bir ideoloji olarak siyasi literatürde konumunun eksik veya yanlış anlaşılmasına sebep olabilir. Gelenekleri koruma, sürdürme arzusu, belirli bir gelenekçi tavırda sabit kalma anlamına gelmemelidir. Toplumun kültürel formu ile kaynaşmış bir

⁴ Merdan Yanardağ, *Yeni Muhafazakârlar-Neo-Cons*. İstanbul: Chiviyazıları, 2004, s. 17

⁵ Helmut Dubiel, *Yeni Muhafazakârlık Nedir?*. çev.: Erol Özbek, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 131

⁶ Tanıl Bora, *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*, İstanbul: Birikim Yayınları, 2012, s. 70

değişim elbette kabul edilebilir bu düşünce için. İşte bu da, tam olarak mutedil bir değişimdir, ani ve kökten olmayan bir değişim. Muhafazakârlık için değişim, yalnızca devrimci bir manadan uzaktır. Değişimi ve bununla bağlantılı olarak gelişimi devrim gibi keskin ve toplumun ahengini bozacak bir yapıdan ziyade bir sürece yaymayı amaçlar. Söz konusu süreç manevi bir iklimde, erdemler bütününe dayalıdır.

Muhafazakârlık pek çok tarihte ve coğrafyada karşımıza çıkmasına ve ortak kaygılar taşımasına rağmen, karşı çıktığı koşullar bakımından farklı coğrafyalarda farklı özellikler taşıyabilir. Ortaya çıkışı itibarıyla Batı dünyasından kaynakla büyük etki yaratan bu siyasal düşüncenin kendi toplumunda büründüğü tarzı anlamak, muhafazakâr düşüncenin ilerleyişinin temelinde yatan sebepleri ortaya çıkarmak ve nihayetinde muhafazakârlığın diğer ideolojilerle olan ilişkisinin siyasete etkilerini irdelemek için önemlidir.

2.2. Avrupa’da Muhafazakâr Düşüncenin Doğuşu

Muhafazakârlığın geçmişle kurduğu bağda kültürel unsurların büyük önem teşkil etmesi, onun evrensel bir tutum olmasının önüne geçer. Bilindiği üzere muhafazakârlık ideolojik formuna Batı Avrupa’daki büyük siyasal ve toplumsal kırılmalar sonucunda kavuşmuştur. Aydınlanma ve Fransız Devrimi’nin siyaset ve toplum anlayışına getirdiği yeni kavramlarla, etkisi bütün dünyada yaşanacak bir modern süreç başlamıştır. Sürece dâhil olan aktörler, aydınlanma hareketini belirli bir çerçeve kapsamında toplumsal değişkenliğe göre şekillendirmiştir. Muhafazakârlık da bu noktada siyasal olarak varoluş felsefesine bağlı kalmış ancak toplumsal özellikler dikkate alındığında süreç içerisinde farklılık göstermiştir. Muhafazakâr düşüncenin dünya üzerinde gerek Avrupa gerekse Amerika’da nasıl anlamlandırıldığına bakmadan, bu noktada ortaya çıkış koşullarını değerlendirmek önemlidir. Muhafazakârlığın doğuşunu tüm toplumlar için ortak kılacak unsur, değişim karşısında hareketin sergilediği tutumdur. Bu bilinci farklılaştıran ise toplumların sahip olduğu yerel kodlar, kültürler öğeler, barındırdığı milli şuur ile muhafaza edilecek şeylerin konusu ve gidişatını nasıl belirlediği olmuştur.

Muhafazakârlığın doğuşunu Batı temelinde ele almamız, Batı’nın kendinden sonra oluşan siyasi hareketliliğe yön vermesi bakımından gereklidir. Çiğdem’in muhafazakârlık üzerine yaptığı çalışmalarda, muhafazakârlığın tarihini toplum tarihi ile örtüştürdüğü görülür. Bunu, toplum denilen formun kendisini çağdaş devrimler yolu ile kurduğu düşüncesi

destekler.⁷ İngiliz, Fransız ve Amerikan devrimleri bir bakıma bu topluluklar bünyesinde cemaat anlayışını tetiklemiş ve çağdaş toplum anlayışını yaratmıştır. 1688'deki İngiliz ve 1789'daki Fransız toplumları çağdaş toplumun oluşum evresine verilebilecek iyi örneklerdir Çiğdem'e göre. İngiltere'de Kral'ın siyasi otoritesine sınırlar getiren devrim, esasında politika ile toplum arasında bir denge sağlamıştır. Böylece bir sözleşmenin öznesi haline gelen bireylerde toplum algısının oluşması muhtemel olmuştur. Diğer yandan Fransız Devrimi ise tam manasıyla eskiden siyasal, düşünsel ve toplumsal bir kopuşun temsili olmuştur. Devrim nitekim var olan düzeni ters düz edecek yapısı ile toplum anlayışının yeniden inşasını amaçlamıştır. İşte bunlar, Çiğdem'i destekler vaziyette muhafazakârlığın toplum tarihi ile ortak bir tarihsel serüvene sahip olduğunu göstermektedir. Söz konusu siyasi yapılarda meydana gelen büyük değişimler karşısında gelenek yanlısı tutum, toplumsal olan ile doğrudan bir bağ içine girmiştir. Bu nedenle de muhafazakâr söylemin neyi muhafaza edip neye karşı tepki alacağına da belirlenmesinde bahsi geçen toplumsallaşma süreci büyük rol oynamıştır.⁸ O halde karşı-devrim anı ifadesindeki muhafazakâr düşünce, toplum ve gelenek nezdinde bağlarını koruma nosyonunu, Çiğdem'in de söylediği üzere, toplumsallaşma ile eşzamanlı olarak kazanmıştır.

Muhafazakârlık için Fransız Devrimi bir dönüm noktasıdır, ancak Batı'daki aydınlanma hareketleri 1789'da başlamamıştır. Aydınlanma ve Fransız Devriminin ardından muhafazakârlık, hem İngiliz hem de Fransız felsefeci ve siyasi düşünürlerin yazdıkları ile gelişmiş ve yaygınlaşmıştır. O isimlerden biri olan Burke'e göre Aydınlanma ile Fransız Devrimi arasındaki ilişki kritiktir, zira devrimi mümkün kılan, bizzat Aydınlanmanın ilkeleri olmuştur.⁹ 1688 Devrimi muhafazakâr Burke'un Fransız Devrimi'ne kıyasla daha masum olarak tanımladığı devrimdir.¹⁰ İngiliz Devrimi ile egemenlik anlayışının kökten silinmesi amacı güdülmemiştir. Aydınlanma var olan tarihsel devamlılığının yeniden yorumlanmasıdır. "Aydınlanma felsefesinin ayırt edici özelliği olarak, tenkit, akılcılık, dine ve özellikle Katolik Kilisesine karşı olma gibi fikir faaliyetleri sayılmaktadır."¹¹ Rasyonalizmin temellenmesinde etkili olan Aydınlanma akımı, esas olarak insan aklının bağımsızlığını ve sahip olduğu mükemmellik bilincini yerleştirmiştir. Bu noktada muhafazakâr düşünceyi Aydınlanma ile karşı karşıya getiren, Aydınlanma'nın bireyi kendi tarih, kültür, gelenek ve alışkanlıklarından

---

⁷ Ahmet Çiğdem, "Muhafazakârlık Üzerine", ed.: Tanıl Bora, *Toplum ve Bilim*, 74, (Güz, 1997), İstanbul, s. 32

⁸ Çiğdem, "Muhafazakârlık Üzerine" s. 34-35

⁹ Fatih Duman, "Edmund Burke: Muhafazakârlık, Aydınlanma ve Siyaset.", *Muhafazakâr Düşünce*, 1, Yıl:1, (Yaz, 2004), s. 34

¹⁰ Philippe Beneton, *Muhafazakârlık*, çev.: Cüneyt Akalın, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 16-19

¹¹ Mehmet Vural, *Siyaset Felsefesi Açısından Muhafazakârlık*, Ankara: Elis Yayınları 4, 2003, s. 21

bağımsız hale dönüştürmesi durumudur. Muhafazakâr düşüncenin Aydınlanma ile karşı çıktığı, akımın akla yüklediği kusursuz ve yanılmaz imge olmuştur. Çünkü muhafazakâr düşünürlere göre tek başına insan mükemmel değildir ve dolayısıyla da aklı sınırlıdır. Görüldüğü üzere Fransız Devrimi gibi yeni bir siyasal ve toplumsal düzen inşa etme gayesi taşımayan Aydınlanma, kalbinde yatan böylesi bir bireysel radikallik ile muhafazakâr felsefeye kaynak olmuştur.

Aydınlanma akımının getirdiği yeni düşünsel çerçeve ve akılcı anlayış nitekim Fransız Devrimi ile köklü yapının değiştirilerek yeni bir düzenin kurulmasına ışık tutmuştur. Muhafazakâr düşüncenin de her ikisine karşı bir tutum olarak doğmasında işte bu hareketlerin temelde taşıdığı değişim ve devrim mantığı olmuştur. Aydınlanma ilkelerinin ardından 1789'a gelindiğinde aile, kültür, din, mülkiyet gibi istikrar aygıtlarının ortadan kaldırılma çabası, muhafazakâr düşüncenin esas olarak muhafaza etme halindeki ısrarını desteklemiştir. Fransız İhtilali'nin toplum nezdinde tüm sosyal kurumları hedef alarak siyasi iktidarı yok etme gayesini Burke, toplumun kendisi ile bağlarını koparması ve bir adım ileride gayri medeni hale gelmesi ile açıklar.¹² Çünkü bireyin toplumsal ortak bilinci reddederek kurduğu yeni düzen pek çok açıdan yetersizdir, muhafazakârlara göre. Fransız Devrimi'nin keskin bir şekilde muhafazakâr düşüncenin dönüm noktası haline gelmesini şu sözler açıklamaktadır: “On insan kuşağının üzerinde çalışmış olduğu bir yapının ani ve şiddetli bitimidir Fransız İhtilali... Devrim uzun sürede yavaş yavaş ve kendiliğinden tamamlanacak olan şeyi, ihtilalci ve ızdıraplı bir çabayla, geçişsiz ve önlem alınmaksızın, hiç bir şeye aldırmadan, aniden tamamlamıştır.¹³ Ani bir değişim muhafazakârlık için artık tam anlamıyla karşı-devrimi doğurmuştur. Çünkü bu düşünce için en büyük tehdit, topluma dayatılan yapay ve ani bir dönüşümdür. Değişim ancak yavaş, ılımlı, kendiliğinden ve doğal olduğu takdirde, toplumun iç dinamiklerini dâhil ettiği müddetçe kabul edilebilir. Toplumsal istikrarın devam etmesi için ani bir değişimden ziyade daha sindirilebilir, toplumsal hafızanın sürdürülebilirliğini sağlamak adına daha ılımlı, değişimin süreçten ve toplumsal yapıdan bağımsız olmasının önüne geçebilmek içinse daha doğal olması gerektiği muhafazakârlarca öne sürülür. Oakeshott da bu nedenle değişimin suni bir müdahale ile empoze edilmesinin toplumla bağlantılı olarak tüm sistemi yıpratacağını, bu nedenle böylesi bir dönüşümün yenilik anlamına gelmeyeceğini vurgulamıştır. Bütünü değiştirmek isteyen her türlü girişim toplum adına zararlıdır. Değişimin toplum ve siyaset arasındaki köklü ilişkiye zarar vermesinden

¹² A. Q. Hirschman, *Gericiliğin Retoriği*, çev.: Y. Alogan, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 25

¹³ Mete Tunçay (ed.) *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 579

büyük korku duyan muhafazakârlığın hafızasındaki değişim tümsel ve sistematik olmaktan ziyade kuralların tadilat edilmesi şeklindedir.¹⁴ O halde bütüne ve mevcut yapılara duyulan güven, muhafazakârlığın Aydınlanma ve Devrim karşısında yer almasının kaynağında yatan sebepleri bizlere sunar. Tüm bu güven hali muhafazakârlığı değişim hareketleri karşısında ihtiyatlı bir tutum sergilemeye itmiştir. Devrimle gündeme gelen eşitlik, özgürlük, refah, bireysellik kavramlarına karşı mesafe koyan muhafazakâr düşünce, Özipek'in de bahsettiği gibi "kurumların aşınması, 1789 devrimci kopuşların yarattığı acılar"¹⁵ ile tamamen karşı duruşun temsili olmuştur. Muhafazakâr düşüncenin Batı'daki doğuş koşulları da dikkate alındığında, sürdürülebilirlik algısının köklü bir değişim karşısında yer almasının nedenleri daha iyi anlaşılmaktadır.

Muhafazakârlık Batı Avrupa'da bahsi geçen iki büyük gelişmeye müteakip geleneksel otoritenin terk edilmesine karşı bir duruş olarak doğmuş ve gelişme göstermiştir. Batı'da yaşanan radikal kopuşlar karşısında geleneği muhafaza etme nosyonunu barındıran muhafazakâr düşüncenin köklerini borçlu olduğu İngiltere ve Fransa'da nasıl ilerlediğini görmek ve ardından kıtada kısmen farklılaşan romantik Alman yorumunu incelemek çalışmamızın bu bölümünde amaçlanmaktadır.

2.2.1. İllımlı İngiliz Muhafazakârlığı – Edmund Burke

Siyasal muhafazakârlığın doğmasına ve ideolojik olarak gelişmesine söylem ve yazdıklarıyla büyük katkılar sağlayan Edmund Burke, İngiliz muhafazakârlığı şeklinde özelleştireceğimiz muhafazakârlık türü için kilit bir isimdir. *Fransa'daki Devrim Üzerine Düşünceler* adlı eseri devrimcilere karşı oluşturulmuş, adeta tarihi savunma mahiyetindeki muhafazakârlığın manifestosu şeklindedir. *Düşünceler*'de hedef alınan devrim sonrası toplum ve bu toplumun oluşmasında etken olan modern unsurlardır. Burke geleneksel toplumsal düzenin bozulmasını kriz olarak nitelendirirken, modernlik adı altında devrimin, aslında yalnız Fransız toplumuna değil, tüm Avrupa toplumuna yöneltilmiş bir kopma olduğuna işaret eder. Modern anlamda muhafazakârlığa atıfta bulunan ilk isim olmasından ötürü Burke anlam kazanır. Duman'a göre; Burke'u önemli kılan husus, eleştirisini yaparken esas olarak hâlihazırdaki geleneksel yapının bilgeliğine dikkat çekmesi ve devrim hakkında düşüncelerinin çoğunlukla gerçekleşmiş olmasıdır.¹⁶ Beneton ise Burke'un *Reflections*'ını

¹⁴ M. Oakeshott, "On Being Conservative", ed.: de Crespigny, A.; Cronin, J., *Ideologies of Politics*, Southern Africa: Oxford University Press, 1976, s. 46

¹⁵ B. Berat Özipek, *Muhafazakârlık: Akıl, Toplum, Siyaset*, Ankara: Kadim Yayınları, 2005, s. 82

¹⁶ Duman, "Edmund Burke: Muhafazakârlık, Aydınlanma ve Siyaset.", s. 32

“Muhafazakâr düşüncenin en belagatlı ifadesidir ve kuşkusuz en güçlüsüdür.” şeklinde betimler. Ona göre, “Bu metin, özü bakımından muhafazakâr geleneğin en üst referans metni olarak kalmıştır.”¹⁷ Hem muhafazakâr düşüncüyü genel bir çerçevede anlamaya çalışırken hem de özelinde İngiliz muhafazakârlığını incelerken Burke’un düşüncelerinden yararlanmak bu sebeplerden ötürü önemlidir.

İngiltere’de siyasal anlamda muhafazakâr bir hareketlilik 18. yüzyılda Tory ve Whig Partilerinin faaliyetleri ile kısmen oluşmuştur. Bu noktada Burke’un söylemlerinden kuvvetle beslenen muhafazakâr ideoloji, gelenek savunuculuğuna devlet, toplum ve yönetim ilişkisinden hareketle yoğunlaşmıştır. Burke’un “Ben bir ulusun bütün kibar tabakasının ve toprak sahiplerinin aşağılanması, yoksullaştırılmasının, mallarına el konulmasının ve yok edilmesinin, hangi koşullar altında olursa olsun, doğru olmadığı kanısındayım.”¹⁸ sözlerinde sertçe yargıladığı Fransız Devrimi, siyasal sistemi kökten değiştirme amacı ile İngiliz muhafazakârlığının da kırmızı çizgisini oluşturmuştur. Bir önceki başlıkta kısaca değinildiği üzere Burke’un Aydınlanma ve Fransız Devrimi arasında kurduğu hem bütünleştirici hem de ayrıştırıcı ilişki, İngiliz muhafazakârlığını okurken sıkça karşımıza çıkar. Burke’un yoğunlukla Fransız Devrimine karşı fikirlerinin, muhafazakâr düşüncelerini şekillendirmesi de esas olarak bahsi geçen ayırmadan kaynaklanmaktadır. Çünkü İngiliz Devrimi Fransız Devrimi’nden yapısal olarak ve amaçları doğrultusunda farklılaşır.

“İngiliz Devrimi bir hanedanın yerine bir başkasını geçirmiştir, ancak amacı kesinlikle yeni bir egemenlik biçimi kurmak değildir; tam tersine geleneksel kuralları, iktidarın uygulamasına ilişkin kuralları, yani kral ile halk arasındaki ilişkileri onarmaktır. 1688’de İngiliz ulusunun temsilcileri krallığın yasalarını altüst etme imkânına sahip oldukları halde geleneklere saygı yönünde hareket etmişlerdir, düzeni yıkmayı değil, korumayı hedeflemişlerdir.”¹⁹

İşte söz konusu ayırım İngiltere’de muhafazakârlığın yönetim anlayışına geleneksel bir tutum geliştirmesine sebep olmuştur. Bu nedendir ki, Burke Fransa’daki siyasal ve toplumsal değişimleri muhafazakâr fikriyatının kalbine yerleştirmiş, ona karşı duruşu ile İngiltere’de hem değişim algısının hem de muhafazakâr düşüncenin kat ettiği yolun daha ılımlı olduğunu savunmuştur.

---

¹⁷ Beneton, s. 13

¹⁸ Tunçay, s. 578

¹⁹ *Temel Kavramlar 1 (Demokrasi, Laiklik, Milliyetçilik, Muhafazakâr Demokrasi)*, Ankara: Kim Yayınları, 2005, s. 82

İngiliz muhafazakârlığı denildiğinde tarihin yüceliği ve bununla bağlantılı olarak insanın yetersizliği imgeleri önemli yer kaplar. Burke devrimi bir kibir ve geçmişe dayatılmış bir ukalalık olarak algılar. Bunun ardında tarihin bilgeliğine duyduğu hayranlık yatar. Devrimin göğüslediği bu ukalalık da esas olarak devrimcilerin irfan noksanlığından kaynaklanır. Ona göre eğer devrimci kimseler bireyin tek başına toplumsal olanı var etme ve devam ettirme hususunda yetersiz olduğunu görebilseydi, kendilerine ait olanı küçümseyip değiştirmek istemeyecektir. Yine bu doğrultuda geçmişe yeni bir sayfa açma gayretinde olmayacaklardır.²⁰ Çünkü var olan bu sosyolojik düzen, mükemmel olmayan insanoğlu için en iyi yönetimi hâlihazırda sunmaktadır. Devrimin mümkün kıldığı değişim, insan doğasına Tanrısal bir iradenin hâkim olmasını sağlamıştır. Bu ilahi irade, bireyin tek başına akli mücadelesi ile çözümleyemeyeceği ve anlayamayacağı kadar derindir, tarihsel bir tecrübeye ihtiyaç duyar.²¹

Toplum nesilden nesile aktarılan bir miras niteliğindedir ve düzeni, ancak bu doğal mirasın devam ettirilmesi sağlayacaktır. Bireysel aklın yetersizliğine ve tarihsel deneyime yaptığı vurgu üzerinden Burke'un modern karşıtlığını yalnızca toplum değil, ahlak ve siyaset üzerinden de sürdürdüğü görülür.²² Bu açıdan, Burke'un epistemolojik teoride beşeri aklın sınırlı olduğunu anlatmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Ona göre, yetersizlikleri olan bireyin kendisini siyasetin esas tayin edicisi olarak tanımlaması mevcut düzeni zedeleyecek ve doğallıktan uzak, yapay, kopmaya müsait bir yapıyı doğuracaktır. İnsan, mükemmelleşemeyeceğini ve var olanla yetinmesi gerektiğini bilmelidir. Devrimcilerin inandığı üzere soyut akıl, siyaseti ne pratikleştirecek ne de iyileştirebilecektir.²³

Görüldüğü üzere Burke düşünceleri üzerinden temellenen İngiliz muhafazakârlığı, ılımlı bir şekilde teorinin yeni bir düzen, yeni bir toplumsal durum yaratma yetisini geleneksel sistem için büyük bir endişe olarak kabul eder. Ancak geleneksel düzen ve tarih bilinci arasında kurduğu ilişkide Burke'un liberal bir tavır takındığı anlaşılabilir. Onun için tarihin sürekliliği, geçmişin doğrudan şimdiye taşınmasıyla değil, zaman ve mekânın değişen durumlarına göre kökenin muhafaza edilerek tarihin kendini uyarlaması şeklinde var olur. Çünkü İngiliz modeli muhafazakâr düşünce, temeldeki bazı değerlerin korunması halinde

---

²⁰ Edmund Burke, *Reflections on the French Revolution*, Oxford: Oxford World Press, 2009, s. 68-71

²¹ Fatih Duman, "Evrensellik ve Tarihsellik Arasında Edmund Burke, Ahlakın/Siyasetin Felsefi Temelleri", *Muhafazakâr Düşünce*, 19-20, Yıl: 5, (Kış-Bahar, 2009), s. 29

²² Fatih Duman, "Evrensellik ve Tarihsellik Arasında Edmund Burke, Ahlakın/Siyasetin Felsefi Temelleri", s. 15-16

²³ Edmund Burke, *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful (1757)*, J. T. Boulton (Ed.), Oxford: Basil Blackwell, 1987, s. 52-53

reform fikrine Fransız muhafazakârlığı gibi sert yaklaşmaz. Bunda muhafazakârlığın esas aldığı moment olan devrimin Fransa’da gerçekleşmiş olmasının etkisi de yadırganamaz.

İlk model olarak ele aldığımız İngiliz muhafazakârlığını diğerlerinden ayıran en önemli hususun liberal bir tavra sahip olması söylenebilir. Bunda İngiliz siyasal ve toplumsal zemininde liberal eğilimlerin oldukça yerleşik olmasının etkisi büyüktür.²⁴ Bu noktada Avrupa’da gelişen diğer muhafazakârlık türleri içinde İngiliz muhafazakârlığının liberalizmle kurduğu sıkı ilişkinin, muhafazakâr düşüncenin bu formu için ılımlı tanımlamasını mümkün kıldığını bizlere gösterir. Bunu daha iyi anlamak için, muhafazakâr düşüncenin ana kopuşunu resmeden Fransız Devrimi’nin ardından oluşan Fransız muhafazakârlığını incelemek elzemdir.

2.2.2. Katı Fransız Muhafazakârlığı – De Bonald & De Maistre

Geleneğin muhafazakâr söylemde önem kazanmasında büyük etki yaratan Louis de Bonald ve Joseph de Maistre keskin devrim karşıtlığı ile Fransız muhafazakârlığına yön vermişlerdir. Fransız muhafazakârlığı için en çok kullanılan ifadelerden birisi tutucu olmasıdır. Bunda Fransa’da monarşik yapının devam ettirilmesi arzusunun muhafazakârları meşgul etmesi etkili olmuştur.

Muhafazakâr düşüncenin ilerleyişi açısından ele aldığımızda de Bonald ve de Maistre muhafazakâr söylemlerinin Edmund Burke’den farklılaştığı görülmektedir. Buna en açık örnek ise, Fransız muhafazakârlarının monarşinin sürdürülmesi için taraf olurken, Burke’un orta yolcu bir çözüm ile parlamenter monarşiyi savunması olabilir.²⁵ Burke’ün temsilcisi olduğu İngiliz modeli liberal bir muhafazakârlık algısına sahipken; de Maistre ve de Bonald ile bütünleşmiş Fransız modelinde geçmiş ve gelenekle kurulan bağların son derece keskin olduğu görülür, bu bağların mevcut yapı içinde korunması şiddetle arzulanır, hatta bu nedenle modelin “reaksiyoner” olduğu söylenebilir.²⁶ Fransa’da devrim eski rejimi ilga ederken, Fransız muhafazakârları takındıkları mutlakiyetçi tavırla, tam olarak devrim öncesi sürece dönmeyi istemektedirler.

“Fransız muhafazakârlığının fikir babası Fransız ihtilaline apansız duruşuyla bilinen Joseph de Maistre olmuştur. De Maistre’nin muhafazakârlık anlayışı epistemolojik olarak Hume’a kadar gitmekle birlikte esasında bir duruşu, bir reaksiyonu ifade etmektedir. Çünkü Fransız İhtilali

---

²⁴ Beneton, s. 32

²⁵ Beneton, s. 29-30

²⁶ Bora, s. 62- 63

buradaki tüm devrimci anlayışlara tercüman olmuş ve tarihsel arka planla, kültürel çerçeve adına ne varsa hepsine karşı meydan okumuştur.”²⁷

Burke’de gördüğümüz gibi de Maistre’deki geleneksel toplum düzeninin sürdürülmesi arzusu, var olan sistemin yerleşik toplum için yeterliliğine duyulan inançtan kaynaklanır. Her toplumun tarihin deneyimi ile yoğrulmuş doğal bir anayasası vardır ve bu yapıyı yıkıp yeni bir form oluşturmak ise, aslını inkâr edip yine onu tekrar etmekten başka bir şey olmayacaktır, de Maistre’ye göre.²⁸ Tarihin bıraktıklarının süregelen düzende, onun için referans olması, esasında Devrimin insanlığa sunduğu kopuştan kaynaklanır. Devrim ile oluşan senaryo karşısında, toplumsal olanın bireysel karşısındaki belirleyici üstünlüğü onun muhafazakâr söylemine hâkim olmuştur. Söz konusu öncelik muhafazakârlığın aile-cemaat bağlamında gelenekle kurduğu ilişkinin temel unsurlardan biri haline gelmiştir. Zira muhafazakâr düşünce için cemaat kavramı büyük önem taşır. Çaha’nın sözlerinden de anladığımız üzere, “Muhafazakâr siyasetin ana odağı cemaattir. Nasıl ki sol siyasetin öznesi sosyal sınıf, liberal siyasetin birey ise aynı şekilde muhafazakâr siyasetin öznesi de cemaattir.”²⁹ Cemaate duyulan özlem, söz konusu olgunun toplumu birleştirici gücü bakımından bizi katı Fransız muhafazakârlığını anlamaya sevk eder. Aynı zamanda cemaat, aile ve gelenek ilişkisi Fransız modelinin din vurgusunu da beraberinde getirir.

Fransız muhafazakârlığını kıtadaki diğer modellerden ayıran ve katılaştıran bir diğer nokta ise dine yapılan vurgudur. Çaha’nın şu sözleri Fransız muhafazakârlığındaki din algısının gelenek ağında şekillenmesini açıklar; “Fransız muhafazakârlığı başta ST Augustine olmak üzere kilise otoriteleri üzerinden dinsel kaynaklara uzanır ve oradan esinlenir. O bakımdan kurgusunun merkezinde Tanrı, din, kilise ve gelenek gibi değerler daha fazla yer alır.³⁰ Muhafazakâr düşüncenin en çok bir araya geldiği din vurgusu de Maistre’de önemli bir yere sahiptir. Muhafazakâr algının geleneksel topluma tehdit olarak gördüğü bireyselleşmenin, dindeki yorumunu yapmıştır de Maistre. İnsan aydınlanma ile kendisini Tanrı gibi görmeye başlamış ve geçmişle bağlarını koparıırken bir yaratıcı edasında hareket etmiştir. Ancak insanın kendini Tanrı yerine koyması şeytani bir unsurdur. Bu nedenle devrim de onu savunanlar gibi şeytansıdır.

---

²⁷ Ömer Çaha, “Muhafazakâr Düşüncede Toplum”, *Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu*, 10-11 Ocak 2004, AKP Yayınları, s. 70

²⁸ Joseph de Maistre, *Considerations on France*, çev.: Richard A. Lebrun, Montreal ve London: McGill-Queen’s University Press, 1974, s. 65

²⁹ Çaha, s. 79

³⁰ Çaha, s. 71

“Tek ve mutlak olan egemenlik, Tanrı’nın eseridir. Otoriteyi elinde tutan, Tanrı adına yönetir, bir bakıma Tanrı’nın başbakanıdır... Yönetenin iktidarını bir araya gelen halktan aldığı, ya da halkın kendisinin yasayı ‘bir araya gelen iradelerden’ çıkardığı andan itibaren, insanı yöneten insandır, insan kendisine ait olmayan bir hakkı ele geçirir.”³¹

sözleri üzerinden Beneton, de Maistre’nin siyasetteki ilahi güç anlayışına referans verir. Dinin gelenek hafızasında konumu güçlüdür, çünkü din bir tür toplumsal akışı temsil eder. Herhangi bir topluluğa toplum hissiyatını kazandıran manevi hislerin başında din ve kurumları gelmektedir. Hal böyle iken, devrim tüm bu bağlayıcıları hedef aldığı için bir kez daha tehlikeli görülmüştür. İnsanın kendine ait olanı yıkıp, geçmişinden kopuk yeni bir tarih yaratma arzusu, bu zamana kadar siyasal olanı böylesine meşgul etmediği için hem Fransız Devrimi hem de karşı-devrimci duruş için son derece önemlidir. De Maistre’de, din ile kurduğu ilişkiden anlaşılacağı üzere, kaderci bir algı mevcuttur. Gelenek, kader, din, toplum onun muhafazakârlık anlayışında tarihin sürekliliği sağlandığı müddetçe anlamlıdır. Ne zaman toplumsal varoluş doğal olmayan bir insan müdahalesi ile karşılaşır, aydınlanma macerasında görüldüğü üzere, bu birlik olgusuna zarar verir. Benzer düşünceleri de Bonald da savunmuş ve Fransız muhafazakârlığının gelenekçi vurgusuna kaynak oluşturmuştur.

De Maistre gibi de Bonald da muhafazakâr düşüncelerini devrim, modern hayata geçiş süreci, insan hakları, bireysellik, bireysel aklın mücadelesi hakkındaki yargılarıyla şekillendirmiştir. İnsanın toplumsal bir hayvan olduğunu tekrarlayan de Bonald, doğuş itibarıyla toplumla iç içe olan kişinin, bireysel hareket etmesinin ancak kendisine yabancılaşacağı anlamına geldiğini sıklıkla vurgular.

“İnsan, bu basit yaratık, geneli yargılama ve düzeltme hakkını kendisinde bulur, evrensel aklı tahtından indirip yerine özel aklını hâkim kılmak için harekete geçer, o, özel aklı tümüyle topluma borçludur, çünkü kendisine bilinci, her türlü fikri faaliyet imkânını bu toplum iletmiştir.”³²

ifadesinde Beneton’un aktardığına göre de Bonald, birey-toplum çatışmasında bireyi topluma borçlu kılmaktadır. Devlet insanları birliğe zorlar; birliğin sürdürülmesi toplumsal ahengin kadim refleksi olup, devletin olmadığı bir noktada toplumun var olmasından söz etmek mümkün değildir. ‘Toplum bütünlüğü’, ‘toplumsal birlik’ algısına hizmet ettiğini düşündüğümüzde de Bonald muhafazakârlığının bu tür kurumlara duyduğu saygı şüphesizdir.

---

³¹ Beneton, s. 38

³² Louis de Bonald, *Felsefi Araştırmalar*, 1853, s. 52 Aktaran P. Beneton, *Muhafazakârlık*, çev.: Cüneyt Akalın, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 45

İnsanlığın deneyimine karşı geliştirilen değişim ve yapılan reform, bu riayete tezat oluşturur. Bahsi geçen değişim ve ıslahatlar sosyal ve siyasal düzenin yanı sıra ekonomik bağlamda tıkanıklığa da yol açabilir. Bu da toplum bütünlüğüne hizmet eden devlet, din ve mülkiyet nosyonlarına yönelik tehlike yaratır. Bu nedenle kurulu düzeni değiştirme gayretindeki, kusursuz ve doğal olanı tasfiye edecek her türlü yenilik; insana, tarihine ve geçmişine zarar verir.

“... Fransa tahtın ve Kilise'nin, düzenin ve Devletler'in Fransa'sıdır. Bu Fransa *Ancien Régime*'in geleneğinden ayrılamaz. Fransa bu geleneğe yeniden bağlanmalı, ya da en azından eski düzene geri dönüş umutları söndüğünde anılarını sürdürmelidir. Geçmişe bu bağlılık, 19.yüzyılın sonuna kadar radikal ya da gerici karşı devrim tarafından tanımlanan doktrinin gövdesinde, yani Maurras'ya kadar dayanır... Böylece muhafazakâr sağı nitelendiren, onun uzlaşmaz oluşudur: Devrim'in bütün mirasını blok halinde reddeder ve liberalizmle ve dolayısıyla demokrasiyle her türlü uzlaşmayı reddeder.”³³

Yeni olanın mutlak reddine dayalı Fransız muhafazakârlığı, görüldüğü üzere İngiliz muhafazakârlığına kıyasla keskin bir karşı duruşun temsili olmuştur. Devrimin bizzat Fransa tarafından üstlenilerek yayılmış olması Fransız muhafazakârlarını bu noktada reaksiyoner olmaya itmiştir. Pek çok kaynakta katı Fransız muhafazakârlığı açıklamalarına radikal, uzlaşmaz vb. tanımlamalar da eklenmektedir. Farklılaşmanın bu noktada hem aile-cemaat, gelenek, din bağlamına yüklenen anlamdan hem de bunlar kadar önemli olan ülke yönetimde benimsenmiş temel özelliklerin değişkenliğinden kaynaklandığı gözlemlenebilir.

Liberal İngiliz muhafazakârlığının ardından incelediğimiz uzlaşmaya mesafeli Fransız muhafazakâr düşüncesinin, ideolojinin radikal anlamda kat ettiği yola katkı sağladığı söylenebilir. Batı'daki doğuş koşullarıyla ele aldığımız muhafazakâr düşüncenin kıtada kısmen farklılaşan bir çerçevede karşımıza çıktığı Alman modelini görmek de bu noktada faydalı olacaktır. Zira muhafazakâr ideolojinin Aydınlanma ve Devrim'in yaşandığı bölgelerin dışında nasıl geliştiğini anlamak, muhafazakâr düşüncenin gidişatını kavrayabilmek adına da önemlidir.

2.2.3. Kıtada Farklılaşan Romantik Alman Muhafazakârlığı

Almanya'daki muhafazakâr söylem birbiriyle aynı olmayan İngiltere ve Fransa ikilisinden de ayrı kategoride değerlendirilebilir. Pek çok kaynakta romantik bir

---

³³ Beneton, s. 52

muhafazakârlık algısı olarak karşımıza çıkan bu model, Almanya'nın milletleşme sürecini saydığımız ülkelerden daha farklı şekilde geçirmesinden dolayı, kendini ayırtmaktadır. Muhafazakârlığı siyasal olanı etkileyen kritik bir faktör olarak incelediğimizde, ülkeden ülkeye değişen yapının yönetim biçimiyle doğrudan ilişkili olduğunu Alman modelinde de görmek muhtemeldir.

“Burjuva devriminin iki “klasik” modeline bağlı Fransız ve İngiliz ayrışmasının yanında, bu modellerden “klasik” bir sapma sayılan Almanya'daki muhafazakârlığı ayırtlamak gerekir. Alman muhafazakârlığının ilk özgül biçimi, muhafazakârlığın modernleşmesinde önemli bir vaka olan Romantizm'dir.”³⁴

Muhafazakârlık, genel yapısı itibarı ile bağlı olduğu tarihsel, kültürel gelenekler üzerine gelişirken; Almanya'da milliyetçilik nosyonun ve milli değerlerin geç oluşması, bu paradigmayı da doğrudan etkilemiştir. Bağlı olunan gelenekleri sürdürme amacındaki klasik bir muhafazakâr ediminden farkla, Alman muhafazakârlığı; tasarlama, çıkarım yapma yoluyla ortaya çıkan geleneği sürdürme iddiasındadır.³⁵ Başka bir deyişle, bu modelin oluşmasında muhafazakârlığın temelinde yatan 'hâlihazırda var olan' durum, Almanlar tarafından bizzat 'sonradan' yaratılmıştır. Bu nedenle de Alman modelinin, Fransız ve İngiliz tarzında olduğu gibi koyu bir gelenekselliğe sahip olduğu söylenemez. Schmitt de bunu, “muhafazakârlığın çarptırılması”³⁶ olarak nitelendirmiştir. Böylesi bir ifadenin sebebi ise, muhafazakâr söylemin tarihsel birikimden doğduğu şeklindeki ortak kanaattir. Alman muhafazakârlık anlayışı, adeta tasarlanmış bir yorumla karşımıza çıkmaktadır.

Alman muhafazakârlığını kıtada başkalaştıran bir diğer etmen de sosyalist söylemlerin muhafazakâr hareketler ile kaynaştığı düşüncesidir. “Alman muhafazakârlığının tarihsel ilham kaynağı, devleti sosyal yaşamın merkezi olarak kabul eden Antik Yunan geleneğidir. Bu bakımdan buradaki muhafazakârlığın en temel değerleri devlet, otorite, hiyerarşi, pozitif hukuk gibi değerlerdir.”³⁷ Çaha'nın bahsini ettiği bu etmenler ışığında, geç kurulmuş devlet mekanizması içinde Alman muhafazakârlığının kapitalizme karşı sosyalist değerlerin savunuculuğunu yaptığını görmek mümkündür. Alman muhafazakâr söyleminde en güçlü argümanı oluşturan devlet nosyonu, İngiltere gibi kıtada güç kazanmış aktörlerin liberal politikalarının aksine, sisteme geç müdahil olmuş ancak rekabetten pay almaya çalışan bir

---

³⁴ Bora, s. 64

³⁵ Bora, s. 65

³⁶ Carl Schmitt, *Political Romanticism*, New Jersey: Transaction Publishers, 2011, s. 121-123

³⁷ Çaha, s. 71

profili sunmaktadır. Alman muhafazakâr düşüncesinin bu noktada, devlet eksenli bir siyasi pozisyon ile kapitalist toplumlarda meydana gelen sınıf çatışmasının en aza indirmeye çalıştığı anlaşılır. Kansu'nun ifade ettiği biçimiyle Almanya'da böylesi bir politikanın esas amacı; “kapitalistleşmiş sosyal yapıyı olabildiğince eski feodal organik sosyal yapıya yakın hale getirmektir.”

“Özellikle Almanya'nın 1870 yılında birleşerek güçlü bir devlet olarak ortaya çıkmasından sonra, “kürsü sosyalizmi” (katherdersozialismus) olarak da adlandırılan bu muhafazakâr çizgi bir yandan liberal iktisat politikalarını ve serbest ticaret prensiplerini savunan liberal politikacılara ve kapitalistlere, bir yandan da sosyal demokratların sosyalist propagandasına karşı çıktı.”³⁸

Görüldüğü üzere muhafazakâr düşüncenin doğuşu itibarı ile Batı'da ifade ettiği anlam İngiltere ve Fransa örneklerinde kendilerine has özellikler taşımakta, hatta Alman modelinde bir adım ötede farklılaşmaktadır. Almanya'da devletleşmenin, tartışılan İngiltere ve Fransa örneklerinden daha geç olması dolayısıyla muhafazakârlığı da etkilemiştir. Dünya sistemine yerleşen kapitalizmin etkilerine karşı, devlet odağından beslenen bir muhafazakârlık Almanya için kilit nokta olmuştur. Batı Avrupa'da muhafazakârlığın nasıl oluştuğunu incelemenin ardından dünya genelinde muhafazakâr eğilimlerin gidişatını görmek de önemli olacaktır.

2.3. Amerikan Devrimi ve Kısmi Muhafazakârlık

Muhafazakârlık, Avrupa'da bir karşı devrim anı olarak ortaya çıkmış, ortak kaygılara farklı yol haritalarının eklenmesiyle gelişmesini tüm Avrupa'da ve dünyada sürdürmüştür. Modern kapitalizm anlayışına en başından beri sıkı sıkıya bağlı olan Amerikan siyasi tarihi, muhafazakâr düşünce bağlamında değerlendirdiğimizde Avrupa modellerinden köklü biçimde ayrılır.

“Amerikan anayasası aklın, düşünüp taşınmanın ve seçimin eseridir. *Founding Fathers* yeni bir rejim yaratırken, ne yaptıklarını biliyordu, geleneğin ya da geçmiş tecrübenin verdiği güvenceler olmadan, yeni bir yola düşünerek taşınarak koyuluyordu. Diğer bir deyişle, bilinçli bir biçimde âdem-i muhafazakâr idiler.”³⁹

---

³⁸ Aykut Kansu, “Tek Parti Döneminde Bir Radikal Muhafazakâr Politika sebebi olarak “Sosyal Siyaset””, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık Cilt 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 622- 631

³⁹ Beneton, s. 78-79

Beneton'un ifade ettiği üzere Amerikan tarihi tam anlamıyla modern siyasal düzen ve hak arayışı üzerine inşa edilmiştir. Amerika'da devrimin Fransız devrimi ile benzeşen yanları vardır, ancak muhafazakâr eğilimlerin ortaya çıkması bakımından Amerikan devrimi bir karşı devrim hareketine zemin hazırlamamıştır. Burada devrimi Fransa'daki adaşından ayıran en önemli özelliğın, onun bir kuruluş devrimi olmasıdır. Fransa'daki özellikle de muhafazakâr düşünceye doğuş imkânı sunan, geçmişten kopma gayesi Amerikan devriminde olmamıştır. Fransız devrimi geçmişten keskin bir kopuşla Fransız toplumu adına 'yeniden doğmayı' hedeflerken, Amerika devrimle kendi ulusunu yaratmayı amaçlamıştır.

"... Fakat onların anayasasında gerçekten yeni olan ne varsa, ortak düşünüp taşınmadan doğan ne varsa, bunlar dünyanın en kırılğan şeyleridir; güçsüzlüğün ve düşkünlüğün belirtilerinden daha fazlası bir araya getirilemez."⁴⁰ Muhafazakâr düşüncenin söylemlerine karşılık beklenmedik bir sonuç yaratan Amerikan modelinin eleştirisini de Maistre bu şekilde yapmıştır. O halde böylesi bir siyasal ve toplumsal yaradılış sürecinde muhafazakâr bir tepkinin yukarıda tartışılan örneklerde gördüğümüz seyirde yaşanmaması olağandır.

Amerika mevcut geleneklere bağılı bir yapı oluşturmaktan ziyade, geleneğı bilinçli olarak şekillendirme gibi oldukça modern bir süreç sonucunda oluşmuş bir tarihsel serüvene sahiptir. Kuruluşu itibarıyla bireyci, liberal ve demokratik unsurları göğüsleyen bu siyasal yapının muhafazakârlıkla zıt bir doğasının olduğu da görülmektedir. Amerikan muhafazakârlığı dediğimizde değinilmesi gereken unsurlardan ilki ise, Avrupa'da karşılaştığımız gelenekçi yapıdan uzak bir anlayışın var olduğudur. O halde köklü bir geleneğı sahip olmayan Amerikan muhafazakârlığı için yeni ve Avrupa'daki gibi yankı uyandıramamış bir tutumdan bahsetmek gerekir. II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar söz konusu durum muhafazakârlığın Amerika'da barınmadığı şeklinde hüküm sürse de, 1950'liler itibarıyla değışmeye yüz tutan siyasal bir zemin oluşmuştur. Muhafazakâr kimliklerin meydana getirdiğı entelektüel hareketlilikler buna örnek verilebilir. Bu tarihten sonra Amerika'da sürdürülen politikalara karşı oluşan tepkiler, muhafazakâr yönelimleri şekillendirmiştir. Başka bir ifadeyle muhafazakârlığın Amerika'da aldığı hal, Amerikan liberal siyasi ve toplumsal yapısından kaynaklanan pürüzlere karşı bir tutum olmuştur. Avrupa'daki devrimden ve sonrasında doğan muhafazakâr eğilimlerden hem nedensel hem de

---

⁴⁰ Beneton, s. 81

süreçsel olarak farklılaşan bu Amerikan muhafazakâr düşüncesi için Anthony Giddens “Amerikan benzersizliği”⁴¹ tanımlamasını yapmıştır.

Amerika’da muhafazakârlığı kendine has kılan durum, gelenek ve muhafazakâr tutumların Avrupa’da gördüğümüz gibi iç içe geçmiş değil aksine birbirinden farklı konumları işgal etmesi olmuştur. Çünkü Amerikan geleneği temelinde zaten liberal bir gelenek olagelmıştır. 1970’ler sonrasında siyasal olarak kendisine yer edinebilen muhafazakâr ideoloji, Amerikan tarihinin modern yapısında sınırlı bir hâkimiyet alanına sahip olmuştur. Yeni muhafazakârlık diyebileceğimiz bu akım, Amerika için liberalizmden evrilmiş bir muhafazakârlık resmini çizmiştir. Amerika Birleşik Devletleri’ndeki muhafazakârlığın kökenlerinin sol görüş tarafından temsil edildiği bilinmektedir. Bölgede muhafazakâr düşünce, Kıta Avrupa’ında olduğu gibi varlığını sosyalizm karşıtlığına dayandırmamıştır.

“Yeni Muhafazakârlar, ilk olarak ‘soldan’ gelen ve commentary dergisinin kurucularından Irving Kristol’un Başkan Nixon’un seçim kampanyasını desteklemesiyle siyaset sahnesine çıktılar. Neo-con’lar, Ronald Reagan’ın başkanlık döneminde ise, 1981-1985 yılları arasında, hükümette görev alma ve bürokrasi içinde örgütlenme imkânı buldular.”⁴²

Modern oluşum sürecinin ana ilkelerine bağlılığını sıklıkla yineleyen bu muhafazakâr hareket, Avrupa’daki toplumsal ve manevi yanın demokratik ve liberal bir değerlerle kaynaştığı sistemi bizlere göstermiştir. Yanardağ bu tür muhafazakârlık modelini şu sözleriyle açıklar: “Amerika yeni muhafazakârlığı, kültürel ve siyasal bir gelenekçilikten çok, yeni emperyalizmin ihtiyaçlarına denk gelen felsefi oylumlu bir siyasal harekettir.”⁴³

Beneton’un ifadelerinde yer verdiği üzere, siyasal muhafazakârlık Avrupa kökenli bir olgudur ve hiçbir zaman Amerika’da Avrupa’daki formuyla var olamamıştır.⁴⁴ Siyasal muhafazakârlığın Amerika’da kök salamamasından ötürü, bölüm başlığının ‘*Amerikan devrimi ve kısmi muhafazakârlık*’ şeklinde olması uygun görülmüştür. Devrim Amerika ve Fransa’da yeni bir düzenin kurulması bakımından benzer manalara gelse de, muhafazakâr düşüncenin yayılacağı türden bir zeminde tam anlamıyla farklı görüş ve uygulamalara tabiidir. İşte bu nedenle Amerika’da oluşan liberal temelli muhafazakâr eğilimleri Avrupa’da gördüğümüz en ılımlı formundan bile ayırt etmek ve böylesi bir model

⁴¹ Anthony Giddens, *Sağ ve Solun Ötesinde Radikal Politikaların Geleceği*, çev.: Müge Sözen, Şabir Yücesoy, İstanbul: Metis Yayınları, 2002, s. 28

⁴² Yanardağ, s. 45

⁴³ Yanardağ, s. 35

⁴⁴ Beneton, s. 88-89

için kısmi tanımlamasını yapmak mümkündür. İşte bütün bunlar ele alındığında, muhafazakârlığın Amerika Birleşik Devletleri'ndeki uygulamalarıyla “Yeni muhafazakârlık – neo-muhafazakârlık”a öncülük ettiği söylenebilir. Atlantik'in iki yakasında gördüğümüz bu ideolojik köken farklılık, İslami yaklaşımdan bağımsız düşünilemeyen Türkiye modelini ve Türkiye'de siyasi aktörler üzerinden şekillenen farklı muhafazakâr tutumları anlamak için gereklidir. Ancak Türkiye'de muhafazakârlık incelemelerine geçmeden, bu ideolojinin hem ortaya çıkış sürecinde hem de günümüzde geldiği noktada, taşıdığı temel unsurları bir çatı etrafında değerlendirmek ve akabinde farklı türlerini ele almak kavramsal çerçevemiz için önemli olacaktır.

2.4. Muhafazakârlığın Başlıca Temaları

Tarihsel bir perspektiften ele aldığımız muhafazakârlık, sahip olduğu temel öğelerle, farklı coğrafyalarda farklı şekillerde yorumlanmıştır. Ortak bir paydada değerlendirildiğinde, muhafazakâr düşüncenin gelenek, tarih, otorite, mülkiyet gibi kavramlarda ve aile, din, devlet gibi kurumlar üzerinde farklı coğrafyalara rağmen argümanının benzer olduğu bilinmektedir. Muhafazakârlığı tanımlarken bölümün başından itibaren sıklıkla bahsini ettiğimiz, ideolojiyi her koşulda olmazsa olmaz yapan temaları, Heywood şu şekilde sıralamıştır;⁴⁵

- Gelenek: Muhafazakârlığın ana teması olan muhafaza etme arzusu; geleneklere, ritüellere ve köklü kurumlara duyulan saygı ile yakından ilgilidir. Gelenek, toplumu oluşturan ana çerçevedir. Toplumu “bilimde, sanatta, her türlü değerde ve her gelişmede yalnızca bugün yaşayanların değil, bugün yaşayanlarla geçmişte yaşamış olanlar ve gelecekte yaşayacak olanlar arasındaki bir ortaklık.”⁴⁶ şeklinde tanımlayan muhafazakârlar, geleneğe de bu oranda toplumun taşıyıcısı olarak büyük önem atfederler. Toplumsal olanın devam ettirilmesini siyasal düzlemde savunan muhafazakâr ideoloji de, bu ana çerçevenin eksik olduğu bir toplumun geleceğinin sağlam olmayacağını iddia eder. İdeoloji için geleneği bu denli önemli kılan husus, geleneklerin ‘zaman tarafından test edildiği’ için gelecek kuşakların yaşatılmasındaki büyük roldür. Geleneğin taşıdığı tarihi bilgelik ve tecrübe, toplumlara yol haritası sağlar. Bu nedenle geleneği devam ettirme, körü körüne bir bağlılıktan ya da köktenci bir gelenekselcilikten uzaktır. Tarihin engin tecrübelerini dâhil etmiş bir bilgelik söz konusudur. Tek başına bir bireyin edinemeyeceği bu tarihi derinlik ve bilgelik,

⁴⁵ Andrew Heywood, *Siyaset*, çev.: B. Berat Özipek, Ankara: Adres Yayınları, 2013, s. 76-77

⁴⁶ Robert Nisbet, *Conservatism: Dream and Deality*, Bristol: Open University Press, 1986, s. 23

geleneğin korunması yoluyla toplum tarafından bireye aşılır. Toplumun bireye kattığı aidiyet hissi, onun kimlik inşasında da etkilidir.

- Pragmatizm: Muhafazakâr düşünce rasyonelliğin sınırları üzerinde durur. Soyut ilkelere ve düşünce sistemlerine güven duymayan muhafazakâr ideoloji, tarihsel olarak doğrulanmış tecrübeleri ön plana çıkarır.⁴⁷ Böylesi bir tavır da muhafazakârlığın pragmatik yönü hakkında ipuçları verir. Muhafazakârlık tarihin de geleneğin de somut tecrübesinden faydalanır ve bunu toplumun devam ettirilmesinde bir önkoşul olarak değerlendirir.
- İnsan aklının yetersizliği: Muhafazakârlık insan doğasına ilişkin genel bir çerçevede şüphelidir. İnsanın tek başına toplumsal olanı üretmede yeterli olmadığını savunur. İnsan sınırlı, bağımlı ve güvenlik arayan bir varlıktır. Bu nedenle toplumsal kurumların varlığı insan için zaruridir. Muhafazakâr düşünce için bozulmaya elverişli doğasıyla insan, aklını kullanarak toplumsal bir varlık olmaya yetmez. Böylesi bir ortamda ise insan ancak öğrenilmiş, denenmiş, test edilmiş yani geleneklere, tarihsel pratiklere ihtiyaç duyar. Bu noktada aklın somut ve soyut olmak üzere iki türü olduğunu varsayan muhafazakâr düşünce, salt teoriden oluşan akıl ile tarihsel bir birikim süreci olan akli karşı karşıya getirir. İlki teorik, soyut olduğu için toplum nezdinde geleceğe ulaşmada bir anahtar olamaz. Teorik aklın, tarihin deneyiminde somutlaştığı ikinci form ise, pratik bir akli doğurduğu için insanlığa fayda sağlar. Rasyonalizmin toplumun siyasal, sosyal ve kültürel mirasına salt akılla meydan okumasına karşı çıkan muhafazakâr düşünce, insanı da bu yüzden haddini aşmakla itham eder. Mükemmel olmayan insanoğlu, bu doğrultuda tarihsel deneyime itaat etmek ve organik toplum anlayışına ayak uydurmak durumundadır, muhafazakârlara göre.
- Organizmacılık: Muhafazakâr düşünce, toplumu yapay bir oluşum olarak görmekten ziyade, onu yaşayan bir organizma olarak değerlendirir. Tarihsel sürecin kültürel bir ürünü olarak toplum, soyut akıldan uzak mekanik olmayan organik bir oluşumdur. Toplum tarihsel kurumların birleşmesinden meydana gelen ve çekirdeğini ailenin oluşturduğu bir bütündür. Bu varsayım üzerinden de, bu bütünü koruyacak olan şeyin kültürel değerler ve gelenekler olduğunu savunur. Muhafazakârlığın gelenek vurgusu görüldüğü gibi her ögede ayrı ayrı ön plana çıkmaktadır. Bireyden çok canlı bir bütün

---

⁴⁷ Türk, “İdeoloji”, s. 123

olarak toplumu ele alan muhafazakâr düşünce de bu canlılığın kaynağını ortak kültür, gelenek ve tarihe dayandırır.

- Hiyerarşi: Muhafazakâr görüşe göre, sosyal tabakalaşma ve statüler organik toplumun bir unsurudur. Toplumda var olan hiyerarşik yapı, sosyal bağlılıklar nedeniyle, çatışmanın değil uyumun kaynağıdır.
- Otorite: Muhafazakârlık, otoritenin, liderliğin ve bununla ilgili olarak rehberlik etme unsurunun vazgeçilmez olduğunu savunur. Çünkü otorite esas olarak, insanın sahip oldukları aidiyet duygusu korur ve toplumsal düzenin sürdürülmesinde etkilidir. Otoriteyi muhafazakârlık adına hayati yapan şey, toplumdaki çözülmenin otorite yokluğunda gerçekleşeceği düşüncesidir. Kitlelerin toplumdaki kopması ve kendi özüne yabancılaşması olarak da tanımlanabilecek olan bu süreç ancak otoritenin boşluğunda mümkündür ve muhafazakârlığın yegâne alanına zarar verir. Nitekim Avrupa’da meydana gelen devrimler, hem Tanrı inancını ve otoritesini hem de yönetici otoriteyi sarsmıştır. O halde muhafazakâr düşüncenin savunduğu üzere, toplumda otorite; aile ve devlet gibi kurumlar vasıtasıyla somutlaşır ve sağladığı gerçeklikle düzeni korur.
- Ahlaki düzen: Muhafazakârlık için düzen, bir toplumun en çok ihtiyaç duyduğu unsurların başında gelir. Toplum adına orta yolun sağlandığı, farklı bireyler arasında çoksesliliğin hâkim olduğu bir sistemde, geleneksel değerlerin ve kurumların sürdürülmesi ile ahlaki bir düzen tesis edilmiş olur. Siyasal ve toplumsal kırılmaya sebep olan reform hareketleri göstermiştir ki, nizam bir toplumun devam ettirilmesinde başat rol oynar. Söz konusu devrim süreci ahlaki düzenin çöküşüne yol açmıştır. Geleneksel ahlaki düzene alternatif oluşturma arzusu, böylece muhafazakârlığın karşıt söyleminde temel argümanlardan biri olmuştur. Toplumsal meseleleri ahlak temeli üzerinden şekillendiren muhafazakâr düşünce bu nedenle ahlaki nizamı toplumun tarihsel süreçte devam ettirilmesinde önemli görür.

“Gelenek soyut bir kategori değildir; o aile, dinî kurumlar, kulüpler, üniversiteler, vakıflar vb. sosyal kurum ve topluluklarda ve belli toplumsal ahlâk normlarında somutlaşan bir gerçeklik alanıdır”⁴⁸ derken muhafazakâr düşüncenin hizmet ettiği ve yoğun bir biçimde savunduğu gelenek örgüsünde kurumların varlığı bizi karşılar. Bu noktada muhafazakârların mevcut düzenin tesis edilmesinde büyük önem atfettiği aile,

---

⁴⁸ Mustafa Erdoğan, “Muhafazakârlık: Ana Temalar”, *Liberal Düşünce*, 34, 4-9, 2004, s. 17

din, devlet ve mülkiyet gibi somut unsurlar da bu ideolojinin temaları arasında değerlendirilir:

- Din: Din toplumun istikrarı açısından muhafazakâr düşünce kapsamında önemli bir yer kaplar. Çünkü dinin insanlar üzerinde siyaset kadar etkili olduğu hususlar vardır ve bizzat bunların varlığı bireylerin nizamı sürdürmesinde yol gösterici bir misyon üstlenir. Din muhafazakârlık için adeta gelenek kadar önemlidir. Dinin insanlar üzerinde kurduğu otorite, çevredeki şeylerin ve durumların sürekli çalkalanması noktasında kişilerde telaşa sebep olurken, toplumsal ve ahlaki ahengin devam ettirilmesini sağlar.⁴⁹ Bu noktada muhafazakârlık için dinin metafizik meselelerinden ziyade, barındırdığı ahlaki değerler esastır. Dinin toplumu disipline etmedeki rolü muhafazakârlık adına kritiktir. Görüldüğü üzere din, muhafazakâr düşünce adına kilit nokta kabul edilebilecek diğer unsurlardan bağımsız düşünülemez. En az gelenek ve nizam anlayışı kadar etkili olan bu öge, toplumda sürdürülebilirliğin yegâne araçlarından birisidir muhafazakâr düşünce için. Bu nedenle muhafazakâr düşüncenin devlet ile kurduğu ilişkide de din önem taşır. Zira dinin devlet otoritesinin sağlanmasında etkili olduğunu savunur.
- Devlet: İnsanı sınırlı bir varlık olarak kabul ettiğini bildiğimiz muhafazakâr düşünce bu bağlamda devleti kaçınılmaz bulur. İnsan doğasının ve aklının yetersizliği, toplumsal istikrarın sağlanmasında devlete sorumluluk yükler muhafazakârlığa göre. İstikrarın kapsamı toplumda düzen tesis edilmesi, bireylerin korunması, barış, demokrasi ve özgürlüğün sağlanması olduğuna göre, devlet muhafazakâr düşüncede olmazsa olmaz kurumların başında gelir. Toplumsal nizamı kurmak adına kural koyucu ve denetleyici otorite olarak devlet diğer toplumsal kurumlardan da ayrışır. Devletin siyasal bir misyonla kural koyucu olmasının yanı sıra tarihsel tecrübe, yerel değerler ve toplumsal bir aklın ürünü olması da onu diğer kurumlardan ayırır. Muhafazakârlık için devletin konumu totaliter olmaktan ziyade, toplum arasında uzlaşmayı sağlamak olmalıdır. Bu bağlamda muhafazakâr düşünce devletin özgürlük alanının diğer toplumsal kurumlarla sınırlı olduğunu da göz ardı etmez.
- Aile: Muhafazakâr düşüncenin temelinde yatan ve yegâne korumak istediği unsur olan toplum, bireylerden meydana gelir, ancak tek başına bireyin yetersiz olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle muhafazakârlığın aileye attığı önem büyüktür. Bireyin toplumsal bir bilinç kazanmasında, toplumsal değerleri ve normları benimsemesinde

---

⁴⁹ Robert Nisbet, *Muhafazakârlık: Düş ve Gerçek*, çev.: K. Bülbül, Ankara: Kadim Yayınları, 2007, s. 45

aile birincil kurumdur. Muhafazakâr tutumun aile vurgusu, bireyin kendisine sınırsız alan yaratmasının önüne geçerken, ona eksikliklerinin olduğunu hatırlatması ve toplumda diğerleri ile nizama uygun şekilde dayanışma halinde olmayı göstermesi bakımından kritiktir. Aile bireye kolektif olmanın ve bununla beraber toplumsal düzen tesisinin öğretildiği en önemli alandır. Bunun yanı sıra muhafazakâr düşünce açısından aileyi vazgeçilmez kılan bir diğer husus, ailenin üretim ve gelişim sağlamadaki rolüdür. Ekonomik anlamda üretimin sürdürülebilir bir alan olduğu aile, muhafazakârlığın temel esasına da bu sayede hizmet etmiş olur.

- Mülkiyet: Muhafazakâr düşünceye için, mülk sahibi olmak hayattır. Çünkü mülkiyet, insanlara güvenlik hissi verir ve başkalarının mülkiyetine ve güvenliğine saygı duyulmasını sağlar.⁵⁰ Bu da muhafazakârlığın toplum düzeni algısı ile paraleldir. İnsan mülk sahibi olarak kendisi adına gelişme sağlarken aynı zamanda toplumsal bir varlık olduğunu hatırlar ve bu bağlamda nizamı sürdürmeye hizmet eder.

Muhafazakârlık her ne kadar 20.yy'de kendisini ve söylemlerini ılımlştırıp koyu gelenek savunuculuğundan uzaklaşsa da, temel öğelerin sürdürüldüğü görülmektedir. Tartışılan bu ana temalar altında, muhafazakârlığın temelde hizmet ettiği anlayış, modern sürecin yapı taşlarına göre kendisini şekillendirmektedir. Ancak bu yeniden yorumlama, başlarda katı bir biçimdeyken, modernitenin süzgecinde bahsi geçen öğeler terk edilmeden devam ettirilmeye çalışılmıştır. Bunu anlamak için düşüncenin farklı çeşitlerine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

2.5. Muhafazakârlık Türleri

Muhafazakârlığın tarihsel duraklarının ve köken itibarıyla Avrupa'da nasıl yorumlandığının incelenmesinin ardından kendi içinde türlerini görmek, ileride Türk muhafazakârlığı özelinde ele alacağımız aktörlerin hangi kategoride değerlendirileceği noktasında gereklidir. Bir karşı devrim anı olarak ortaya çıkan muhafazakârlığın seyri göstermiştir ki, bu ideoloji hem modernleşmeye tepkili yaklaşmakta hem de modern çağın getirilerine göre tepkisini dönüştürmektedir. Bu bağlamda bölgeden bölgeye değişiklik gösteren muhafazakârlığın sahip olduğu karmaşık doğası, onu tasnif ederken de karşımıza çıkar. Düşünürler tarafından muhafazakârlık farklı şekillerde sınıflandırılmıştır. Muhafazakârlığın en genel şekliyle; siyasal olanı etkileme yetisi kazandığı Aydınlanma döneminde *klasik*; çağımızda yaşanan toplumsal değişiklikler karşısında ise *modern* olarak

---

⁵⁰ H. Bahadır Türk, "İdeoloji", ed.: Mümtaz'er Türköne, *Siyaset*, Ankara: Lotus Yayınevi, 2008, s. 123

sınıflandırıldığı bilinmektedir.⁵¹ Ancak muhafazakârlığın daha çok farklı şekilde sınıflandırmasını yapmak mümkündür.

Andrew Heywood'un yaptığı tasnifte muhafazakârlık; otoriter, paternalist ve özgürlükçü olmak üzere üçe ayrılır.⁵² Otoriter muhafazakârlık; mevcut düzeni korumayı katı bir biçimde savunan ve kökleri Platon ile de Maistre'ye kadar uzanan muhafazakârlık modelidir. Paternalist muhafazakârlık, 1950'lerde İngiltere'de ortaya çıkan, dayanışmacı ekoldür. Özgürlükçü muhafazakârlık ise; liberal politikalardan etkilenen muhafazakârlık türüdür. Daha geniş bir kapsamda ise muhafazakârlığın çeşitleri çoğaltılabilir; kültürel/geleneksel muhafazakârlık, sosyal muhafazakârlık, dini muhafazakârlık, mali muhafazakârlık ve liberal muhafazakârlık bunlar arasında sayılabilir.

Kültürel/geleneksel muhafazakârlık, geçmişten gelen normlarla bir ulus veya kültür mirasının korunmasını talep eden felsefi düşüncedir. Kültürel muhafazakârlık, standart bir muhafazakârlık algısından çok belirli bir kültüre ait etnik unsurların korunması arzusu barındırır. Kültüre ait dil, örf, adetleri devam ettirme arzusu içindeki bu anlayış; geleneksel aile ve sosyal sürdürülebilirlik konseptlerini temel alır. Geleneksel muhafazakârlık; doğal hukuk normları, ahlaki düzen, organik toplum, hiyerarşi gibi politik temalar üzerinden muhafaza etme nosyonunu barındıran siyasal bir anlayıştır.

Kültürel ve geleneksel muhafazakârlık kavramından uzak olmayan sosyal muhafazakârlık ise, devletin geleneksel ve kültürel değerlerin korunmasında etkili bir aktör olması gerekliliğini savunan muhafazakârlık türüdür. Radikal politikaları ve sosyal mühendisliğe karşı çıkan bu model, ahlaki ve sosyal normların gelenekler çerçevesinde sürdürülmesini esas alır. Bu nedenle geleneksel sosyal düzene aykırı olan her türlü durum ve gelişmeye de tepki gösterir ve sosyal değişime şüpheyle yaklaşır.

Dini muhafazakârlık, mensup olunan dinin öğretilerinin siyasete aktarılmasını talep eden ideolojidir. Bunu bazen doğrudan yasalar üzerinden, kimi zamansa bu öğretileri değerler bütünü olarak siyasetin bir parçası haline getirmeyi amaçlar dini muhafazakârlık. Pek çok demokraside, bu muhafazakârlık türü, geleneksel aile ve sosyal değerleri din öğretileri ile aynı kapsamda değerlendirir ve korunmasına yönelik çaba sarf eder. Dini muhafazakârlık, dinin rolünün yalnızca siyasal olarak değil, toplumsal yaşamda da artırılmasını arzular ve bununla ilgili olarak; içki kullanımı, evlilik dışı ilişki, eşcinsel ilişkiler gibi olayların sert bir tutumla

⁵¹ Atilla Yayla, *Siyaset Bilimi*, Ankara: Adres Yayınları, 2015, s. 92-94

⁵² Andrew Heywood, *Political Ideologies*, Macmillan: Philip Allan, 1988, s. 77

karşısında yer alır. Tepkisini çoğunlukla radikal şekilde gösteren bu muhafazakârlık, dini anlamda yasak olan her durumu siyasal ve toplumsal düzleme taşıma ve bu durumu sürdürülebilir kılmayı amaçlar.

Mali muhafazakârlık, devlet harcamalarında ve borçlanmasında ihtiyatlılığı savunan ekonomik anlayıştır. Devletin büyük borçların altına girmesi ve vergi verenlere sınırlandırma getirmesi durumuna karşı çıkar. Devletin ekonomik yükümlülükleri üzerinde yoğunlaşan bu muhafazakârlık türü, devletin ahlaki ve sosyal değerlere kanalize olmasını savunurken; ihtiyaç sahibi olan kimselere doğrudan yardımı reddeder, bunun yerine bu kişilerin kendilerini geliştirmeleri için gerekli hizmet ve olanakları sunmasını önerir.

Liberal muhafazakârlık, muhafazakâr değerler ve politikaları, klasik liberal duruşla bir araya getiren muhafazakârlık çeşididir. Hem liberalizmin hem de muhafazakârlığın anlamının zaman içinde toplumlarda değişmesi, liberal muhafazakârlığı da etkilemiştir. İlk olarak laissez-faire bir piyasa destekçisi ekonomik liberalizm ile gelenek endişesi içinde, otorite ve dini değerleri korumacılığı yapan klasik muhafazakârlığın bir bileşeni olarak tanımlanmıştır. Liberal muhafazakârlık için bir diğer tanım ise, gelenek ağından kısmen sıyrılmış daha modern bir muhafazakârlık anlayışının sosyal liberalizme eklendiği muhafazakârlık türü şeklindedir.

Görüldüğü üzere muhafazakârlık pek çok farklı kategori altında politik, toplumsal ve ekonomik anlamda özelleştirilse de, türleri temel olarak iki ana grupta açıklanmaktadır. Klasik muhafazakârlık dediğimiz, ideolojinin ortaya çıktığı zamanki reaksiyoner yanını vurgulayan ilk grubun karşısında, modern çağın getirileri ile dönüşen yeni muhafazakârlık (yeni sağ) da diyebileceğimiz daha liberal bir anlayışın hâkim olduğu ikinci grup çıkmaktadır. İdeolojinin 18. yüzyıldaki pozisyonu ile özellikle 20. yüzyılda sergilediği duruşun siyasal ve toplumsal açıdan farklılaşması, muhafazakârlığı bu iki temel ayırım üzerinden değerlendirmeye götürür.

2.5.1. Klasik Muhafazakârlık

Klasik muhafazakârlık, yukarıda tarihsel arka planında incelediğimiz şekliyle, ideolojinin karşı devrimci ifadeyle ilk ortaya çıktığı Aydınlanma sürecindeki tutumunu temsil eder. 18. yüzyılda etkili olan bu muhafazakârlık türü, köktenci yapısı ile günümüz muhafazakârlık anlayışından kısmen uzak bir tutumu sergiler. Özelliklerini sıralayacak olursak;

- Fransız devrimi ve onun gibi yapısal değişiklik talebi içindeki tüm hareketlere karşı koyu gelenekçidir.
- Aydınlanma, restorasyon ve devrim hareketlerinden kaynakla ortaya çıktığı için feodal bir toplum ve siyaset tahayyülü taşır.
- Mevcut düzenin devam ettirilmesi arzusu taşır. Söz konusu mevcut düzen feodal bir düzen olduğu için de insanlar arası eşitlik konusuna ılımlı bakmaz.
- Yeni olan her türlü durum ve gelişmenin kesin reddine dayanır, değişim karşısında net bir tavra sahiptir.
- Organizmacıdır; toplumsal unsurların birbiriyle ilişki içinde olduğunu savunur.
- Tarihin yüceliğini geçmiş kurumlara sıkı sıkıya bağlanarak ön plana çıkarır.
- İnsan aklına şüpheyle yaklaşır ve bireysel yetersiz bulur.
- Aile, gelenek, feodal devlet, mülkiyet, hiyerarşi, otorite temaları büyük önem taşır.
- Din, hem mevcut sistemin bir parçası hem de otorite, gelenek ilişkisinde anahtar niteliğinde olduğu için klasik muhafazakârlığın vazgeçilmez unsurlardandır. Bireyselleşmeye geleneksel toplum inancı ile yanıt veren muhafazakârlık, bu noktada dinden oldukça beslenmiştir.

2.5.2. Modern Muhafazakârlık

Restorasyon sürecinin muhafazakârların savunduğunun aksine başarı kazanması ve getirdiği yeni kavramların zaman içinde bütün dünyada etkili olması, muhafazakârlığı doğrudan etkilemiştir. Yeni olanın mutlak reddine dayanan klasik muhafazakârlık, değişen sistemde söylem ve tenkitlerini kısmen ılımlaştırarak devam etmiştir. İşte modern muhafazakârlık diye adlandırılan bu model, 20. yüzyıldan itibaren hem kavramsal olarak hem de siyasal ve felsefi planda tutumunu dönüştürme yoluna gitmiştir. Bu yüzyılda özellikle küresel boyutta kritik dönüm noktalarına sebep olan dünya savaşları; bilinen yönetim anlayışlarını, o tarihe kadarki politik kavramları, toplumsal yapıları ve kurumları kısacası doğrudan sistemi altüst hale getirmiştir. Muhafazakârlık da muhafazakâr devrim hedefiyle, yitirilen değerleri yeniden inşa etmeye koyulmuştur.

Modernleşme sürecinin muhafazakârlığa yansıdığı bilinmektedir. Esasında çağdaş sistemi reddeden muhafazakârlığın, yine modernitenin getirdiği değişimle tavrını dönüştürmesi, ideolojinin paradoksal yanı hakkında ipuçları verir. Ancak muhafazakârlığın siyasal olana tutunabilmesinde söz konusu değişimin gerekli olduğu konjonktürel bir

yaklaşımında anlaşılmaktadır. Geleneksel köktenci tavrın mutedil bir hal kazandığı bu muhafazakârlığın özelliklerine bakılacak olursa;

- Mevcut düzenin olduğu gibi sürdürülmesi arzusu taşıyan geleneksel muhafazakârlık, modern zamanda sistemle kaynaşma taraftarı bir tutuma bürünmüş, yıkıcı olmaktan ziyade yeniden inşacı olmuştur.
- Ahlaki ve siyasi felsefede bir mutabakatın yaratılmasını, toplumsal yapının canlandırılmasını ve çoğulcu siyasal sistemin restorasyonunu savunur.
- Rasyonelleşmiş gelenekselciliğin modernitenin öğretileri ile köktenciliği alaşağı ettiği bir tür muhafazakârlıktır.
- Önceden modern sistemi tümden reddeden muhafazakârlık, bu haliyle artık sisteme değil sistemin aşırılıklarına karşı durur.
- Kapitalizmin etkisinin yadsınmadığı modern süreçte muhafazakârlığın ekonomiye bakış açısı liberalizme yaklaşmıştır. Toplumsal değerlerin sürdürülebildiği bir yapıda, ekonomide liberal politikaların varlığı kabul edilebilir.

3. TÜRK MUHAFAZAKÂRLIĞININ SÜREÇLERİ

Avrupa’da meydana gelen siyasal, toplumsal ve ekonomik dönüşüm süreci zaman içinde etkilerini dünya üzerinde pek çok coğrafyada göstermiştir. Türk siyasal sistemi de bu hareketlilikten etkilenmiş ve Osmanlı’dan başlayan bir kabuk değişimi ile siyasal ve toplumsal yönelimlerinde dönüşümün izini sürmüştür. Avrupa’nın yaşadığı modernleşme sonrasında temel paradigmasını oluşturan muhafazakâr düşünce farklı dinamiklerle Türk coğrafyasında karşımıza çıkmaktadır. Modernleşme ile benzer kronolojiye sahip muhafazakâr düşünce Türkiye örneğinde de bahsi geçen değişim sürecinin ardından siyasal, toplumsal ve kültürel olarak kendisini göstermiştir.

Türk muhafazakârlığını anlamak için ilk olarak Türk modernleşme sürecine bakmak gerekir. Bora’nın ifadelerinde yer verdiği üzere, Türkiye’de de modern hayattan bağımsız düşünemeyeceğimiz muhafazakâr söylem, Türk modernleşmesinin gölgesinde hep var olmuştur. Aynı şekilde inkılâpçı Türk modernleşmesi de muhafazakâr bir duruşun refakatinde gelişmiştir.⁵³ Bu noktada modernleşmenin hangi dönemde başladığı hakkında netlik kazanmayan görüşler mevcuttur. Türk modernleşmesi Türk devletini kuran 1923 Cumhuriyet inkılâbı ile mi yoksa bu yapının kurulmasına zemin hazırlayan Osmanlı ıslahatlar dönemi ile mi başlamıştır? Bu soruya cevap arayarak başlamak Türkiye’de muhafazakâr düşüncenin nasıl oluştuğunu ve gelişme gösterdiğini kavramak için faydalı olacaktır.

“II. Meşrutiyet dönemi canlı fikir dünyası ve tartışmaları, değerleri yanında, bir siyasi akım olan muhafazakârlığın belirginleşmesi için elverişli bir zemini teşkil ediyordu.”⁵⁴ Özipek’in belirttiğine göre Türk muhafazakârlığına temel olacak modern hareketliliğin başlangıcı Osmanlı’da aranabilir. Onu destekler vaziyette Aktay’ın muhafazakârlığı Osmanlı’nın son zamanlarında Türkiye’de geçerli olan Osmanlıcılık, İslamcılık, milliyetçilik ve Türkçülük gibi siyasal akımların tamamına yön veren bir kaygı olarak formüle etmesi de Türk modernleşmesinin kökenini Osmanlı’da olduğuna başka bir örnektir.⁵⁵ Bunlara karşılık ise, İrem’in “Muhafazakârlığın Türk siyasal düşünce hayatı içinde felsefi siyasal bir dil olarak

---

⁵³ Bora, s. 72

⁵⁴ Bekir Berat Özipek, “Muhafazakârlık: Devrim ve Türkiye”, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Muhafazakârlık, Cilt 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 78

⁵⁵ Yasin Aktay, “İslamcılıktaki Muhafazakâr Bakiye”, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Muhafazakârlık, Cilt 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 349

berraklaştığı en kritik dönem, radikal modernizm tasavvurunun politik uygulamalara dönüştüğü erken Cumhuriyet dönemidir.” şeklindeki sözleri modernleşmenin ve dolayısıyla muhafazakârlığın kuruluş aşamasını Türk inkılâbı ile örtüştürdüğünü gösterir. İrem sözlerine şöyle devam eder; “Geçmişin yıkılarak geleceğin yapılması ve devletin topyekûn bir modernleşme hareketinin örgütleyicisi olarak tanındığı modernlik düşüncesinin en belirgin uygulamalarına tanık olan bu dönem, deyim yerindeyse Türk gelenekçi muhafazakârlığının da inşa yıllarıdır.”⁵⁶ Muhafazakârlığın modern bir doğuş sürecine sahip olduğunun kabul gördüğü bir algı kapsamında, Türkiye adına muhafazakâr düşüncenin başlangıç evresi kesin olarak netleşmemektedir. Bu bağlamda Türk muhafazakârlığının başlangıç evresi olduğu kadar ideolojik açıdan Türk toplumsal ve siyasal hafızasına kattıkları da kritik bir yere sahiptir. İşte bu nedenle Türk muhafazakârlığını belirli süreçlere ayırarak, dönemin siyasal mekanizmasının da ideolojiye etkileri doğrultusunda incelemek gerekir. Cumhuriyetin ilanını Türk muhafazakârlığı için ana moment olarak kabul eden pek çok kaynağa karşılık, inkılaba uzanan seyirde gerekli politik ve sosyal zemini hazırlayan Osmanlı son dönemini anlamak son derece önemlidir.

Türk muhafazakârlığı esas olarak Osmanlı'nın sürdürdüğü geleneksel yapıyı hedef alan rejim değişikliği ve bu siyasal geçişten doğan karşıtlığın bir sonucu olarak var olmuştur. Cumhuriyet inkılabı siyasi bir sonuca tekabül etse de, yapıyı inkılaba götüren sürecin muhafazakar paradigma açısından önemi büyüktür. Cumhuriyet sadece yönetim anlayışına getirilen bir inkılâbı değil; Osmanlı'nın ekonomik, sosyal ve kültürel zihniyetinden kopuşunun temsilidir. II. Mahmut dönemi ile başlayan reform hareketleri, Cumhuriyetin kurulmasına büyük katkılar sağlamıştır. Durumu muhafazakârlık açısından ele aldığımızda, Osmanlı'daki reform süreci ile Cumhuriyet inkılâbı arasında kısmi ayrımlar mevcuttur. Tezel buna *değişmeler ve devamlılıklar* temasıyla ele aldığı muhafazakârlık konulu makalesinde değinmiştir. Ona göre cumhuriyet öncesi dönem bir transformasyon dönemi olduğundan, kopmadan ziyade ‘devamlılığı’ sağlamıştır. Değişme ve devamlılık, esasında Türk siyasetinde muhafazakârlığın kendine atfettiği görevi de açığa çıkarır. Cumhuriyetin, eskiye karşı çıkarak yeni kimlik, toplum düzeni, milli şuur; eskisinden tamamen bağımsız bir yönetim şekli yaratma çabası ise ‘değişme’ anlamına gelir.⁵⁷

⁵⁶ C. Nazım İrem, “Kemalizm ve Gelenekçi Muhafazakârlık”, *Toplum ve Bilim*, 74, (Güz, 1997), s. 52

⁵⁷ Yahya Sezai Tezel, “Tanzimat Sonrası İmparatorluk ve Cumhuriyet Türkiye’sinde “Muhafazakârlık” Sorunsalı: Devamlılıklar, Değişmeler ve Kırılmalar”, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Muhafazakârlık, Cilt 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 32-38

“Tanzimat sonrası dönemde diğer siyaset felsefeleri gibi muhafazakârlık da önceleri, yenileşme ve çağdaşlaşma çalışmalarının hız kazandığı bir dönemde geleneği savunma biçiminde ortaya çıkmıştır. 3 Kasım 1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile Türkler hukuk devleti ve Avrupa tarzı siyaset felsefeleriyle yüz yüze gelmiş oldu.”⁵⁸

Osmanlı’nın, dünya siyasetinde etkisi git gide artan modernleşme hareketleri karşısında attığı adımlar dönüşümün ilk evreleri olarak kabul edilebilir. Tanzimat ve Islahat fermanları ile Meşrutiyetin ilanı, Osmanlı’nın 19. yüzyılda artık toparlanması zorlaşan halinin Avrupa ile tanışarak üstesinden gelme çabalarını resmeder. Osmanlı bu dönemden itibaren değişimin gerekliliğinin farkına varmıştır. Ancak öngördüğü değişim modeli kendine has unsurlar içerir. Avrupa’nın öncülük ettiği yenilik, İmparatorluk kapsamında ancak teknolojik ve bilimsel olarak kabul görebilir. Burada amaç reformlar yolu ile yeni bir sistem tayin etmekten çok var olanı korumak, imparatorluğun eski altın çağına yeniden kavuşmasını sağlamaktır. Bu sayede Avrupa medeniyeti teknik olarak örnek alınırken; toplumsal, kültürel ve dini çerçevede gelenekler devlete eski gücünü kazandırmak için sürdürülecektir. Bora’nın ifadelerinde yer verdiği bu durum İmparatorluk dönemindeki muhafazakâr eğilimlerin yönelimlerini açıklamaya yeter: “Batı dışındaki dünyada muhafazakârlık, modernleşme süreçlerinin ve Batı uygarlığının meydan okuması karşısında, ‘otantik’ uygarlığın öze dönerek dirilişi için çağrı yapan gelenekselciliğin izinde gelişti.”⁵⁹

III. Selim ve II. Mahmut dönemi ile yüzünü Avrupa kökenli reform hareketlerine çeviren Osmanlı’nın modern siyasal sisteme kendini entegre etme gayreti, başlıca ideolojik aygıtlarla tanışmasına da sebep olmuştur. Bu dönemde Batıcılık Osmanlı’nın görmezden gelemeyeceğini bildiği bir siyasal ve sosyal akım olarak sisteme sızmış; bunun yanı sıra da Türkçülük, İslamcılık ve Osmanlıcılık gibi çeşitli akımlar doğmuştur. Bu noktada Prens Sabahaddin’in attığı adımlar, Osmanlı’da muhafazakâr eğilimlerin somut bir çizgisi olarak önem kazanmıştır. Prens Sabahaddin, İttihat ve Terakki Cemiyeti içinden gelen kimliğine rağmen, kurduğu Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti ile Avrupa’ya gittiği esnada tanık olduğu karşı devrimci, aristokrat ve dini muhafazakârlığın izlerini yansıtmayı başarmıştır.⁶⁰ Cemiyet, ismiyle liberal bir çağrışım yapsa da, içeriğinde koyu bir muhafazakâr yapının hâkimiyeti söz konusudur. Sabahaddin, Türkçülüğe karşı durup; Osmanlı ve İslam

---

⁵⁸ Vural, s. 106

⁵⁹ Bora, s. 80

⁶⁰ Aykut Kansu, “Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, ‘Sosyal Mesele’ ve ‘İçtimai Siyaset’”, Ahmet Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce - Muhafazakârlık, Cilt: 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 119

vurgusu ile Türk toplumu için bir sorunsala dönüşen din temelli, sağ geleneğe ait bir çeşit tutucu muhafazakâr algının temsilcisi haline gelmiştir.

Muhafazakârlık, siyasal bellekte imparatorluğun son döneminde tam olarak yer edinmemiş olsa da, modern ideolojilerin Osmanlı bünyesine girmesi açısından Osmanlı çağdaşlaşma evresi önem taşır. Kültürel bir zeminde Batı tarzı düşünce sisteminin Osmanlı bünyesine girmesi, daha sonraları Cumhuriyetin ilanında etkin rol oynayacak aydın kesimin Avrupa'yla ilişkilerini arttırması ve Fransız Devrimi'nin kazandırdığı konseptleri benimsemesiyle gerçekleşmiştir. Bu durum İmparatorluk kapsamında muhafaza edilen geleneksel değerlerin zaman içinde modernize edilme yoluna girdiğini bizlere göstermektedir. O halde İmparatorluk sürecinde gerçekleştirilen köklü değişimlerin Türk muhafazakârlığı ve muhafazakâr kimliklerin oluşması üzerinde son derece etkili olduğu söylenebilir.

Türkiye'de Avrupa'daki gibi doğuş koşullarına bağlı bir muhafazakâr anlayışın filizlerinin Osmanlı son döneminde ekildiğini, buna ek olarak onu bir karşı devrim hareketi yapan anın ise Cumhuriyet reformu olduğunu söylemek yerinde olur. Meşrutiyet dönemi atılan ve Cumhuriyet döneminde süreklilik gösteren yenilik adımları, yeni devletin resmen kurulmasıyla iktidar aygıtı haline dönüşmüştür. Söz konusu modern hareketliliğin Osmanlı meşrutiyet dönemine kıyasla Cumhuriyet sonrası radikalleşmesi de bunun bir sonucu olmuştur. Yine aynı nedenden muhafazakâr düşünce de kendisine gerekli zemini oluşturma yoluna gitmiştir.

“Cumhuriyet yenilikçiliğinin Osmanlı'dan en belirgin farkı yalnız yeniyi kurmaya çalışmakla yetinmemesi, ‘eski’ ve ‘işe yaramaz’ olarak değerlendirdiklerini de ortadan kaldırmasıdır. ‘Radikalizmi’ daha çok burada göze çarpmaktadır... Bu yaklaşım sonucunda bir tür muhafazakârlık toplumda fiilen yasal olmuştur.”⁶¹

Belge'nin sözlerinden de anlaşıldığı üzere Türk muhafazakârlığı için ana moment Cumhuriyet'in kurulmasına müteakip sürdürülen, geçmişten koparılarak oluşturmak istenen gelecek algısında saklıdır. Bu noktada Cumhuriyet sürecini İmparatorluk'tan ayıran ilk dönem siyasal mekanizmasını özetlemek, Türkiye'de muhafazakârlığın ilerleyen evrelerde bürüneceği şekli görmek için gereklidir. İlk etapta ılımlı bir tutum sergilemek durumunda kalan muhafazakâr paradigmanın daha sonra İslamcılıkla kaynaştığı çerçevede vereceği mesajları anlamak adına da Cumhuriyet dönemi değişim algısına bakmak önemlidir.

---

⁶¹ Murat Belge, “Muhafazakârlık Üzerine” ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Muhafazakârlık, Cilt 5*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 98

3.1. Cumhuriyet'ten Milli Görüşe Muhafazakârlık Algısı

Muhafazakârlığın Avrupa kökenli bir ideoloji olması, diğer coğrafyalardaki benzer ideolojik tavırların kökenini hep Batı ile kıyaslamaya tabii tutmuştur. Bir karşı devrim anı olarak ortaya çıkan muhafazakar paradigma gelenek yanlısı tavır, değişim karşısında yer alması ve düzen, istikrar savunuculuğu ile temel argümanlarını oluşturmuştur. Önceki bölümlerde farklı bölgelerde ne anlama geldiğini gördüğümüz üzere muhafazakârlık, ortaya çıktığı her siyasi yapıda ortak birtakım gayeler ve kaygılar taşısa da, ortaya çıkış koşullarının söz konusu ülkedeki siyasi ve toplumsal dinamiklerce belirlenmesi, onu farklılaştırmıştır. Türkiye'de muhafazakârlık denildiğinde hem sürece dayanan bir olgu hem de devrim anına atıfla ortaya çıkmış bir karşı duruştan bahsedilebilir. Muhafazakârlığın modern bir ideoloji olmasından yola çıkarak, Türk modernleşmesinin Osmanlı son döneminde başladığı için bir sürece dayanan, ancak net bir çerçeveye inkılâp itibarıyla sahip olduğu söylenebilir.

Muhafazakârlığın karşı duruşunu dayandırdığı koruma ve sürdürme nosyonu Cumhuriyet'in kurulmasıyla kesin bir hal almıştır. Muhafazakâr düşünce adına koruma alanını yaratacak gelişmeler ancak onu tehdit eden bir değişim, dönüşüm ve restorasyon süreci, başka bir ifadeyle Cumhuriyet'in ilanıyla oluşmuştur. Bora'nın bu noktada Türkiye'de muhafazakâr kimliğin gelişmesinde etkili olan aktörler ve ekollerin, cumhuriyet devrimini temel aldığı belirtmesi söz konusu net adımın Cumhuriyet inkılâbı olduğunu destekler.⁶² Aydınlanma kökenli muhafazakâr düşünce üslubu, Türkiye'de Cumhuriyetin kritik dinamiklerinden biri olarak karşımıza çıkar. Bu şu anlama gelmektedir ki; Cumhuriyet aynı Fransız devriminde olduğu gibi, Türk toplumunda siyasal muhafazakâr bir oluşumu beslemiştir. Ancak Batı'dan farklı olarak Türkiye örneğinde Cumhuriyet'in esas olarak muhafazakâr bir üslubun gölgesinde varlığını sürdürdüğü söylenebilir. Muhafazakârlığın modernite ile ilişkisi Türkiye için muhafazakârlık-cumhuriyet ilişkisi ile yüksek oranda benzer fakat kendine özgü belirleyicileri kapsar.⁶³ Bu noktada kültürel öğelerin ve toplumsal ve tarihsel serüveninin farklılığı göze çarpmaktadır. Ögün'ün de bu duruma şu sözlerle destek verdiği anlaşılmaktadır: “Türk modernleşmesinin muhafazakâr bir modernleşme olduğunu söylemek muhafazakâr olmayan devrimci doğasından sapma olduğunu ima etmektir.”⁶⁴ Modernleşmeyi Türkiye'de Batı'da gördüğümüz formundan ayıran nokta, otantik kültürü koruma nosyonu ve modernleşmeye ayak uydurma arasındaki başkalaşmış ilişkidir.

⁶² Bora, s. 73

⁶³ Çiğdem, “Muhafazakârlık Üzerine”, s. 44-46

⁶⁴ Süleyman S. Ögün, “Türk Muhafazakârlığın Kültürel Politik Kökleri”, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Muhafazakârlık, Cilt 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 541

Cumhuriyetin kurulmasıyla radikal bir dönüşüm çizgisi bizzat kurucu iktidar tarafından izlenmeye başlamıştır ancak Osmanlı-Türk değişmesine eklenen geleneksel yapı, modernleşmeyi ve dolayısıyla muhafazakâr hareketliliği etkilemiştir. Bunu muhafazakârlığın Türkiye’de milliyetçilik ve daha da kritiği İslamcılık gibi ideolojilerle kaynaşmış yapısında görmek ilerleyen süreçte mümkün olacaktır. Bütün bu nedenlerden ötürü Türk muhafazakârlığı hem Batı yorumuna benzerliği hem de ondan farklılaşan yönü ile dikkat çeker.

1923’te meclisin cumhuriyeti ilanı, o süreye kadarki modern adımların nihai zaferi olmuş ve Türkiye Cumhuriyeti resmen kurulmuştur. Cumhuriyeti bir lokomotif benzeten Atay, muhafazakârlığı da onun freni olarak betimler. Türkiye gibi keskin bir kopmayla vuku bulan değişme örgüsünün topluma inkılâplar yoluyla bir bütün halinde sunulması karşısında, geleneği cumhuriyet lokomotifinin kontrolünü sağlayan bir fren olarak varsayar.⁶⁵ Fren metaforu esas olarak bir güvenlik söylemidir ve Türk modernleşmesini Batı’daki modellerinden ayırmaya bir örnektir. Türk muhafazakârlığında geleneğin geleceği şekillendirmesindeki etkisi bakımından da Atay’ın söylemleri dikkate değerdir. Bu noktada ilk dönem Türk muhafazakârları için gelecek unsuru gelenek kadar anlamlı bir yere sahiptir. Zira cumhuriyet sürecinde geçmişe yönelik katı bir savunuculuğun yapılamamasının yarattığı durum, muhafazakâr zihniyet için de gelecek referansını yoğunlaştırmıştır. Atay da muhafazakârlığın bir karşı devrim anı olarak ortaya çıkışını hatırlatarak, gelecek algısının bu aşamada geleneği sürdürme aracı olarak sunulduğunu belirtir. Bütün bunlar ışığında, geleneği, “*gelen-ek*” şeklinde ifade ederken o, gelecek temasından yola çıkan bir gelenek vurgusu yapmış ve Cumhuriyetin ilk dönem muhafazakârlığını tanımlamıştır.⁶⁶

Kimlik, oluşum mantığının doğal sonucu olarak kendisini ancak bir öteki aracılığıyla, ondan farklı ölçüsünde tanımlayabilmektedir. Bu minvalde, Türk inkılâbı da geçmiş unsurunu ‘öteki’ olarak tanımlamıştır. Yanar’ın şu sözlerinden de anlaşılacağı üzere; “‘Otoriter yeni’ modernliğe sonradan eklenen toplumlar için her zaman ‘eski’yi bir iç düşman olarak konumlamayı öngörmüştür. 1930’larda Cumhuriyet Halk Partisi’nin propaganda posterlerine “eskiye karşı yeni” çıkışı hayli trajik betimlemelere sahne olmuştur.”⁶⁷ Cumhuriyet’in ilk zamanlarında geleneğin direnişi, muhafazakâr düşüncenin şekillenmesinde

---

⁶⁵ Tayfun Atay, “Gelenekçilikle Karşı-Gelenekçiliğin Gelgitinde Türk “Gelenek-çi” Muhafazakârlığı”, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce - Muhafazakârlık, Cilt: 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s.155-159

⁶⁶ Atay, s. 154

⁶⁷ Işık Yanar, “Necip Fazıl Düşüncesinde Doğu-Batı ve Modernleşme”, *Hece*, 97. Yıl: 9, (Ocak, 2005), s. 44

etkili olmuştur. Bu nedenle ortaya çıkan muhafazakârlığın gelecek dönem muhafazakâr hareketlere kıyasla ılıman bir tavırda olduğu gözlemlenir. Yine bu noktada Bergson'un *süre* kavramının ilk dönem muhafazakârlarının söylemlerini etkilediği anlaşılabilir. Bergson'a göre, zaman parçalanamaz bir unsurdur; içinde bulunulan süre, hem geçmişin izlerini hem de geleceğin seslerini taşır.⁶⁸ İşte söz konusu modernleşmenin seyrinde, devrimci kurucu iradenin geçmişi tamamen silme ve Osmanlı kültürünü tasfiye etme çabalarına karşılık; muhafazakârlık, maziye dönme veya onu olduğu gibi geri getirme tarzında bir köktencilik savunucusu olmamıştır. Bu sebeple de geleneğin direnişi yoluyla otantik kültür mirasını geleceğin parçası haline dönüştürme amacı vurgulanmıştır muhafazakâr kimliklerce. Başka bir ifadeyle, kurucu iradenin kontrol altına almaya çalıştığı siyasal ve toplumsal dönüşüm, geleneğin ancak ve ancak gelecek algısında yer edinmesini mümkün kılmıştır. Bütün bunlar gözden geçirildiğinde, ilk dönem Türk muhafazakârlığının duruşu muhafazakâr düşüncenin modern bir yorumu olarak nitelendirilebilir.

Cumhuriyeti kuran ve onun yegâne koruyucusu olarak kendini yetkilendiren kadro devletin milli devlet, toplumun da millet olarak örgütlenmesini amaçlamış ve bu doğrultuda geçmişi tasfiye etme çabasına girişmiştir. Geçmişin izlerini gerek siyasal gerekse toplumsal bir düzlemde yeni bir düzenle ikame etme çabası, Türk muhafazakârlığına yol vermiş fakat aynı zamanda bu yolu kısıtlamıştır. Smith'in tanımıyla; "tarihi bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleği, kitlevi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğu"⁶⁹ millet ise, siyasal ulusçuluk projesi kurucu iradenin hedeflediği milliyetçiliğin en önemli adımı olmuştur. Burada İrem'in siyasi mühendislik olarak nitelendirdiği konseptin kurucu irade tarafından yürütüldüğünü söylemek de yanlış olmayacaktır. Ona göre cumhuriyetçi kadronun bahsini ettiği milliyetçilik anlayışı, "Kemalist inkılapçı siyasetin soyut hukuki reformunun hedeflediği siyasal mühendislik girişiminin ve takiben uygulamaya koyduğu kültür projesinin nihai hedefiydi."⁷⁰ Cumhuriyetçi reformizm, uygarlaştırma siyaseti olarak da adlandırabileceğimiz bu siyasal mühendislik süreci dâhilinde ilerlemeye çalışmıştır. İrem, geleneksel Osmanlı düşünce yapısının inkılâp öncülerince terk edilmesi gayesini farklı bir görüş açısı ile şöyle açıklar:

"Kurtuluş Savaşı sırasında Osmanlı sarayının işgalci Batılı kuvvetlere karşı işbirlikçi bir tutum izlemesi ve bu siyasetini İslamcılık ve Osmanlıcılık gibi hareketler yoluyla geliştirmeye

⁶⁸ Tanıl Bora ve Burak Onaran, "Nostalji ve Muhafazakârlık "Mazi Cenneti"", ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - Muhafazakârlık, Cilt: 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 236

⁶⁹ Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, çev.: Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 32

⁷⁰ C. Nazım İrem, "Kemalizm ve Gelenekçi Muhafazakârlık", *Toplum ve Bilim*, 74, (Güz, 1997), s. 105

çalışması, savaş sonrası gelişen cumhuriyetçi siyasetten bu hareketlerin tasfiye edilmeleri için gerekli siyasal gerekçeleri sağlamıştır.”⁷¹

İşte bizzat bu durum Türkiye’de muhafazakâr paradigmanın başka ideolojilerle eklemlenmesine yol açmıştır. Bunlardan en belirginini inkılâbın ilk evrelerinde milliyetçilik akımı ve sonrasında ise muhafazakârlıktan bağımsız düşünülemeyen İslamcılık olmuştur.

Cumhuriyet dönemi muhafazakâr düşüncüyü, muhafazakârlığın ‘orta yolu’ olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Zira radikal reformizm ve karşısında köktenci bir geleneksel hareketliliğin orta yolu, mutedil şekliyle karşımıza çıkan cumhuriyetçi muhafazakârlığa tekabül eder. O halde bu durumun, kurucu iradenin inkılâplar yoluyla sağlamaya çalıştığı siyasal mühendislikten ayrılan bir sosyal mühendislik olduğunu söylemek de muhtemeldir.⁷² Siyasetin Osmanlıya ait geleneksel ve dini her türlü politik unsurdan uzak bir anlayış çerçevesinde sürdürülmesinden farklı olarak, sosyal mühendislik toplumsal bir romantik algı yaratma faaliyetidir. Bu noktada muhafazakâr duruşun orta yol’un simgesi haline gelmesi, Cumhuriyet ile gelen değişimi reddetmekten ziyade, sadece inkılâpların bir mühendislik projesi şeklinde topluma empoze edilmesine duyduğu rahatsızlıktan kaynaklanır. O halde cumhuriyetçi muhafazakâr yapının değişime değil, değişimin bir siyaset programcılığı haline gelmesine ayak dirediğini söylemek yerinde olacaktır. Diğer bir ifadeyle bu dönem muhafazakâr anlayışı; toplumun kendi bekası için değişim yolunu ve sürecini kendi belirmesi gibi daha manevi bir korumacılık anlayışını beslemektedir. Politik arenadaki söz konusu romantik dalga da sonuç olarak muhafazakârlığın siyaset çevrelerinde kısıtlanmasına zemin hazırlamıştır.

Muhafazakârlığın siyasal olarak direnişi Cumhuriyet’in tek parti çatısı altında birtakım entelektüel gruplar tarafından dolaylı biçimde sağlanmıştır. “Türkiye bağlamında hakiki muhafazakâr olarak kabul edilebilecek kişiler Ağustos 1922 milliyetçi zafer, Kasım 1922 saltanatın ilgası, Nisan 1923 Hıyanet-i Vataniye Kanunu ile siyasal alan dışında bırakılmıştır.”⁷³ Görülüşü üzere, Türkiye’de muhafazakâr kimliklerin ortaya çıkmasının kurucu iktidar tarafından sınırlandırılması, muhafazakâr eğilimleri siyasal bir hareketlilikten uzak kültür ve sanat dallarına yöneltmiştir. Maziden kopmakla yüz yüze gelmiş bir toplumun

---

⁷¹ C. Nazım İrem, “Bir Değişim Siyaseti Olarak Türkiye’de Cumhuriyetçi Muhafazakârlık: Temel Kavramlar Üzerine Değerlendirmeler”, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce - Muhafazakârlık, Cilt: 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 107-108

⁷² İrem, s. 116

⁷³ Eric J. Zürcher, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık”, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Muhafazakârlık, Cilt 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 42

bu maziye olduğu gibi geri getirme arzusunun dahi tehdit olarak algılandığı bir ortamda, muhafazakâr söylem de aynı doğrultuda ılımlı olmak durumunda kalmıştır. Bora ve Onaran'ın *nostalji*⁷⁴ kavramı ile tanımladığı muhafazakar yaklaşım, bu noktada geçmişe gitmek gibi köktenci değil; mutedil bir açıyla sanat, edebiyat, mimari gibi kültürel mirasın sürdürülmesi arzusunun yansıtmış ve de bunu kültürel yayıncılık gibi politik bir yoldan ziyade toplumsal mecralarla gerçekleştirmiştir. Böylesi ılıman bir tavır esas olarak, muhafazakâr düşüncenin kurucu iradenin radikal reformizmi karşısında bir tür alternatif yaratma çabasında olduğunu göstermektedir. Söz konusu alternatif, geleneksel değerlerin bazı diğer toplumsal ve kültürel öğelerle iç içe geçmesine yol açarken; alternatifini kurma yolu muhafazakâr duruşun önde gelen isimlerinin sanat ve edebiyat aracılığını tayin etmelerine sebep olmuştur.

Türk muhafazakârlığının maruz kaldığı hava, muhafazakârlık kavramının toplumsal, kültürel ve de manevi yanının baskın gelmesine sebep olmuştur.

“Türk muhafazakârlığı kültürel talepleriyle var olmayı ve siyasal, iktisadi ve toplumsal taleplerini “kültürel talepler” olarak tanımlamayı tercih etmiştir. Bu nedenle Türk muhafazakârlığına ilişkin çalışmaların, genellikle kavramın kültürel görünümüne yönelmesi neredeyse kaçınılmazdır.”⁷⁵

İşte Çiğdem'in de sözlerinden anlaşıldığı üzere süreç, muhafazakâr kimliklerin ancak kültürel bir platform tayin ederek var olmasına izin vermiştir. Bu açıdan Peyami Safa, Necip Fazıl Kısakürek, Remzi Oğuz Arık, Hamdullah Suphi Tanrıöver, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Yahya Kemal, Nihat Sami Banarlı, Nurettin Topçu, Ahmet Ağaoğlu, Ali Fuat Başgil, Aydın Yalçın gibi isimler de Cumhuriyet dönemi kapsamında siyasal olanı yayıncılık aracılığı ile etkileyen ve muhafazakârlık adına önem kazanmış aktörlere örnektir. Özelinde baktığımızda bu isimlerden kimi kültürel muhafaza hususuna, kimi ise İslamcı veya milli muhafaza konularına vurgu yapsa da, taşıdıkları esas gayenin tek yönlülüğe karşı mazi ve kültürün sürdürülebilirliği hususu olduğu görülür.⁷⁶ *Dergâh*, *Kültür Haftası*, *Türk Düşüncesi*, *Yeni Adam* gibi dergiler, cumhuriyet dönemi muhafazakârlığı için inkılâpçı iradenin uygulamaları karşısında sesini duyurma çabasına girmiştir. Bu yıllarda devlet organları dışında politik içerikli yayın sayısının azlığı dikkat çekmektedir. O halde dönemi muhafazakârlık açısından etkili kılacak nokta, kendisini farklı alanlarla ifade eden kültürel bir topluluğun meydana

⁷⁴ Bora ve Onaran, s. 258-259

⁷⁵ Ahmet Çiğdem (ed.) “Kaynakçaya Dair”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık Cilt: 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 672

⁷⁶ Bora, s. 71

çıkması olmuştur. “Türk muhafazakârlığı, oluşum dönemindeki politik iktidarsızlığın açtığı boşluğu, daha sonraki dönemlerde kültürel bir saldırganlıkla doldurmaya çalışmıştır.”⁷⁷ Edebiyat ve kültür merkezli dergiler politik kimlik bakımından aracı konumuna gelmiştir. Söz konusu organların ortak noktası ise, siyasal mekanizmaya kültürel yayıncılık yolu ile ulaşma çabasıdır. Kültürel aygıtları siyasal bir araç olarak adapte etme yolunu seçen bu radikallikten uzak cumhuriyetçi muhafazakârlığın süreç içinde politik anlamda da aktif olma gayreti Türk muhafazakârlığının seyri açısından önem taşır.

Tek parti döneminde yönetim kadrosunun toplumla kaynaşamaması sorunu muhafazakâr paradigmanın söylemlerinin ve etkisinin sınırlı olmasına yol açtığından, Türk siyasal hayatındaki demokratikleşme adımlarının muhafazakârlığın gidişatını değiştirdiği söylenebilir. 1930’lar ve 1940’lar Türkiye’inde demokrasi üzerine tartışmaların alevlenmesi, Türk sağ siyasetinin oluşuma giden yolda muhafazakâr düşüncenin dayanaklarını oluşturmuştur. Muhafazakâr modern algının hem değişim yanlısı hem de gelenek savunucusu yapısı, demokrasinin tartışıldığı böylesi bir zemini, kendisi için bir kaynağa dönüştürmesine olanak tanımıştır. Muhafazakâr düşünce, Türkiye’de de Batı ile paralel yaşanan demokrasi krizinin çözüm arayışında etkili olmuştur. Daha sonra da bu etkinlik, muhafazakâr söylemin sağ siyasetle aktif bir hal almasını sağlayacaktır. Çok partili sistemin kurulduğu tarihe kadar muhafazakârlığın siyasi tesirinin sosyal ve kültürel anlamda sağlamaya çalıştığı etkinlik kadar olmadığı açıktır.

Demokrasinin bir hükümet ve idari sisteminin yanında; bir zihniyet, bir terbiye, bir iklim ve ‘muhit’ olduğu ve en önemlisi de insan doğası üzerine ‘manevi bir değer hükmü’ olduğunun⁷⁸ anlaşıldığı süreç, Türkiye’de II. Dünya Savaşı ertesi dönemde kıvılcım vermeye başlamıştır. Bu nedenle 1950 yılı Demokrat Parti’nin iktidara gelerek Türk siyasi hayatında çok çeşitli dinamiklerin değişmesine etki ettiği gibi muhafazakâr düşüncenin ilerleyişi açısından da büyük önem taşır. “1950 seçimlerinde % 53.3 oranında oy alıp, Mecliste 408 sandalye ile temsil edilen DP, temelde sıradan muhafazakârlığı temsil ediyor ve tek parti döneminin değerler sistemini revizyona tabi tutmak için toplumu bürokratik merkeze karşı seferber ediyordu.”⁷⁹ Türkiye’de Cumhuriyetin ilanından tek parti anlayışının feshedilmesine

---

⁷⁷ Ahmet Çiğdem, “Muhafazakârlık Üzerine”, s. 47

⁷⁸ Ali Fuad Başgil, “Demokrasiye Dair II”, *Siyasi İlimler Mecmuası*, 182, 1946, s. 627 aktaran Tuncay Önder, “Ali Fuad Başgil” ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce - Muhafazakârlık*, Cilt: 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 295

⁷⁹ Erol Göka, F. Sevinç Göröl ve Çetin Güney, “Bir Hayat İnsanı Olarak Türk Muhafazakârları ve Kaygan Siyasal Tercih”, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Muhafazakârlık*, Cilt: 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 307

kadar geçen sürede, çevrenin merkeze erişimini sağlayan bu tarih büyük yankı uyandırmıştır. Siyasal anlamda, sahip olduğu gücü kendi dışında kalanlara yayma eğilimindeki devletin ‘merkez’ ve bu merkezin dışında kalan toplumsal ve coğrafi yapının da ‘çevre’yi oluşturduğu bu konsept⁸⁰, Türkiye’deki muhafazakâr oluşumun da söylemine nüfuz etmiştir. Cumhuriyet’in kurulmasından itibaren bürokrasinin köylü ile özdeşleşmesi hususunda başarısız kaldığını ifade eden Mardin, bu duruma şöyle yorum getirmiştir:

“Cumhuriyet ideolojisinin benimsettirildiği kuşaklar, yerel ve dinsel grupları, Türkiye'nin karanlık çağlarından kalma gereksiz kalıntılar olarak görüp reddettiler... Böylece merkez, Büyük Eleştirici rolünde çevrenin yeniden karşısına çıktı, bu da merkezin kasvetli ve sert görünümünü bir kez daha sergiledi.”⁸¹

Söz konusu merkezin konumu ise çok partili hayata geçiş ile değişmeye başlamıştır. Çevrenin merkeze ulaşmasında Demokrat Parti’nin rolü büyüktür ve söz konusu durum, muhafazakârlığın siyasi pozisyonuna da doğrudan etki etmiştir. O tarihe kadar siyasal alanın dışında tutulmuş muhafazakâr, gelenek yanlısı, mukaddesatçı kesimin sistemin değişmesindeki desteği muhafazakârlığın kabuğundan sıyrılma çabasını anlamak için önemli ipuçları verir. Dahası süreçte, Demokrat Parti’nin sıklıkla kullandığı din söyleminin cumhuriyetin ilanından bu yana ilk kez siyasallaşması⁸² muhafazakâr düşüncenin ilerleyen seyrinde İslamcılıkla kuracağı ilişki adına kritiktir.

Demokrat Parti’nin merkezden uzak kalmak durumunda bırakılmış ve yoğunlukla gelenekçi olan çevrenin desteğini alması ve Türk siyasetinde ilk defa bu kesimin siyasal mekanizmaya yakınlaşmasını sağlaması önemlidir. DP muhafazakâr yapının varlığından ruhsal olarak yararlanırken, sürecin bürokratik merkezi olan iktidar CHP’sinden dışlanmış din ve gelenek ağına bağlı kişilere ulaşmaya çalışmıştır. Bu nedenle Demokrat Parti’nin muhafazakâr algıya hem hizmet ettiği hem de muhafazakârlıktan beslendiği söylenebilir. Ancak DP’nin her koşulda muhafazakâr ideolojinin Türkiye’de yegâne temsili haline gelmiş bir siyasi parti olduğunu söylemek de bu noktada zordur. Parti program ve tüzükleri incelendiğinde açıkça bir muhafazakâr tutumdan ziyade, bu algıya hizmet etmekte olan birtakım manevi unsurları benimsediği anlaşılmaktadır. “... Gelecek nesillerin yalnız ilim ve

⁸⁰ Edward Shils, “Merkez ve Çevre”, çev.: Yusuf Ziya Çelikkaya, *Türkiye Günlüğü*, 70, 2002, s. 86- 96

⁸¹ Şerif Mardin, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez- Çevre İlişkileri”, ed.: M. Türköne ve T. Önder, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset (Makaleler 1)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 64

⁸² Nuray Mert, “Muhafazakârlık ve Laiklik”, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce – Muhafazakârlık*, Cilt: 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 315

teknik bilgi ile değil, millî ve insanî bütün manevî kıymetlerle de teçhizine çalışılmalıdır”⁸³ ifadeleri de bundan önce kurucu iradenin siyasal ve sosyal mühendislik kapsamında üzerinde durmadığı maneviyat vurgusunun göstergesidir.

DP'nin muhafazakârlığın siyasal arenada ivme kazanmasında etkili olmasına rağmen, 1960 yılında sürecin getirdiği nokta itibarıyla çevrenin siyasal temsilinin ve merkeze yönelik müdahalesinin kolay bir serüven olmayacağı anlaşılmıştır. Demokrat Parti süreci ile başlayan bu siyasal muhafazakâr tutum, işlevsel ve söylemsel olarak Erbakan'ın öncülüğündeki Milli Görüş hareketi ile net bir çerçeve kazanmıştır. Adalet Partisi geleneğinden gelen Necmettin Erbakan, İslamcı kimliği ile kendi politik hareketini oluşturma çabasındayken, muhafazakâr düşünce adına farklı bir pozisyonun temsili olacağını sinyallerini de vermiştir. Bu noktada Erbakan'ın ve Milli Görüş hareketinin muhafazakâr düşünceye etkisinin diğer partilere kıyasla daha derin olması ve günümüz siyasal konjonktüründe de karşılaştığımız üzere kalıcı bir çizgi yaratması, onun siyasal İslamcılıkla yoğurduğu muhafazakârlık anlayışına ayrı bir başlık altında bakmayı gerektirmektedir.

3.2. Erbakan'la Yükselen Siyasal İslamcılık ve Türk Muhafazakârlığının Yön Değiştirmesi

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, Cumhuriyet'in tek parti sürecinden de demokratik hayata geçişe kadar muhafazakârlığın siyasal duruşunun değiştiği görülmektedir. Ancak bu durum Türkiye'de muhafazakâr düşüncenin tam anlamıyla siyasal bir üstünlük kazandığının göstergesi olamamıştır. Erbakan'ın başlattığı siyasal sisteme gelene kadarki süreç göstermiştir ki, muhafazakâr eğilimler kurucu iktidarın da etkisiyle dini düşünce ve İslamcılıkla bağdaştırılarak belirli bir kesim hareketi halinde hareket etmek durumunda kalmıştır. 1920 ve 1930'lar Türkiye'sinde ötekileştirilmiş İslam anlayışı, tehdit unsuru olarak görülen muhafazakâr söylemle iç içe geçmeye başlamıştır. Muhafazakârlık İslamcılıktan oldukça farklı bir nosyon olsa da, kurucu iktidarın ötekileştirdiği din kavramıyla bağdaşması, İslamcılığın da zaman içinde muhafazakârlaşmasına yol açmıştır. O halde Türkiye'deki muhafazakâr yapının salt bir düşünce stili olarak değerlendirilmemesi gerektiği bilinmelidir. Türk modernleşmesiyle başlayan süreçte muhafazakârlığın değişme ve gelişme içinde olduğu ve Avrupa'da gördüğümüz örneklerine kıyasla zamanla siyasal bir pozisyon kazandığı anlaşılmaktadır. Bu pozisyonun Türk siyasal hayatındaki en kritik noktası, şüphesiz muhafazakârlığın İslamcılıkla hem kaynaşmasına hem de ondan farklı bir ekol olarak izini

⁸³ Demokrat Parti Tüzüğü, Madde: 35, 1952:3

sürmesine zemin hazırlayan Erbakan siyaseti olmuştur. Milli Görüş hareketiyle yükselen siyasal İslamcılığın Türk muhafazakârlığına etkileri de bu noktada çalışma için önem arz etmektedir.

1969'da Necmettin Erbakan tarafından kurulan Milli Nizam Partisi'nin muhafazakâr duruş ve düşünceye siyasal açıdan kattıkları önemlidir. Cumhuriyetin kurulmasından itibaren ilk defa siyasi bir partinin, beyannamesinde milli ve manevi değerlerin yanı sıra dini unsurlara yer vermesi buna örnek gösterilebilir. "...Cenab-ı Hak'tan milletimize özlediği huzur, saadet, refah ve selamet dolu Millî Nizamı nasip etmesini dileriz."⁸⁴ ifadelerinin yer aldığı beyanname açıkça Allah'ın ismine referans vermesiyle partinin din algısı hakkında ipuçlarını açığa çıkarmaktadır. Esasında "MNP'den çok önce kurulan, adında da dinden söz edilen bir parti vardı. Ama bu parti bir varlık ortaya koyamamıştı. Söz konusu dinci parti 1951'de Cevat Rifat Atilhan tarafından kurulan İslam Demokrat Partisi'dir."⁸⁵ Bu bağlamda MNP'nin hem Türk sağ siyasal geleneğine hem de muhafazakâr duruşa etkilerinin diğer sağ partilerden daha derin olduğu açıktır. Partinin benimsediği ve öncülüğünü yaptığı Milli Görüş hareketinin temelini ahlak ve maneviyat ile Türkiye'nin ve bütün insanlığın saadeti için çalışma esasına dayandırması da bunu açıklar.⁸⁶ Milli Görüş'ü çağdaş siyasi oluşumların aksine, tarihsel bir benlik içinde ele alan Erbakan, milletin ruh köklerinin çürümeye maruz kaldığını, tek parti dönemi uygulamalarını yargılayarak vurgular. Batılılaşma macerasıyla Şark ile Garp'ın arasında kalmış, ikisini de anlayamamış bir medeniyetin kendisini bulma gayesi, Erbakan'ın partisinin ve milli görüş hareketinin özünü oluşturur.⁸⁷ Süreci Türk siyasal hayatında muhafazakâr düşünceye verilen yer açısından okumak gerekirse, Milli Görüş o zamana kadar muhafazakâr ideoloji ile kendini tanımlayanların İslamcı bir ayrışmaya gitmesine zemin hazırlarken, bir yandan da muhafazakârlık ve İslam ilişkisini farklı bir noktaya taşımıştır. Yavuz'un şu sözleri bunun kanıtıdır; "İslamcılık henüz sağcılıktan kopmadığı ve hem muhafazakâr kesim hem de İslamcı kesim aynı kaynaktan beslendiği için Muhafazakârlık ve İslamcılık arasındaki ilişki çatışma değil işbirliği içinde olmuştur."⁸⁸

⁸⁴ Milli Nizam Partisi Kuruluş Beyannamesi, s. 8

<http://212.174.157.46:8080/xmlui/bitstream/handle/11543/798/197600498.pdf?sequence=1>

⁸⁵ Birol Yeşilada, *The Virtue Party*, Aktaran: Ali Eşref Turan, *Türkiye'de Seçmen Davranışı Önceki Kırılmalar ve 2002 Seçimi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 78

⁸⁶ Necmettin Erbakan, "Adil Düzen Davamız", *Davam*, Ankara: MGV Yayınları, 2014, s. 229

⁸⁷ Necmettin Erbakan, "Avrupa Topluluğu'na Giriş Vatana İhanettir", *Türkiye'nin Temel Meseleleri*, Ankara: Rehber Yayıncılık, 1991, s. 27

⁸⁸ M. Hakan Yavuz, "Milli Görüş Hareketi: Muhafif ve Modernist Gelenek", ed.: Yasin Aktay, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık, Cilt: 6*, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2014, s. 592

MNP'nin Adalet Partisi içinden çıkmış olması, bu zamana kadar Türk siyaseti için kabullenilmesi zor İslami değerleri son derece açık bir şekilde ifade etmesi, kendisini aynı zamanda ideolojik bakımından buhrana doğru götürmüştür.⁸⁹ Parti, AP'nin içinden doğmasına rağmen daha derin dinsel bağları barındırdığı ve öncesinde bir benzeri olmadığı için devlet mekanizmasının henüz hazır olmadığı bu ortamda bastırılmaya maruz kalmıştır. Milli Görüş hareketinin ilk somut örneği olan MNP'nin kapatılması ise, hem MNP hem de sağ siyasetin geçmiş aktörleri göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'de muhafazakâr söylemlerin siyasal olana ne derece tutunup tutunamadığı sorusunu gündeme getirmiştir. Bu sorun her ne kadar meşgul edici olursa olsun, Milli Görüş çizgisi 1972 yılında Milli Selamet Partisi'nin kurulması ile devam ettirilmeye çalışılmıştır. Milli Görüş'ün siyasi parti düzeyinde Türk siyasal hayatında var olması çabası bir yana, Türkiye'de çok daha sosyolojik taleplerin sürdürülmeye çalışıldığı bir hareket olarak görmekte fayda vardır. Bu esas olarak inkılâbın getirdiği olumsuz siyasal ve toplumsal havada, muhafaza edilecek değerler yolunda İslamiyet'in bir platform olarak tercihini gündeme getirmiştir. Bu nedenle siyasal olarak muhafazakârlıkla dinin kaynaşması dini bir gelişmeden ziyade daha toplumsal bir hamle olarak düşünülebilir.

Milli Selamet Partisi, MNP'nin bir uzantısı olarak kültürel ve sosyolojik altyapısıyla ondan çok farklılaşmamakla beraber milliyetçi - muhafazakâr bir kültür tezinin de savunucusu olmuştur. Bu noktada MSP'yi Demokrat Parti ve Adalet Parti'nin sağ çizgisinden ayıran ve muhafazakâr ideoloji için kritikleştirilen unsur, bizzat mukaddesatçı kadronun kendi yönelimleri ile siyasi bir parti kurmuş olmasıdır. DP ve AP'de yeterince etkili olamayan bu kesim Milli Görüş geleneği üzerinden siyasal muhafazakârlığın bizzat aktörü haline gelmiştir. Muhafazakâr kimlikler açısından siyasal arenada böylesi etkililik hali, aynı zamanda muhafazakâr taleplerin sosyo-ekonomik bir düzlemde sunulmasına da imkân tanımıştır. Zira MSP'nin desteğini aldığı tabanın iktisadi olarak az gelişmiş bir kesimden oluşması⁹⁰ o zamana kadar muhafazakâr tanımlamasına maruz kalarak siyasal anlamda arka planda bırakılmış kesimin talepkâr biçimde ses çıkarabildiğini göstermiştir. Bu talepler MSP'nin hükümette yer almasıyla daha da etkin olmuştur. Kahraman'ın deyimiyle, MSP bünyesindeki muhafazakâr kesim, bundan önce sahip olmadığı ticaret burjuvazisini bir adım ileride sanayi

---

⁸⁹ Göka ve diğerleri, s. 308

⁹⁰ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset, Makaleler 3*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 135

burjuvazisine dönüştürmüş ve Anadolu sermayesinin iktidar kaynaklarından faydalanmasını sağlamıştır.⁹¹

MSP'nin Türk siyasal hayatında muhafazakâr sıfatı altında örgütlenmeye çalışan yadsınamayacak bir kitle bünyesine İslamcı siyasal anlayışının yerleşmesine sağladığı katkı büyüktür. Bu sıfat kapsamından İslamcı kimliklerin sıyrılması, dinin siyasallaşması noktasında en kritik adımlardan biri olmuştur. Türk muhafazakârlığından bağımsız düşünülmemeyecek böylesi bir adımın MNP, MSP ve Refah Partisi öncülüğünde atılması ve günümüz siyasal mekanizmasında iktidar partisi bağlamında halen sürdürülüyor olması, milli görüş çizgisinin ve onun kurucusu olarak Erbakan'ın önemi bir kez daha gözler önüne sermektedir. MSP'nin Türk siyaseti ve sağ siyasal geleneğinde muhafazakâr ideolojiyi taşıdığı nokta önem arz eder ancak hala empoze edilmiş bir döngünün tam anlamıyla dışına çıkamadığını söylemek de yanlış olamayacaktır.

“Nitekim, 1969 ve 1973 seçimlerinde bağımsız siyasal örgüt (parti) olarak ortaya çıktığı zaman bile (MNP ve MSP), sağın ve liberal parti geleneğinin izleri, siyasal ve hatta ekonomik yaklaşımlarının etkileri tümüyle atılamamıştır. Bunun başta gelen sebebi, bu döneme kadar Müslüman kitlenin ancak politik hayata ve partilere, deyim yerindeyse bir eklenti olarak kullanılması ve bundan daha ilerisine özenle yol verilmemesidir. Bu kadar, kendinden olmayan bir siyasi geleneğe sahip çıkılınca, sonunda bağımsız siyasal ve parlamenter faaliyet sürecinde statü ve liberal etkilerden kurtulmak mümkün olamazdı. MSP (Milli Selamet Partisi) denemesinde, ancak 1977 seçimlerinden sonra bu sağ ve liberal etkilerden bir ölçüde kurtulmaya çalışıldığı görülmüştür.”⁹²

Bulaç'ın ifade ettiği üzere, MNP ve ardından MSP'de gördüğümüz bu durum, Müslüman kitlenin o zamana kadar siyasette ancak bir 'eklenti' olarak var edilmelerinden kaynaklanmıştır. Ancak söz konusu anlayışın 1980'ler siyasal havasında ve özellikle Refah Partisi'nin yarattığı atmosferde MSP ve MNP geleneğinden de farklılaştığı görülmektedir.

Refah Partisi'nin 1980'ler ve 90'lar Türkiye'sinde gösterdiği başarı, esas olarak yukarıda bahsedilen siyasi çizginin dışına çıkıp gerçek bir muhafazakâr toplum yükselişi göstermesiyle alakalıdır. Türk siyasetinde 1950'den itibaren mukaddesatçı varoluşun seyir izlemesi, muhafazakâr ideolojinin Avrupa'da gösterdiği türden bir başarı elde ettiği anlamına gelmemelidir. Milli görüş kimliğinden doğan bir diğer parti olan RP de bu noktada iktidardaki

⁹¹ H. Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I*, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008, s. 175

⁹² Ali Bulaç, *Bir Aydın Sapması*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2003, s. 80-81

merkez kuvvetine köklü bir alternatif sunmasıyla muhafazakârlık krizinin aşılması yolunda kilit rol oynadığı söylenebilir. “Refah gerçekten de kendisini “merkez”e karşı “çevre”nin, “devlet”e karşı “sivil toplum”un partisi olarak sunmuştur.”⁹³ Muhafazakârlık adına önem teşkil etmesinin yanı sıra ise yine bu ideoloji bağlamında farklılaşmalara da kapı aralamıştır. Bu farklılığın temel noktası da siyasal İslamcılığın Türk siyasetinden öncesinde hiç olmadığı kadar yer edinmesidir. İşte muhafazakâr ideolojinin RP ile Ak Parti sürecinde kısmen ayrışmasına ortam hazırlayan bizzat İslamcılık anlayışı olmuştur.

Refah Partisi kendinden sonra gelen siyasal oluşumlara İslamcılık ve muhafazakârlık kısılcacında yön vermesi bakımından önem teşkil eder. Fazilet Partisi ile sürdürülen İslamcı çizgi ve kadroların ayrışması sonucu milli görüş gömleğini giyinen ama farklı bir kompozisyon oluşturan Ak Parti’de devam ettirilen muhafazakâr çizginin siyasal köklerinin RP tarafından inşa edildiği söylemek yerinde olacaktır. Hem İslam ve muhafazakârlık arasında kurduğu bağ hem de İslamcı kadroların parti örgütlenmesine gidecek derecede siyasallaşmasına imkân tanıyan bu yapı, Türkiye’de çok partili hayata geçişten itibaren sıkça duyulan “dine duyarlılık” yaklaşımının gerçek anlamda vücut bulduğu şekli olmuştur. Bu haliyle milli görüş ile başlayan siyasi serüvenin Türk muhafazakârlığının yön değiştirmesinde etkili olduğu söylenebilir. Bu döneme kadar kimi zaman bastırılmış, geri planda var olabilmiş ama çoğunlukla toplumsal bir düzlemde seyretmek durumunda kalmış muhafazakâr tutumun, bundan sonra hem siyasetin bizatihi aktörü haline gelmesi hem de ideolojik olarak farklı dallanmalara olanak tanınması, bu yön değiştirme hareketinin adeta göstergesidir.

3.3. Türkiye’deki Muhafazakâr Siyasetin Güncel Formu

Türkiye’deki muhafazakârlık yaklaşımının Avrupa’dan farklı olduğu, siyaset mekanizmasında kısmen zor tutunduğu doğasından kaynaklanmaktadır. Muhafazakârlığın ülkede uzun yıllar boyu kültürel bir kimlik tanımlaması olarak yerleştiği bilinmektedir. Görüldüğü üzere, dünya genelinde ve doğuş noktası itibarıyla Avrupa’da muhafazakâr düşünce toplumsal düzeyde geleneklere sahip çıkma, koruma ve onları günün çıkarları adına sürdürme çabası, siyasal olarak ise radikal bir değişim algısına karşı politik bir ideoloji formatında etkinlik gösterirken; Türkiye’de hem modernleşmenin farklı yapısı hem de inkılâpçı kadronun siyasi mühendislik sınırlamalarından ötürü bazı diğer kavram ve ideolojilere tutunmak durumunda kalmıştır.

---

⁹³ Yael Navaro, *Uses and Abuses of State and Civil Society in Contemporary Turkey* Aktaran: Haldun Gülalp, *Kimlikler Siyaseti*, İstanbul: Metis Yayınları, 2003, s. 43

Türkiye’de muhafazakârlığın geçirdiği aşamalar ve günümüz siyaset anlayışında vardığı nokta itibarı ile pek çok örnekten farklı olduğu, kendine özgü bir nitelik taşıdığı anlaşılabilir. Diğer bir ifadeyle muhafazakârlığın Türkiye’de Cumhuriyet’ten bu yana pek çok farklı türünü gösterdiği söylenebilir. Bu nedenle Türk muhafazakârlığını doğrudan Batı’daki herhangi bir örnekle bağdaştırmak veya kıyaslamak zor olacaktır. Batı’da incelediğimiz muhafazakârlık eğilimlerinden herhangi birini Türkiye’ye modellemek, bu noktada pek de mümkün olmayabilir. Ortaya çıkışı itibarıyla Batı ile kısmi benzerlik taşıyan Türk muhafazakârlığının hem siyaset sahnesinde yer edinme çabası hem de diğer ideolojilerle eklemlenen doğası bunun için kanıt mahiyetindedir. Türk modernleşmesiyle beraber kıvılcımlarını veren muhafazakâr hareketlenmenin, özellikle sağ siyasal geleneğin ayrılmaz bir parçası olduğu ve bu anlamda toplumsal destek aldığı da açıktır. Ancak bu durumun 1980’ler sonrası siyasi konjonktürde muhafazakârlığın daha da kritik hale gelmesi ve de kendi içinde ayrışması bakımından değişmeye maruz kaldığı söylenebilir.

Türk muhafazakârlığını, bir önceki bölümde kavramsal incelemesini yaptığımız muhafazakârlık türleri temelinde sınıflandırmak gerekirse; bunu net bir muhafazakârlık modeli ile yapmak pek de mümkün olmayabilir. Osmanlı’da kıvılcımlarını atan ancak Batı’daki gibi bir karşı devrim anı olma özelliğini 1923’te inkılapla kazanan Türk muhafazakârlığı, konjonktür gereği ilk zamanlarında tam olarak kültürel muhafazakârlık özelliği göstermektedir. Bu noktada, eski rejimden kopma ile vuku bulmuş yeni bir düzen içinde, siyasal anlamda etkinlik gösteremeyen muhafazakâr kimliklerin kültürel birtakım araçlarla geçmişin sürdürülebilirliğini sağlamaya çalıştığı görülmüştür. İlk etapta, muhafazakarlığın maneviyat temelinde şekillendiği, pragmatik yanının bastırılmak durumunda kaldığı bir şekli söz konusu olmuştur. Yayıncılık faaliyetlerinin etkili olduğunu söylediğimiz bu süreçte, toplumsal açıdan kültürel özelliklerin devam ettirilmesi gayesi hâkim olmuştur. Osmanlı’dan keskin bir kopuşu resmeden bu dönüşüm karşısında, Türk-İslam medeniyetinin unsurlarının ön plana çıkarılması amaçlanmış; ancak bu aktif ve sesli bir dışavurumdan ziyade daha soyut bir düzlemde gerçekleştirilebilmiştir.

Demokrat Parti’nin iktidarı elde etmesiyle karşılaştığımız tabloda, muhafazakârlığın manevi bir faydacılıkla sesini yükseltmeye başlaması, çalışmanın da ana temalarından biri olan Erbakan siyasetine kadar inişli ve çıkışlı olarak sürmüştür. Esas olarak 1970’ler itibarıyla muhafazakârlığın dini bir çerçeveden görülmeye başladığı bir ortamın doğduğu düşünülmektedir. Hem muhafazakâr kesimlerin daha çok söz sahibi olduğu hem de aktif olarak siyaset mekanizmasına nüfuz edebildikleri bir ortamdır bu. O halde bu noktada dindar

muhafazakârlık kategorisinde, klasik muhafazakârlık anlayışı ile temelde benzeşen bir tür muhafazakârlıktan bahsedilebilir. Bu süreçte muhafazakârlığı dinden bağımsız düşünmememiz, Erbakan'ın çoğunlukla siyasal İslamcı tutumunu ön plana çıkarmasından kaynaklanmıştır. Erbakan'ın Milli Görüş siyaseti boyunca hem politik duruşuna hem de bizzat gerçekleştirdiği ve gerçekleştirmek istediği politikalarına din temasını hiç eksik etmemiş olması, dini muhafazakârlıkta gördüğümüz, dinin gerekliliklerini yasal olarak koruma arzusuna işarettir. Din kavramının politik bir muhafaza alanı oluşturduğu bu tür 1990'ların kritik gelişmelerine kadar, kültürel muhafazakârlık sürecinden ayrılan muhafazakârlığın siyasete erişmede kullandığı bir araç olmuştur.

Muhafazakârlığın günümüzde ulaştığı nokta ise, bu zamana kadar Türkiye için bahsi geçen muhafazakârlık türlerinden oldukça farklı yeni bir çeşittir. Avrupa'da ortaya çıktığı haliyle muhafazakârlık klasik bir retçi tavrın sahibi iken, modern siyasal sistemin hızlı değişimi karşısında o da kendini değiştirmiştir. Modern muhafazakârlık dediğimiz bu tür, 20. Yüzyılda dünyada pek çok yapıda etkisini göstermiştir. İşte bu tür bir muhafazakârlık, Türkiye'de de 20. yüzyılın sonlarına doğru, özellikle de 28 Şubat'tan sonra muhafazakâr kadroların içinde oluşan yenilikçi kadro ile etkin olmaya başlamıştır. Erdoğan'ın öncülüğünü üstlendiği bu dönem muhafazakârlığı, tam anlamıyla yeni muhafazakârlık, yeni sağ, modern muhafazakârlık gibi tanımlara kapı aralar. Söz konusu tanımlar, muhafazakârlığın doğuş koşullarının kısmen ılımlaştırdığı ve sistemle daha barışık bir tepkisel hareket haline geldiğini resmeder. Nitekim Erdoğan'ın muhafazakâr siyaseti üzerinden göreceğimiz üzere, gerek Batı ile ilişkilerin güçlendirilmesi, gerek değişime ve gelişmeye açık bir tavır sergilemesi bahsi geçen türün Türkiye'de geçerli olduğunu kanıtlar.

Türk muhafazakârlığı ile ilgili olarak, Bakan ile Arpacı'nın makalelerinde; DP dönemi ile 'muhafazakârlar oluşuyor', 1980 sonrası dönemde Müslüman kadroların başarı gösterdiği RP ile 'muhafazakârlar değişiyor' ve son olarak milli görüş öğretilerinden gelen ancak bunu değiştirip sistemle uzlaşma ve yenilikçi olma iddiasındaki Ak Parti süreciyle de 'muhafazakârlar değiştiriyor' şeklinde adlandırdığı gibi bir muhafazakârlık seyri karşımıza çıkmaktadır.⁹⁴ Refah Partisi içinde yetişmiş muhafazakâr kadronun 1990'larda gelenekçi / yenilikçi şeklinde ayrılmaya gitmesi ve 2000'lere gelindiğinde bu çizginin uzantısı yenilikçi grubun kurduğu partinin son derece kendine özgü siyasal muhafazakâr bir yol izlemesi,

---

⁹⁴ Selahaddin Bakan ve Işıl Arpacı, "Liberal Değişim Sürecinde Dönüşen ve Dönüştüren Muhafazakârlık", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2013, s. 131-140

çalışmanın temel dayanağı olan Erbakan ve Erdoğan muhafazakârlığı karşılaştırmasını doğurmaktadır. Erbakan çizgisi ile muhafazakârlığın Türk siyasetinde İslamcılığa doğru yön değiştirdiğinin vurgulandığı gibi, Erdoğan ile de günümüz muhafazakâr siyasetinin oldukça farklı noktalara taşındığı söylenebilir. Bu farklılığın altında yatan esas unsurun Erdoğan'ın milli görüşü bir seyirde İslamcı-muhafazakâr, diğer yandan ise son derece modernist olduğudur. Bunu Erdoğan'ın söylem ve politikalarına bakarak anlamak da mümkündür. İşte çalışmanın ilk bölümünde genel bir çerçevede muhafazakârlığın siyasal anlamda tanımının yapılması amaçlanmıştır. Muhafazakâr düşüncenin Avrupa'da siyasal bir ideoloji olarak doğuş koşullarını, türlerini ve muhafazakârlığın ana temalarını ele almamız, Türkiye'de karşılaştığımız muhafazakâr havanın değerlendirilmesi ve sahip olduğu özgün tutumun anlaşılması adına kritik olduğu düşünülmektedir. Doğuşunda, yaşanan siyasi değişimlerin etkisinin büyük olması bakımından önce İngiltere ve Fransa örnekleri üzerinden gördüğümüz muhafazakârlığın Almanya'da kısmen farklı öncelikler taşıması, Amerika'da ise modern bir formda karşımıza çıkması, esas olarak ideolojinin karşı çıktığı durumların siyasal olarak başkalaşabileceğinin en belirgin örneği olmuştur. Tarihsel serüveninin incelenmesinin ardından muhafazakârlığın sınıflandırmasını yapmak, Türkiye'deki muhafazakâr siyasetin gidişatını anlamak için gerekli olmuştur. Muhafazakârlığın süreç içinde Türk siyasetinde de farklı türleri barındırdığı anlaşılmıştır. Bunu gösteren ve muhafazakârlığı o zamana kadar edinemediği siyasi itibarına kavuşturan Necmettin Erbakan ve Tayyip Erdoğan aktörleri dikkat çekicidir. Bu minvalde ortak bir mukaddesatçı tavrın iki farklı yansımasının Türk siyasetinde muhafazakârlığı getirdiği noktanın daha iyi okunması için, öncelikle Necmettin Erbakan'ın siyasi tecrübesini ve onu farklılaştıran siyasal İslamcılık yorumunu ve ardından Erdoğan'ın siyasette muhafazakârlık yaklaşımını incelemekte fayda vardır.

4. ERBAKAN'IN SİYASAL İSLAMCILIĞI VE MİLLİ GÖRÜŞ İNŞASI

Siyasal İslamcılığın Türk siyasetinde öne çıkması, yükselmesi ve sonraki nesillere aktarılmasında kilit rol üstlenen, Necmettin Erbakan ve öncülüğünü üstlendiği Milli Görüş Hareketi olmuştur. Muhafazakâr ideolojinin bir parçası olmuş İslamcı kanadın zaman içinde kabuğundan sıyrılmasına, sosyo-kültürel bir zeminden çıkıp siyaset ve hatta iktisadi alanda söylem ve politika geliştirmesine katkı sağlayan bu hareket, günümüz siyaset yapısını anlamak için de önemli bir araçtır. Muhafazakâr ideolojinin Türkiye’de modernleşme süreciyle başlayan serüvenini incelediğimiz önceki bölümde, muhafazakâr siyaset formunun yerleşmesinin bir hayli zaman aldığı görülmüştür. Muhafazakâr kimliklerin ve muhafazakâr bir siyaset anlayışının kabul edilmesinin dahi böylesi zor olduğu Türk siyasetinde, İslam’ı ve mukaddesatçı kesimi siyasetin muhatabı haline getiren, bunu toplumsal bir düzlemde bir adım ötede son derece kritik ekonomik saflara taşıyan hareketin lideri Erbakan, onun siyaset ile İslam arasında kurduğu bağ ve bu bağın hem söylemlerine hem de dönemin politikalarına yansımaları bu bölümün temelini oluşturacaktır. Bu sayede Erbakan’ın hocası olarak tanımlandığı kritik muhafazakâr davanın sürdürücüsü olan diğer aktörler üzerinden Türk siyasetinde muhafazakâr paradigmanın seyri ve günümüzde ulaştığı konumu daha iyi anlaşılacaktır.

Eğitim hayatını önce İstanbul Teknik Üniversitesi Mühendislik Fakültesi’nde ve ardından Almanya’da başarıyla tamamlayan Necmettin Erbakan, seküler eğitim kurumlarında yetişen, İslamcılarının bir nesil sonraki siyasi yönelimleri bağlamında önem kazanmış bir siyasetçidir. Almanya’da Ruhr havzasında yer alan fabrikalarla ilgili bir çalışmaya dâhil edilmesiyle temayülü şekillenen Erbakan, ülkeye döndüğünde ağır sanayi hamleleri üzerine adım atmaya başlar. TOBB başkanı iken Adalet Partisi’nden milletvekili adaylığı için müracaat eder, ancak seçimlere bağımsız aday olarak girer ve Konya’dan milletvekili seçilir. 1969 yılında bağımsız milletvekili olmasıyla başlayan siyasi yaşamında en önemli adımlardan biri kuşkusuz 26 Ocak 1970’de Milli Görüş Hareketi’nin ilk siyasi uzantısı olan Milli Nizam Partisi’ni kurmak olmuştur. 1971 askeri müdahalesinin ertesinde laikliğe karşı siyasi faaliyette bulunması gerekçesiyle MNP’nin kapatılması, Erbakan’ı 1972’de Milli Selamet Partisi’ni

kurmaya iter. 1973 seçimlerinde partisinin aldığı %11,8'lik oy oranıyla Cumhuriyet Halk Partisi ile MSP arasında kurulan hükümette devlet bakanı ve başbakan yardımcısı olan Erbakan, 1977 seçimlerinde mevcut başarısını koruyamamıştır ve 48 olan milletvekili sayısı bu seçimlerle 24'e düşer. 1980 askeri darbesi ile MSP'nin kapatılması, buna müteakip kendisinin tutuklanması ve 1982 Anayasası ile siyaset yapma yasağı alması Erbakan'ı yıldırır ve 1987 yılında halk oylaması ile siyasete dönme engeli kalkınca, aynı yıl Refah Partisi genel başkanı olarak seçilir. Refah Partisi'nin en büyük başarılarından biri olan 1995 seçimlerinde, sandıktan birinci parti olarak çıkar ve bu esas olarak Milli Görüş hareketinin başarısı olarak kabul edilir. 28 Haziran 1996'da Doğru Yol Partisi ile kurulan 54. Hükümetin (Refahyol Hükümeti) başbakanı olur. Siyasi buhranların 28 Şubat sürecinde kendisi ve partisi adına keskin bir hal alması, 18 Haziran 1997'de başbakanlık görevinden istifa etmesi ve hemen sonrasında partisinin kapatılması ile sonuçlanır. Erbakan 1998 yılında tekrar siyasi yasaklılar listesine girmiş, ancak bu Milli Görüş çizgisinin sürdürülmesine engel olmamıştır. Refah Partisi kapatılmadan bir ay önce kurulan Fazilet Partisi, siyasi mücadeleye devam eder, fakat o da 2001'de kapatılır. Erbakan FP yerine kurulan Saadet Partisi genel başkanlığına, siyaset yasağı bittiği yıl 2003'te gelmesine karşın, süren Kayıp Trilyon Davası'ndan ötürü partiden ayrılmak durumunda kalmıştır. 2010 yılında yeniden başına geçtiği Saadet Partisi genel başkanlığını vefat ettiği tarih olan 27 Şubat 2011'e kadar devam ettirir.⁹⁵ Milli görüş felsefesinin ve siyasal İslamcılığın bizatihi Necmettin Erbakan'ın kişiliğinden bağımsız düşünülmemesi, onun hayatını ve siyasi çizgisini de bu noktada önemli kılmaktadır.

Çalışmanın bu bölümünde esasen ele alınacak olan Erbakan'ın İslam ve siyaset arasında kurduğu ilişki, milli görüş çizgisini anlamak ve bunun muhafazakâr siyasete etkilerini görmek adına büyük önem arz eder. Ancak bundan da önce, İslamcılığı, siyasal boyutunu, İslamcılık – muhafazakârlık ve İslamcılık – milliyetçilik gibi kritik politik ilişkilerin Türk siyasetinde Cumhuriyet'ten bu yana nasıl bir gelişme gösterdiğini bilmekte fayda vardır.

İslamcılık köken itibarıyla Türk siyasi tarihinde 19. yüzyıla kadar uzanabilecek; Batı'da ortaya çıkan kavram ve terimlere İslami bir karşılık bulmak ve Batılı anlamda bir ideoloji yaratma amaçlı, İslam'ı toplumsal ve siyasal olarak hâkim kılma gayesinde temellenen bir düşünce sistemidir.⁹⁶ Bu bakımdan akım, İslam'ın topluma ve siyasete yön verecek yeniden dirilişi anlamına gelen ideolojik bir boyuta sahiptir. Siyasal İslamcılık olgusu

⁹⁵ http://www.saadet.org.tr/prof-dr-necmettin-erbakan_d147.html

⁹⁶ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler/Kişiler*, İstanbul: Risale Yayınları, 1986, s. 48

ise esas mekanizma olarak devleti tayin edip, çözüm ve değişim yolunda iktidarın gücü ve etkisine dayanan siyasal bir anlayış olarak karşımıza çıkar. Bulaç'a göre siyasal İslamcılığın ortaya çıkmasına sebep iki temel faktör vardır. Bunlardan ilki, İslam'ın sahip olduğu tarihsel tecrübe ve ikincisi de içinde bulunulan siyasal duruma göre İslam anlayışının aldığı şekildedir.⁹⁷ İkinci etmenle ilgili olarak siyasal İslamcılığın, seküler siyasetin baskılarına maruz kalma, Müslüman kesimlerin siyaset ve ekonomi alanına erişiminin kısıtlanması gibi koşullardan etkilendiği açıktır. İslamcılığı üç nesilde değerlendiren Bulaç'a göre, Osmanlı'da Islahat Fermanı ile Müslüman tebaanın dışında kurulmaya çalışılan konjonktüre bir tepki olarak *kurtarıcı* misyonla doğan İslamcılar ilk nesli; 20. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla hem Türk siyasetinde hem de dünya siyasetinde meydana gelen değişimler sonucu yeni bir devlet ve toplum tasarımı amaçlayan, *kurucu* misyona sahip İslamcılar ikinci nesli; ve son olarak 2000'ler ile İslamcıların kısmen ayrılmaya gittiği ve yenilikçi kadroyla *dönüştürücü* bir misyon üstlenen İslamcılar da üçüncü nesli oluşturur.⁹⁸

Cumhuriyet dönemi İslamcılık anlayışının, muhafazakâr siyaset formunda olduğu gibi, resmi ideolojinin yalnızca kıyısında yer bulabildiği bilinmektedir. Ancak Cumhuriyet inkılabına uzanan süreçte İslam'ın büyük ölçüde taşıdığı önem göz ardı edilemez. Bu noktada Milli Mücadele döneminde İslam'ın kritik bir milli kimlik aracı olarak sunulduğu söylenebilir. İslam'ın tetikleyici rolü, Müdafaa-i Hukuk örgütlenmesinin kurulduğu pek çok bölgede, gayri Müslüm düşmana karşı dini birlik ve bütünlüğü amaçlamıştır. Nitekim İstiklal Marşı'nın mısraları Milli Mücadele ruhunun İslami bir kimlik meşruiyetinden sağlandığını kanıtlar vaziyettedir.

Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle beraber ise İslam'ın milli mücadeledeki söz konusu milli kimlik misyonunu terk etmek durumunda kaldığı görülmüştür. Kurulmaya çalışılan 'Yeni Türk' kimliği bu bağlamda İslam'dan arındırılmış bir milli kimlik arzusunu yansıtır. Modernleşmeye paralel uzanan Cumhuriyetçi millileştirme projesi, İslam'ı millileştirme ya da diğer bir ifadeyle milliyetçiliği İslam'dan arındırma çabasına dönüşmüştür. Söz konusu dönemde gerçekleştirilen Kuran'ı Türkçeleştirme ve ezanın Türkçe okunması kararının çıkması da bahsi geçen İslam'dan arındırma projesinin⁹⁹ merkezinde yer alan somut hamlelerdir. Cumhuriyet'in inşa döneminde İslam'ın millileştirilerek, din olgusunun milli mücadelede sahip olduğu konumun terk edilmesi Bora'ya göre Luthercilik/Protestanlık

⁹⁷ Ali Bulaç, "Değişen İslam, Siyaset ve Siyasal İslam", *Bilgi ve Hikmet*. Sayı: 12, (1995), s. 96

⁹⁸ Ali Bulaç, "İslam'ın Üç Siyaset Tarı veya İslamcılığın Üç Nesli", ed.: Yasin Aktay, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık Cilt: 6*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 48-50

⁹⁹ Bora, s. 122-123

kaynaklıdır. Zira o Türk Aydınlarının böylesi bir proje kapsamında ilk olarak ritüelleri düzenleme ve yönlendirme uğraşını, Reformasyon'un esas öznesi olan Martin Luther'e benzetir. Mahmut Esat Bozkurt da bu minvalde, Luther'in İncil'i millileştirmesi ile tek parti döneminde Atatürk'ün ezanı Türkçeleştirmesini aynı paralellikte değerlendirir.¹⁰⁰ Tüm bunların esas olarak yeni Türk kimliğini hem İslam'dan hem de İslam'ın sahip olduğu Arap etkisinden kurtarmak için olduğu söylenebilir. O halde cumhuriyet kadrosunun, milli mücadeleden farklı olduğu ve yeni, eskiden tam anlamıyla arınmış milliyetçilik projesi kapsamında İslam'ı ikame etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Bora'nın tabiriyle; "işin özü, dinden milli devlete kutsiyet ve meşruiyet transferidir."¹⁰¹

1940'ların ortalarına kadar yukarıdaki seyrini devam ettiren İslamcı anlayış, bu tarihten itibaren bizzat devlet eliyle sisteme dâhil edilmeye başlanmıştır. Bu süreç esas itibarıyla Erbakan ve milli görüşle başlayacak İslami akım için de önemli bir kaynaktır. Zira söz konusu dönem Jaeschke'nin de belirttiği "Din, milletlerin en eski ve en dayanıklı müessesesidir."¹⁰² gerçeğini devlet mekanizmasının hatırlamasını sağlamıştır. Hatırlama eylemi, devlet elitinin o tarihlere kadar genel anlamda ihmal ettiği dini unsurlarla barışma çabasını resmeder. Bu sayede dinin hem ahlaki boyutu hem de millileşmeye katkısı siyasal bir tonda ifade kazandığı görülür. 1940'larda İslami eğilimlerin resmi ideolojinin kısılcasına takılması durumu, Türk siyasal hayatındaki değişimlerin de etkisi ile 1950 ve 60'larda daha gelişmiştir. Siyasette İslamcılık, "50'lerde tohumları atılıp 60'larda serpilerek Türk Sağının ideolojik koordinatlarını çizen milliyetçi-muhafazakâr söylemin anayurdu"¹⁰³ olmuştur. İşte çalışmanın bu bölümdeki esas odak noktası olacak milli görüş çizgisinin etkisi ile söz konusu hal 1980'lerde İslam'ın siyasetle en net kaynaşmasını sunacaktır. Milli Görüş'ün somut başarılar elde ettiği tarihlere kadar, İslamcılığın muhafazakâr çizgide devam ettiği; bu noktada İslamcılığın muhafazakârlığı ve buna mukabil muhafazakârlığın da siyasal İslam'ı beslediği söylenebilir. 70 ve 80'lerin İslami akım için adeta dönüm noktası olması, artık muhafazakâr ideolojinin kısmen dışına çıkmaya başlayan doğasından kaynaklanır. Milli Görüş Hareketi ile başlayan bu dönemeç, İslam'ı siyasal arenada ilk kez muadili olan ideoloji ve akımların dışında bir alanda değerlendirmeye olanak tanınması bakımından önemlidir.

---

¹⁰⁰ Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali*, İstanbul: Altın Kitaplar, 1967, s. 263

¹⁰¹ Bora, s. 124

¹⁰² Gotthard Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslamlik*, çev.: Hayrullah Örs, Ankara: Bilgi, 1972, s. 100

¹⁰³ Bora, s. 127

4.1. Erbakan'ın İslam ve Siyaset Arasında Kurduğu İlişki

Milli Görüş hareketinin kurucusu olarak Necmettin Erbakan'ın hem İslami bir hareketin yönelimini belirlemesi hem de taraftarların onu konumlandığı nokta itibarıyla taşıdığı ehemmiyet büyüktür. Milli Görüş'ü Erbakan hareketi olarak adlandırabildiğimizden yola çıkarak, Erbakan'ın İslam ve siyaset arasında kurduğu bağı anlamak, milli görüşü doğru anlayabilmek ve Türk siyasetinde varabildiği noktayı görebilmek için gereklidir. Siyasetin temelini, “adalet ile zulmü ayırma”¹⁰⁴ erdemine dayandıran Erbakan için siyaseti İslami bir maneviyattan bağımsız düşünmek mümkün değildir. Bu nedenle MNP'den başlayarak RP'nin kritik başarılar elde ettiği zamana kadar, siyasi söylem ve de yer yer politikalarında İslami bilincin hep var olduğu görülür.

“Diğer partilerin seçmenleri var, bizimse inananlarımız var” sözünden hareketle Erbakan'ın siyasetin esasını İslami bir inanmışlığa adanmışlığı anlaşılmaktadır. Müslüman olmanın asli görevini batıla karşı Hak mücadelesi vermek olduğunu vurgulayan Erbakan'a göre, “siyaset beni ilgilendirmiyor demek, Kuran'ın yarısı beni ilgilendirmiyor demektir.”¹⁰⁵ Bu nedenle siyaset yapmak bir Müslümanın, zulüm karşısında adaleti hâkim kılmak için başvurması gereken yegane yollardan biridir. Siyasi faaliyetlerinin özünü İslami bir sorumluluk bilincine ayıran Erbakan, bu noktada Müslümanları siyasetin aktif öznesi yapmayı, doğru ve adil siyaset için anahtar olarak görür ve Müslümanların misyonunu Milli Görüş hareketi kapsamında sıralar. Ona göre bahsi geçen bilinci taşıyacak olan Milli Görüşçülerin görevi; “barış ve kardeşlik, hak ve özgürlükler, adalet, refah ve saygınlık alanında vatanımızı yaşanabilir örnek bir ülke haline getirmektir.” Adalet merkezli bu siyaset anlayışında Müslümanların görevini 9 İ şeklinde formüle eden Erbakan, “İnanç sahibi olmak, İhlas sahibi olmak, İttika sahibi olmak, İttifak içinde olmak, İyi ahlak sahibi olmak, İhsan sahibi olmak, İstişare ile çalışmak, İtaat etmek, İstikamet sahibi olmak”¹⁰⁶ faziletini Milli Görüş'ün de düsturu haline getirme gayreti içinde olmuştur. Bu nedenle bu 9 İ'ye titizlik ve ciddiyetle sahip çıkmak siyasette esastır.

Siyasetin Müslüman olmanın bilinciyle, bireyleri kritik bir yükümlülüğe sevk ettiğini vurgulayan Erbakan, bunu yaparken Milli Görüş'ü Müslümanları yönlendirecek hareket olarak tayin etmiştir. Onun kurduğu İslam – siyaset ilişkisinde Milli Görüş kilit noktadır ve

---

¹⁰⁴ H. Bahadır Türk, *Muktedir, Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 164

¹⁰⁵ Necmettin Erbakan, “Yaradılış ve İnsan”, *Davam*, Ankara: MGV Yayınları, 2014, s. 16-25

¹⁰⁶ Erbakan, “Yaradılış ve İnsan”, s. 26-30

kökü çok eskilere dayandığından hem manevi hem de maddi olarak derin bir enginliğe sahiptir. “Milli Görüş’ün tarihi Hz. Adem’le başlar.”¹⁰⁷ sözü bu kökenin anlaşılması adına verilebilecek örneklerden sadece biridir. Bu bağlamda Türk – İslam tarihi adına tüm kritik zaferlerin Milli Görüş bilinci ile kazanıldığına altı çizilmiştir; Malazgirt Zaferi, İstanbul’un Fethi, Çanakkale Savaşı ve İstiklal Savaşı Milli Görüş şuuruyla elde edilmiştir. Milli görüş fikrine böylesi bir tarihsel misyonun yüklenmesi, Erbakan’ın hareketin Türk-İslam medeniyetinde taşıdığı önemi vurgulamasından kaynaklanır. İşte söz konusu derinlik, Milli Görüş’ü Türk siyasetinde o tarihe kadar karşılaşılan ideolojilerden ve siyasal propagandalardan ayırır. Milli Görüş, adaleti sağlamak ve Hakk’ı üstün kılmak için Türk-İslam medeniyetinin yüzyıllardır taşıdığı manevi kudretin yeniden yorumlanmasıdır.

“Milli Görüş’ün İslamileştirme projesinin içeriği belli değildi, çünkü Hareket belli bir ideoloji etrafında değil, belli bir kişi (Erbakan) etrafında toplanmıştı ve takipçilerinin zaman zaman dediği gibi, ‘O ne diyorsa o’ydu ve ‘Hocanın bir bildiği var’dı.”¹⁰⁸ Çınar’ın da ifadelerinden anlaşıldığı üzere, Erbakan’ın siyaset İslam arasındaki bağının somut adımı olan Milli Görüş, ideolojik bir çerçeveden ziyade manevi bir perspektifte hareket etmeyi seçmiştir. Hareketin lideri olarak da Erbakan bu maneviyatın yegâne sahibi ve sürdürücüsü olmuştur. Taraftarlarının nezdinde adeta efsanevi bir yer kazanmış Erbakan, öncelikle siyasi becerisi ve başarısından, ardından akademisyen olmanın getirdiği hocalık vasfından ama hepsinden de önemlisi İslam’a verdiği önemden ve dindar kişiliğinden ötürü Milli Görüş ve Milli Görüşçüler için kaynak olmuştur. Erbakan’ı bu denli takipçilerinin gözünde büyüten bir diğer husus da kuşkusuz siyaset ve İslam bileşkesinde, onun İslami yanının ağır basmasından sebep sistemle ve rejimle hep sorunlu olmasıdır. Zira Milli Görüş bünyesinde dini hassasiyetlerinden dolayı siyasetten ve ekonomiden uzak bırakılmış kadroları yoğunlukla barındırmıştır. Bu da manevi olarak benzer arka plandan gelen kişileri, böylesi maharetli bir siyasetçi ile bambaşka bir bağa doğru kaydırmıştır. İşte Erbakan da bu noktada siyaseti tinsel bir düzlemde Müslümanlıktan ayırmadan yapmayı seçmiştir.

Erbakan için İslam “ilim, çağdaşlık, sosyal adalet ve adil düzen”¹⁰⁹in diğer bir adıdır. Siyasetten bağımlı veya bağımsız, dünyada mutlu ve adil olma, refah içinde yaşamının kökeninde İslam yatar. İslam’ın ilmi yönü ve çağdaşlığa açılan kapısı bu noktada Erbakan’ın düşman algısının da belirleyicisi olmuştur. “Biz iki yüz yıldır Batı’yı arıyoruz. Ancak ne

¹⁰⁷ Necmettin Erbakan, “Medeniyet Davamız”, *Davam*, Ankara: MGV Yayınları, 2014, s.174-175

¹⁰⁸ Menderes Çınar, “AKP ve İslami Hareketler: Defansif ve Dağıtıcı İktidar Kardeşliği”, *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu: 2002-2009*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2013, s. 312

¹⁰⁹ Necmettin Erbakan, “İslam Davamız” *Davam*, Ankara: MGV Yayınları, 2014, s. 34, 41

Avrupalı olabildik, ne de Müslüman kimliğimizi koruyabildik.”¹¹⁰ diyen Erbakan, İslam’dan sapmanın yol açtığı durumu adeta bir hasımlığa çevirir ve bu vesileyle yegane düşmanın da Batı olduğunun altını çizer. Yukarıda bahsedilen kilit kavramların İslam tarafından hâlihazırda sunuluyor olması Müslümanlar için bir nimetken, değerinin anlaşılması, işte hem siyasal hem sosyolojik olarak Türk toplumunu içinde bulunduğu sancılı duruma sürüklemiştir. İnsanlığın bugün içine düştüğü manevi çöküntünün giderilmesi için İslam birliği ve adil düzen savunmasıyla, Erbakan’ın çağdaş ideolojilerin aksine İslam-siyaset bağıni sürdürdüğü gözlemlenebilir. “İslam, Batı rejiminin mahzurlu taraflarını ortadan kaldıran, kapitalizmin erişemediği yüce hedefi ortaya koyan bir sistemdir.”¹¹¹ Söz konusu yıkıntıdan kurtulmak yine İslam’ın manevi sistematiğinde mümkündür. Türk-İslam medeniyeti üzerinden Batı karşıtlığını korurken Erbakan, İslam’ı doğru anlama ve takip etme erdemini bir nevi toplumun kurtarıcı hamlesi olarak görür. Batı, “iki yüzyıldır milli şuurunu yok ederek kendisine yabancı kılmaya çalışmış”¹¹²tır onun ifadesiyle. Tam olarak bu şuur Milli Görüş’ü doğurmuş ve toplumun yıllarca mahkûm bırakıldığı pozisyonun değişmesi için kilit olarak sunulmuştur. Zira Milli Görüş, Malazgirt’ten Çanakkale’ye uzanan, Fatih Sultan Mehmet’ten Mehmet Akif’e kadar hem İslam hem de Türk kimliğine hizmet etmiş bir inanç, bir kimliktir. Bu yüzdendir ki Erbakan Milli Görüş’ü; “milli bünyemizin kendisini temsil etmektedir.”¹¹³ şeklinde tanımlar.

Erbakan’ın siyaset ve İslam arasında kurduğu ilişkinin somut dayanağı ve en önemli temsilcisi olan Milli Görüş, “İslam kardeşliği” motifi üzerine inşa edilmiştir. Erbakan, İslam kardeşliğinin toplumsal barışı ve huzuru sağlayacağına; vatanın ve milletin sahip olduğu manevi benliği hatırlamasında söz konusu kardeşlik nosyonunun başat rol oynadığına inanmıştır. Bu nedenle her türlü ırkçı ayrıma karşı olduğunu dile getirmiş; toplumun ihtiyaç duyduğu bütünleştirici gücün İslam kardeşliğinden geçtiğini her fırsatta vurgulamıştır. Bingöl’de yaptığı, ceza almasına sebep olan konuşması da buna verilebilecek örneklerden bir tanesidir;

“Ülkenin evlatları asırlar boyu mektebe başlarken besmeleyle başladığı halde, siz geldiniz bu besmeleyi kaldırdınız. Ne koydunuz yerine? ‘Türküm, doğrucum, çalışkanım.’ Ee... Sen bunu söyleyince öbür taraftan da Kürt kökenli bir Müslüman evladı ‘Ya, öyle mi? Ben de Kürdüm,

¹¹⁰ Erbakan, “Avrupa Topluluğu’na Giriş Vatana İhanettir”, s. 27

¹¹¹ Erbakan, “İslam Davamız”, s. 66

¹¹² Erbakan, “Medeniyet Davamız” s. 165-166

¹¹³ Necmettin Erbakan, “Mukaddesatçı Milletimize Beyanname”, ed.: M. M. Uzun, *Erbakan Külliyyatı 2. Cilt*, Ankara: MG V Yayınları, 2013, s. 193

daha doğruyum, daha çalışkanım' deme hakkını kazandı. Ve böylece bu ülkenin insanları birbirine yabancılaştırıldı.”¹¹⁴

Bu sözler Erbakan'ın işaret ettiğimiz İslam kardeşliği hususunda her türlü etnik ayrımı reddettiğini resmederken aynı zamanda mevcut devlet yapısının da eleştiri odağı olmuştur. Zira devletin söz konusu ayrıştırma siyaseti ile ülkede hem ırkçılık hem de dinsizlik zeminin oluşmasına imkân tanıdığını ifade eder. Buna karşılık sunduğu çözüm ise yine İslam temelinde bir birlik algısına dayanmaktadır;

“‘Peki biz bu konuda ne diyoruz: Arkadaş sen Kürtçe konuşmak istiyorsun öyle mi? ‘Evet.’ ‘Peki söyle bakalım ne konuşacaksın?’ ‘Efendim ateistlik konuşacağım, Türkiye’yi böleceğim.’ O zaman sen Türkçe de konuşsan Kürtçe de konuşsan zararlısın. ‘Ne konuşacaksın?’ ‘İslam kardeşliğini, birlik ve beraberliğimizi konuşacağım.’ ‘O zaman sen istersen Ugandaca konuş, ben seni alnından öperim.’”¹¹⁵

Erbakan'ın siyaset ve İslam bağından bahsederken, Milli Görüş'ün onu konumlandığı noktanın kritikliğinden söz etmiştik. Bu duruma Milli Görüş Hareketi'nin Erbakan için bir kalıp çıkarması şeklinde bakmak da mümkündür. Bu da bizleri Milli Görüş içinde yoğunlukla eleştirilen Kemalist siyaset anlayışı ile benzerlikler saptamaya ve karşılaştırmaya; bu kıyaslamaların sonucunda ise yine Erbakan'ın İslami siyaset anlayışının sıyrılması gerçeğine götürmektedir. Erbakan hareketi olarak da adlandırılan Milli Görüş hareketi, Erbakan kültürüne bağlılığını emir-komuta zinciri çerçevesinde göstermesinden ötürü Kemalist askeri öğretisi ile benzerlikler taşımaktadır. Hareket içindeki lidere gösterilen teslimiyet, sadakat ve itaat, temelde Kemalist ideolojide de kolaylıkla karşılaştığımız motiflerdir. Ancak Erbakan'ı bu noktada farklılaştıran düsturun din olduğu hemen dikkat çeker. Zira Kemalizm, siyaset sahnesinde İslam'a böylesi önemli bir yer tanımamıştır.¹¹⁶ Totaliterliğin benzetildiği bu aşamada, toplumda kimlik oluşturma noktasında kurucu iradenin İslam'a karşı mesafeli duruşu, Erbakan için İslam ve siyaset ilişkisini, hareketin ivme kazandığı zamanlarla beraber daha da kuvvetlendirmiştir. Başka bir ifade ile Kemalist ideolojinin toplum nezdinde İslam'a atfettiği önem ve değer, ileride Erbakan hareketinin ve de siyasetinin ana belirleyicilerinden birini inşa etmiştir.

---

¹¹⁴ Fehmi Çalmuk, “Necmettin Erbakan”, ed.: Yasin Aktay, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık Cilt: 6*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 553-554

¹¹⁵ Erbakan, “Medeniyet Davamız”, s. 169-170

¹¹⁶ Çalmuk, “Necmettin Erbakan”, s.552

Türkiye’yi, keskin bir biçimde karşı çıktığı Batı medeniyetinin aksine, İslam dünyasına yöneltme çabası içindeki Erbakan, siyasette İslam’ı konumlandırışıyla kimi zaman eleştirilmiş kimi zaman da övgülere tabi olmuştur. Kendisinin gerek aldığı eğitim gerekse içinden geldiği yaşam tarzı bakımından Batılı bir yapıdan uzak olmamasına rağmen, Batı üzerinden oluşturduğu düşman tanımlamasında, dini temel alması Erbakan’ın 35 yılı aşan siyaset çizgisinde İslam’ın bu kritik yerinin göz ardı edilemeyeceğini gösterir. Erbakan siyaset yaptığı sürece, Türkiye’nin İslami bir kimliğe (yeniden) kavuşması, diğer İslam ülkeleri arasında öncü bir rol üstlenmesi ve de en önemlisi devrimci kadronun yerleştiği siyasal ve toplumsal ideolojik formun ötesinde manevi bir birlik ve bütünlük oluşmasını İslam’dan bağımsız düşünmemiştir. İşte bu nedenle Türkiye’de siyasal İslamcılığı Erbakan’dan; kişiliğinden ve kurduğu harekettten ayrı düşünmek mümkün değildir.

4.2. Türkiye’de Siyasal İslam’ın Yükselişi: Erbakan ve Milli Görüş Etkisi

Siyasal İslamcılığın Türkiye’de yükselişe geçmeye başladığı 1970’ler ortamına gelene kadar, İslam’ın sadece ilaveten bir kuvvet olarak sağ partilerin muhafazakâr söylemlerinde yer aldığı açıktır. “İslamcılık Türkiye’de, hem kendisini ve taleplerini siyasi bir dille formüle etmekten imtina eden, hem de diğer İslam toplumlarındaki hareketlerle herhangi bir bağ kurma isteğinden uzak, parokyal bir girişimi temsil etmekteydi.”¹¹⁷ diyen Çiğdem de İslamcılığın Türkiye’de esas olarak Necmettin Erbakan ve Milli Görüş hareketiyle belirgin bir etkinlik kazanmaya başladığını vurgular. İslamcılığın siyasal dilini ya da kendini ifade ediş tarzını yakalamasının uzun soluklu bir serüven olduğu Türk siyasetinde, pek çok kaynaktan da anlaşılabilceği üzere 1970’lerdeki siyasal ve toplumsal dinamizm son derece etkilidir.

Milli Görüş çizgisinin aynı doğrultuda fakat farklı isimler altında sürdürüldüğü MNP ve MSP hareketlerine bakıldığında, kendini o zamana kadar dinselikle tanımlamış bir geleneksel toplumsal yapının bu hareketin tabanını oluşturduğu görülmektedir:

“Siyasal İslamcılık, aslında toplumsal olanla düşünsel olan arasındaki dengeyi, dinseliliğin takviyesi amacıyla kurma ve koruma hareketidir. Bir başka deyişle, eğer Türkiye’de siyasal bir İslamcılıktan söz edilecekse, burada kaçınılmaz olarak toplumsal talepler ve düşünsel yönelimler arasında, büyük oranda muhafazakâr bir uzlaşımı temsil eden bir hareketten söz etmek gerekecektir.”¹¹⁸

¹¹⁷ Ahmet Çiğdem, “İslamcılık ve Türkiye Üzerine Bazı Notlar”, ed.: Yasin Aktay, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık, Cilt 6*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 27

¹¹⁸ Çiğdem, “İslamcılık ve Türkiye Üzerine Bazı Notlar”, s. 28

İşte Çiğdem'in bahsini ettiği muhafazakârlıkla uzlaşmış bu hareket, Türkiye'de dinselliği içermiş kadroların oluşturduğu Milli Görüş ile vücut bulabilmiştir. Başka bir ifade ile belirtmek gerekirse, İslamcılık Milli Görüş çizgisi sayesinde ilk defa Türkiye'de modern süreç ve kurumsallaşmayla rekabet edecek bir pozisyon edinmeye başlamıştır. Söz konusu modern kadrolaşma tecrübesi ile dinselliğin çekinceli bir tutum sergilediği, bunda askeri bir güç tarafından tetiklenen devlet mekanizmasının bizzat toplumu inşa etme çabasının etkili olduğu bilinmektedir. Milli Görüş de bu çekingen tavrın aksine, bir tepkinin ilk dışa vuran adımı olarak; hem siyasal İslamcılığın evrilmesindeki etkisi hem de Türk siyasetinde elde ettiği bağımsız mevki bakımından ön plana çıkar.

Önceden de bahsedildiği gibi, 1970'leri siyasal İslamcılığın yükselmesinde kritik yapan unsurların başında resmi ideolojinin kısıtlayıcı modernite algısına karşılık oluşan tepkiler gelmektedir. Sistemin muhafazakâr siyasal partileri barındırmasına rağmen siyasal konjonktürün o sürece kadar gerekli çözümü sağlayamaması, reaktif yapılanmaların sesini yükseltmesinde tetikleyici olmuştur. Siyasi arenayı bu düzeneğe taşıyan etmenler ise çok yönlüdür. Adalet Partisi'nin sürdürdüğü ekonomi politikalarının, Milli Görüş'ün tabanını oluşturacak olan Anadolu'daki küçük esnaf ve toprak sahiplerinin aleyhinde olması, yine AP'nin süreç içinde sola kaymaya başlaması ve sağın boşta kaldığı düşüncesi¹¹⁹, bunlarla eş zamanlı olarak dini cemaatlerin politikada söz sahibi olma çabaları bu çok yönlü faktörlerden birkaçı olarak sıralanabilir. İşte bu olayların huzursuzluğunu gittikçe daha çok yaşayan ve devletin izlediği ekonomik politikalardan olumsuz etkilenen küçük esnaf ve toprak sahiplerinin adeta sesi olan Erbakan, İskenderpaşa Dergâhı olmak üzere diğer cemaatlerin de desteğiyle Milli Nizam Partisi'ni kurmuştur.

“Partimiz, Milletimizin geçirdiği büyük tarihi tecrübeler ve kazandığı olgunluk sayesinde, milli ve manevi değerlerimize hanel getirmeden demokratik hukuk nizamı içerisinde manevi ve maddi kalkınma hareketlerinin basiretli ve isabetli bir sentezini yapacağını ve bu suretle beşeriyete ışık tutacak, refah ve saadet getirecek, yeniden dünyaya örnek üstün bir medeniyet kuracağını kabul eder ve bu büyük gayeye erişmek için vatandaşlarımızı hizmete çağırır.”¹²⁰

MNP'nin parti programında hizmete çağırıldığı kadro, Milli Görüş'ün mücadelesini yasal siyasi bir parti etrafında sürdürme gayesini göstermektedir. Siyasal İslamcılığa ilk şeklini veren MNP'nin geçirdiği değişim ve dönüşüme rağmen Milli Görüş çerçevesinde kullanılan motiflerin Milli Nizam Partisi'nden sonra gelen MSP, RP, FP ve SP bünyesinde de benzer

¹¹⁹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesi Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s. 105

¹²⁰ Milli Nizam Partisi Programı, 1970, <http://www.belgenet.com/parti/program/mnp.html>

şekilde devam ettirildiği yine partinin kuruluş beyannamesinden anlaşılmaktadır: “Milletimizin fitratındaki yüksek ahlak ve *fazilet* kuvveden fiile çıkacak, Milli Nizam Partisi’nin muazzam kanallarından dört bir yana dağılarak bütün yurt sathında, her tarafa *refah, saadet ve selamet* götürmeye başlayacaktır.”¹²¹

MNP’ye Milli Görüş yolunda atılan ilk somut siyasi adım olmanın verdiği zorlukları hatırlayarak bakmakta fayda vardır. MNP, İslamcı olarak siyaset yapma zorluğunun yaşandığı bir ortamda kurulmuş ve bunun getirisiyle ideolojik olarak tıkanmalarla karşı karşıya kalmış bir siyasal hamledir. Yukarıda beynamede geçen ifadeleri, ileride kurulacak Milli Görüş partilerinin isimlerini taşıyacak olması bakımından da tahlil etmek bu minvalde pek mümkündür. Siyasal İslamcılığın Türkiye’deki en kritik dönemeçlerinden birini Erbakan öncülüğünde başlatan MNP, kurulduğu an itibarıyla muhafazakâr sağ kanadın ve İslamcılık kanadının arasında kalmış olmanın verdiği zorlukla da kısmen karşılaşmıştır. Çakır’ın şu sözlerle ifade ettiği bu durum, MNP’nin Milli Görüş sürecinin ilk aşamalarını temsil etmesi bakımından önemlidir; “MNP’nin temel sorunu, İslamcılığın düşünsel olarak sağcılıktan kopmamış olması ve kendilerinin de ‘sağı bölme’ ile suçlanmalarıydı.”¹²² Bu açıdan bakıldığında MNP’nin tam olarak siyasal İslamcı olamadığı da anlaşılabilir. İşte böylesi bir siyasi arenada ilk olmasından ötürü hem zorlukları göğüsleyen hem de zorluklar karşısında henüz yeterli direnç gösterme kuvvetine sahip olamayan MNP, devletin de İslami bir siyaset aracına hazır olmadığı bu ortamda, kuruluşundan bir yıl dört ay sonrasında kapatılmıştır.

Milli Görüş Hareketi siyasal İslamcılık anlayışını Türk siyasetine kazandırma ve hem İslam hem de adalet temelli siyasi çizgisini sisteme aşılama çabasını, MNP’den beklenen başarının elde edilememesi üzerine bırakmamıştır. MNP’ye kıyasla daha iyi örgütlenmiş bir kadroyla Milli Selamet Partisi kurulmuştur. Rejimin lâik Batıcı söylemine geleneksel İslami terimlerle karşı çıkan MSP bu yönüyle “İslamcılıkla laiklik arasında uzlaşmanın aranmasıdır. Aslında MSP laikliğe karşı olmamış ama onun Türkiye’deki uygulamalarını eleştirmiştir.”¹²³ Çakır’a göre bu durum esas olarak MSP’nin MNP’den de ayrılan kritik noktasını teşkil eder. Zira söz konusu fark MSP’nin sağ kanattan değil, MNP’nin de zorlandığı zemin olan sol kanada kendini kabul ettirmesinde etkili olmuştur:

---

¹²¹ Ruşen Çakır, “Milli Görüş Hareketi”, ed.: Yasin Aktay, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık, Cilt 6*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 544-545

¹²² Çakır, s. 546

¹²³ M. Hakan Yavuz, “Milli Görüş Hareketi: Muhafif ve Modernist Gelenek”, s. 594

“Milli Görüş, siyaset sahnesine ilk ciddi çıkışını iki slogan üzerinde temellendiriyordu: ‘Önce ahlak ve maneviyat’ ile muhafazakâr/İslamcı bir perspektif belirleyen MSP ‘Ağır sanayi hamlesi’ sloganıyla da ulusal kalkınmacı bir hattı benimsemişti. MSP, maneviyatçılığı sayesinde sağ partilerle, ekonomide devletçiliği öne çıkarmasıyla da dönemin yükselen hareketi olan solla rekabete girişti.”¹²⁴

MSP’nin sisteme entegre olmasında kilit nokta olan solla uzlaşma süreci, esas olarak 1970’lerde dünyadaki İslami hareketlerin sol’dan etkiler taşımasıyla da ilgilidir. İslam kardeşliği motifi ile kimlik ve düzen üzerine temellenmiş siyaset formasyonunda, MSP’nin yalnızca İslamcı bir ümmet anlayışını değil aynı zamanda milliyetçi, gelenekçi – ve rejim adına kritik bir kavram olan – modern bir çizgi yaratmaya çalışması önemli olmuştur. “Sosyal adalet” kavramı üzerinden hem toplumsal hem de ekonomik politikaların belirlenmesi, MSP’nin bir önceki siyasal İslam denemesinden farkını ortaya koymakta ve bu sefer sisteme dâhil olma çabalarını resmetmektedir. Yavuz’un da bahsini su sözlerde yaptığı gibi; MSP, “Hem sosyal anlamda muhafazakâr (dinin sosyal hareketteki yerini savunan), ekonomik anlamda devlet öncülüğünde sanayileşmeyi savunan ve gelenekle barışık moderniteye taraftar olmuştur.”¹²⁵

MNP’nin daha detaylandırılmış versiyonu olduğunu vurguladığımız MSP’nin partileşme sürecinde, cemaat, teşkilat ve lidere verdiği önem dikkat çekici olmuştur. Cemaat ve tarikatlarla yakın olarak MSP bir anlamda partinin daha kolay genişlemesini sağlamıştır. Yine bu noktada Erbakan, cemaatlerin de itaat etmesi gereken lider olarak ön plana çıkmıştır. Erbakan’ın MSP sürecinde söylemleri hem siyasal İslamcılığın Türk siyasetine yerleşmesini hem de Milli Görüş hareketinin gelecek politik yolculuğunda aldığı şekli anlamak adına önemlidir. Zira milli görüş sıklıkla siyasi engellerle karşılaşmış bir mücadele olmuştur. Erbakan’ın bu dönemde en kuvvetli söylemini oluşturan “öteki” algısı, bir çeşit MSP’nin farkını ortaya koyup, sürekliliğini sağlamayı amaçladığı bir araç olmuştur. İyi ile kötü, güzel ile çirkin, hak ile batıl, refah ile yoksulluk, adalet ile zulüm gibi ikilemler üzerinden kendini ötekine karşı tarif eden Erbakan, Milli Görüş çizgisini tanımlamış, bunu yaparken siyasi, ekonomik ve toplumsal hassasiyetlerinin altını çizmiştir.¹²⁶

MSP’nin önemli araçlarından bir tanesi de dini bir söyleme dayalı kalkınma modeli sunuyor olmasıdır. Erbakan’ın ‘öteki’ politikasından, İslamcılık kadar önem verdiği ‘Ağır

---

¹²⁴ Çakır, s. 547

¹²⁵ M. Hakan Yavuz, “Milli Görüş Hareketi: Muhafif ve Modernist Gelenek”, s. 593

¹²⁶ M. Hakan Yavuz, “Milli Görüş Hareketi: Muhafif ve Modernist Gelenek”, s. 593

sanayi hamlesi'ne kadar pek çok argümanında din temelli ekonomik çözüm arayışlarının yattığı görülebilir. “Komşusu açken tok yatan bizden değildir” hadisini sıkça hatırlatması, buna verilecek örneklerdendir. MSP, kurucu kadrosundan da anlaşılacağı üzere, hep küçük esnafın yanında olmuş ve onların haklarını koruma altına almaya çalışmıştır. Ekonomik olarak refahın, küçük esnaf ve sanayicilerin korunması ile sağlanacağına inanıldığı için de Batılılaşmanın bir uzantısı olarak Avrupa ekonomi sistemini Türkiye adına reddeder. Erbakan ekonomik anlamda gelişmenin toplumsal bir boyutu olduğunu ve bu yüzden maddeci Batı'nın Türkiye'de hiçbir sorununa yanıt olamayacağını vurgulamıştır. Gelir dağılımının adaleti için inanan insanlara ihtiyaç duyulmaktadır ve bu da Milli Görüş'ün sunduğu *adil düzen* ile mümkündür. İşte bu sebeplerden Erbakan'ın şiddetle karşı çıktığı Avrupa Ortak Pazar'ı üyeliği yerine, MSP İslami işbirliği düşüncesine yoğunlaşmıştır.

MSP Milli Görüş'ün ikinci partisi olarak, hem siyasi hem ekonomik hem de toplumsal alanda ön plana çıkardığı meselelerle, sisteme karşı duruşuyla ve muhafazakâr kanadın taleplerini dile getirme tarzı ile siyasal İslamcılığın yükselmesi hususunda son derece önemli bir kuvvet olmuştur. Siyaseti muhalefet olarak sürdürmesine ve bu nedenle bazı projeleri hayata geçirememiş olmasına rağmen, MSP modernleşmenin ve ilerlemenin devlet değil bizzat toplum tarafından gerçekleştirilebileceğini göstermesi bakımından başarılı sayılabilir bir siyasi parti olmuştur. Zira dinsel temelde ifade bulan söylemleri ve aynı zamanda gelişmeci ekonomik hamleler ile siyaset sahnesine yeni bir vizyon sunmuştur. MSP'nin kurduğu bu vizyonun siyasal İslamcılık açısından yorumunu ise Yavuz şu sözlerle yapmıştır; “Bir yandan sanayileşen toplumun yarattığı sorunları dinsel dayanışma ile törpülerken; öte yandan da şehirlere gelenlere yeni bir üst kimlik sunmuştur.”¹²⁷ Toplumsal ve ekonomik olarak geri planda kalmış kişilerin İslami kişilik ve güven kazanmasında ve bu özelliğin siyasetin doğasına aşılmasında MSP vasıtasıyla Erbakan ve Milli Görüş'ün katkıları büyüktür.

1970'lerin sonuna doğru gelindiğinde dünya genelinde İslami hareketliliğin arttığı bir ortam oluşmuştur. Türkiye'nin de görüldüğü üzere etkisinde kaldığı bu radikal İslami söylem, Erbakan liderliğinde 70'lerin başında MNP ve ardından MSP tarafından siyasette üst noktalara taşınmıştır. MNP'nin kısa süreli siyasi deneyimini kısmen uzatan MSP, 12 Eylül darbe yönetimine takılmıştır. İşte 1980 yılında dinin siyasi amaçlar doğrultusunda

---

¹²⁷ M. Hakan Yavuz, “Milli Görüş Hareketi: Muhafif ve Modernist Gelenek”, s 595

kullanılmasının sebep gösterilerek Milli Görüş eksenli ikinci partinin kapatılması, İslamcı siyasetin dönüm noktası olarak tarihe geçmiştir.

Milli Görüş hareketinin kuşkusuz en güçlü temsili olan Refah Partisi süreci 1983’de, 12 Eylül cuntasının siyasi yasakları kaldırmasının ardından başlamıştır. Darbeci zihniyetin vetosuyla kurulduktan sonra da karşılaşan RP, bu nedenle ilk seçimlere girmemiş ve etkisini ilk yıllarında gösterememiştir. 1987’de Erbakan’ın parti genel başkanlığına seçilmesiyle, Türk sağ/muhafazakâr siyaseti hem Milli görüşün kat ettiği yol bağlamında hem de İslamcı siyasetin konumlandırılışı hakkında büyük gelişmelere sahne olmuştur. Darbe yönetiminin sınırlamalarından dolayı, Milli Görüşün RP’nin ilk süreçlerinde esas çabasının sürekliliğini sağlama olduğu görülmüştür. Milli görüşçü kadroların karşılaştığı muamele ve yasaklar, hareketin kendini sağlama alma çabasını bir bakıma zorunlu kılmıştır. Bu minvalde RP’nin ilk sandık başarısı, Milli Görüş kadrosunun dâhil olduğu 1989 yerel seçimleriyle elde edilmiş ve parti bundan sonra girdiği her seçimden oylarını yükselterek çıkmıştır. 1991 genel seçimlerinde Milliyetçi Çalışma Partisi ve İslahatçı Demokrasi Partisi ile yapılan ittifak sonucu artan oylar, esas olarak 1994 yerel seçimlerinde RP’nin belediyeçilik anlamında kadrolaşmasında anahtar olmuştur. 1995 seçimlerinden birinci parti olarak çıkmasıyla, RP İslamcı bir partinin ulaştığı mevki ile toplumsal ve siyasi açlığın resmini çizmiştir. Partinin söz konusu başarısını çoğunlukla geleneksel muhafazakâr ve milliyetçi bölgelerde sağlamış olması, hem siyasal İslamcılığın sağ kanattan ayrılmayan bir parça olduğunu göstermiş hem de bahsi geçen muhafazakâr kesimlerin siyasi anlamda taleplerinin yansıtılmasına ışık tutmuştur.

Hızla yükselişe geçen RP içerisinde Milli Görüş’ün diğer siyasi örgütlenmelerine kıyasla değişimden söz etmek mümkündür. Bundan önce sistemle, demokrasi gibi Türk siyaseti adına kritik anlam taşıyan kavramlarla mesafeli olan Erbakan ve partisinin bu süreçte daha uzlaşmacı bir tavır takındığı söylenebilir. Bu değişimin en önemli yanlarından biri, ideolojik anlamda RP’nin İslamcı söylemini Selamet Partisine kıyasla azaltması olabilir.

“80’lerin İslamcı dalgasının, MSP geleneğini devam ettiren Refah Partisi’nin sularına vururken pek çok dalgakıranda kırıldığı biliniyor. Radikal İslamcılığın milliyetçilikle ilgili hayli uç noktalara varabilen sorgulamaları da RP’ye yumuşayarak intikal etti. RP, hem örgüt

ve tabanının bazı sektörleri hem de söylemi itibarıyla milliyetçi-muhafazakâr nebuladan topyekûn kopmadı, kopamazdı.”¹²⁸

RP'nin ideolojik yönelimini *yeniden sağcılaşma* olarak niteleyen Çakır da, bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir; “RP, milliyetçi-muhafazakâr rotaya girmekle, sağ ile sol dışında İslamcılığı ‘üçüncü bir yol’ olarak tanımlama çabasından vazgeçmiş oldu.”¹²⁹ Söz konusu durum, RP'nin yetiştirdiği kadrolar ve kendisinden sonra oluşacak siyasi hareketlerin ideolojik olarak kendilerini konumlandırması noktasında büyük rol oynayacaktır. RP'nin siyasal İslamcılığı içeride ekonomik olarak refahın sağlanması ve toplumsal olarak adaletli bir ortamın oluşabilmesi adına; dışarda da Türkiye'yi İslam ülkeleri arasında lider konuma getirebilmek amacıyla sürdürdüğünü söylemek yanlış olmayacaktır.

Genişlemeye ve farklı kesimlere hitap etmeye başlayan RP'de vizyon değişikliğine gitme ihtiyacı doğmuştur. Milli Görüş'ün eski siyasi partileri vasıtasıyla sürdürdüğü slogan ve söylemlerin, yeni partinin ulaşmak istediği kesimler için yeterli görülmemesi bu ihtiyacı tetiklemiştir. Kuşkusuz bu söylemdeki en net değişim, ümmetçi İslami politiklardan uzaklaşmak olmuştur. Bundan önce Milli Görüş çizgisindeki siyasi partilerin beyannamelerinde gördüğümüz dinsel ögeler, RP'de yerini parti kadrolarının inançlı kişilerden oluştuğuna dair vurguya bırakmıştır. Bu uygulamalar, partinin salt bir İslami hareket olma yönelimini kısmen dönüştürmüştür.

Refah Partisi benimsediği yeni söylemle kendisini hem Milli Görüş çizgisinde liberalleşen hem de sistemle entegre olmaya çalışan muhafazakâr/İslamcı bir parti olarak sunmuştur. Bu noktada ekonomik ve siyasi boyutta bir dönüşümden bahsetmek gerekmektedir. RP'nin ekonomi politikası, devletin sınırlandırıldığı ekonomik sistemden kurtulmak isteyen Anadolu burjuvazisini temel almıştır. Önceki Milli Görüş partilerinde gördüğümüz küçük esnaf ve iş adamlarının kuvvetlendirilmesi gayesi, ‘dışlanmışlar’ın partisi vurgusu ile RP'de de devam ettirilmiştir. Erbakan'ın *adil düzen* kavramı, ekonomik ve de sosyolojik bir düzlemde dışlanmış kesimlerin adalet ve kimlik arayışını temsil etmiştir. Bu dönemde Milli Görüş adına belki en önemli değişim, RP'nin ekonomik olarak kapitalist sistemi kabul edilebilir bir zeminde ele almış olmasıdır. MSP'deki mevcut rejimle çatışan ve

---

¹²⁸ Bora, s. 131-132

¹²⁹ Çakır, s. 548

içine kapalı siyaset formunun evirildiği görülmüştür. Bütün bunlar RP'nin tabanından aldığı destekle, sistemle uzlaşma yanlısı bir profil çizdiğinin göstergesi olmuştur.¹³⁰

Refah Partisi'ni Milli Görüş çizgisi içinde dönüştüren en önemli özelliğinin ideolojik kutuplaşmaların önüne geçmesi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu durum RP'yi MNP ve MSP'den ayırırken, aynı zamanda Erbakan'ın öğrencileri olarak sürdürülecek siyasi geleneğin izlerini de bizlere yansıtmaktadır.

“RP İslamcılığı geriye iterek muhafazakâr bir milliyetçiliği benimsemiş ve ekonomik olarak kapitalist sistemi çözüm olarak görmeye başlamıştır. Kısacası 1999 seçimlerinden sonra MGH'nin muhafazakâr bir yöne doğru evirilmeye başladığını ve siyasal İslam söyleminden hızla uzaklaştığını görüyoruz. Bu evirilme süreci 28 Şubat 1997 darbesiyle daha da hızlandı. Muhafazakâr kimliğin içselleştirilmesi MGH'nin sistemde daha rahat işleyeceği umuduna dayanıyordu.”¹³¹

Radikal İslamcılığın kısmen törpülendiği ve muhafazakârlık çatısı altında seyrettiği bu süreç Yavuz'un da sözlerinden anlaşılacağı gibi, Milli Görüş'ün hareket alanını rahatlatması açısından önemli olmuştur. Bunda şüphesiz 28 Şubat ortamının yarattığı etki yadsınamaz. Çünkü 28 Şubat hamlesi, bir anlamda o zamana kadar dışlanmış kesimlerin genişleyen siyasi, ekonomik ve toplumsal alanlarına sınır getirmeyi ve böylece yükselen İslami grup ve oluşumların önünü kesmeyi amaçlamıştır.

Esas olarak 28 Şubat'a giden zeminde, Erbakan'ın söylem ve eylemlerinde görülen uyuşmazlık, RP'nin yükselen seyrinin değişmesinde etkili olmuştur. Necmettin Erbakan'ın başbakan olduktan sonraki ilk ziyaretini İran'a gerçekleştirmesi ve ardından yine dış politikada İslam ülkelerini önceliğine alması, Batı'ya karşı değiştirmeye çalıştığı vizyonu kısmen zedelemiştir. RP'nin iktidarda yer almadan önce gündemine aldığı meseleler üzerinde Erbakan'ın başbakanlığında geri adım atması hem kendi tabanını hem de siyasal İslamcılığın yükselişinden rahatsız siyasi grupları şaşırtmıştır. Milli Görüş tabanında artan huzursuzluk, Erbakan'ı ılımlı İslamcı halinden, eski refleksine yöneltmiştir. Bu bağlamda tarikat liderlerine verilen iftar yemeği, Taksim'de cami tartışmaları, Erbakan'ın Libya gezisi ve Muammer Kaddafi ile görüşmesi, süreci hem Erbakan hem de Milli Görüş hareketi adına sancılı bir hale getirmiştir. Temelde RP'nin Milli Görüş'ün ilk siyasi örgüt denemesinden bu zamana kadar kazandığı ve müteakibinde kaybettiği itibarının siyasal İslamcı duruşu da doğrudan etkilediği

¹³⁰ M. Hakan Yavuz, “Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek”, s. 596-600

¹³¹ M. Hakan Yavuz, “Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek”, s. 601

görülmüştür. Siyasal İslam nosyonunun 70'lerden başlayarak yükselmesi, 90'ların sonuna gelindiğinde ise muhafazakâr-milliyetçi ideoloji ile sağ söyleme tutunma çabası söz konusu durumu özetler vaziyettedir.

28 Şubat'ı siyasal İslamcılığın yükselen seyrinde dönüm noktası yapan unsurlardan ilkinin İslamcılığın ayrı bir rota şeklinde hareket etmekten vazgeçmesi olduğundan bahsetmiştik. Değnilmesi gereken bir diğer önemli husus ise, RP'nin bu süreçte MGK tarafından adeta "milli tehdit" olarak sunulmasının ardından, Milli Görüş kanadında İslam ile Türklüğün ayrılmaz bir bütün olduğu vurgusudur.¹³² O halde, 28 Şubat'ın bu zamana kadar ayrı bir konum elde etme gayesi taşıyan siyasal İslamcılarının, kendilerinin Türklükten ayrılamayacağını anlamasına yol açtığı da söylenebilir. Zira bu milatla birlikte, karşılaşılan Milli Görüş söylemlerinin milliyetçilikle doğrudan bir bağ kurmaya çalıştığı görülmektedir. "Bu topraklar için ölenler en başından beri bu topraklarda Müslümanların müstakilen yaşamasını temin gayesini güttüler. Bir vatan sahibi olmamızın başka gerekçesi yok."¹³³ İsmet Özel'in yazısında belirttiği gibi, İslam'ı ülkenin ve milletin kurucu gücü olarak göstermek söz konusu millileşen söyleme yansıyan örneklerden sadece birisidir.

28 Şubat'a Türk siyasetinde çoğulculuğun geldiği noktayı anlamak açısından bakmak da önemlidir. Bu noktada laikliğin tehlike altında olduğunu öne sürerek, Erbakan'ı istifaya zorlayan ve ilerleyen süreçte RP'nin kapatılmasını sağlayan iradenin, toplumda tek-tip bir kimlik algısını yeniden inşa etmeyi kendine görev edindiği açıktır. 28 Şubat 1997'de düzenlenen Milli Güvenlik Kurulu toplantısında alınan kararlar, özü itibarıyla RP'nin temel mantığına aykırıdır, bu nedenle Çakır'ın ifade ettiği gibi; partinin "üzerinde yükseldiği toplumsal, ekonomik, siyasal ve ideolojik zemini ortadan kaldırmaya yönelik"¹³⁴ olmuştur. Bu noktada Türk modernleşmesinin ayrılmaz bir parçası şeklinde zuhur eden laiklik mefhumunun yalnızca dinin kontrol altına alınması ile ilgili olmadığı, aynı zamanda toplumun nasıl bir formda olması gerektiğini şekillendiren meta konsept haline geldiği bir kere daha anlaşılmıştır.

Refah Partisi'nin girdiği kritik dönemeçten siyasal İslamcılığın da fazlasıyla etkilendiği açıktır. Bunda Milli Görüş çizgisinin genişleyen tabanının tesiri olduğu kadar, devletin kuruculuğunu yaptığı iddiasıyla her daim sorumluluk hissi taşıyan kadronun Türk siyasetine tehlikeli bulduğu her durumda müdahil olma arzusunun da etkisi büyüktür. Bu

---

¹³² Bora, s. 130-133

¹³³ İsmet Özel, "İslamcılığın Eleştirisi", *Yeni Şafak*, 10 Ağustos 1997

¹³⁴ Çakır, s. 571

nedenle 28 Şubat süreciyle Erbakan ve Milli Görüş hareketinin çizdiği rotanın artık kısmen farklı aktörler ve de farklı araçlar vasıtasıyla devam ettirildiği bir tablo karşımıza gelmiştir. Milli Görüş'ün ilk siyasi partisinden Refah Partisi'ne uzanan süreçte geçirdiği değişim ve yükseliş, RP'nin kapatılmasının ardından farklı bir boyut kazanmıştır. Erbakan'ın siyasi yasaklılar listesinde olmasına rağmen Milli Görüş, Fazilet ve Saadet Partileri ile sürdürülmüştür; ancak hareketin içinde yaşanan ayrışmalar, siyasal İslamcı ideolojinin işleyişine kuşkusuz o zamana kadarkilerin dışında bir dönüşüm getirecektir.

Milli Görüş hareketinin tartışmasız en büyük başarısını sergilediği Refah Partisi, dönüşümünü kitleleştiirdiği tabanı vasıtasıyla yaşamıştır. Temelde Erbakan'ın İslamcı siyasetten hiçbir zaman uzak kalamadığı nettir. Bu açıdan bakıldığında, Erbakan'ın söylem ve politikalarından yola çıkarak, merkez sağın içinde bulunduğu boşluğu İslamcı ve muhafazakâr bir ideoloji ile doldurduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. RP'yi Milli Görüş bünyesinde farklılaştıran, toplumun hemen her kesiminden oy almış olmasıdır. Ancak gelişen siyasi konjonktürde ve RP'nin siyasal İslamcılık üzerinden verdiği imtihanda, Milli Görüş'ün söylemlerinin yeniden yorumlandığı bir sürecin başladığının sinyalleri alınmıştır. Siyasal İslamcılığın doğduğu MNP ve MSP dönemi; ardından toplum nezdinde RP'nin hızla ilerlemesinden kaynakla en geniş kabul gördüğü ikinci dönem ve son aşama olarak merkez sağın muhafazakâr söylemi içine girdiği üçüncü dönem bu ideolojinin üzerine kurulduğu yapıyı özetler. Erbakan'ın ve hareketinin siyasal İslamcılığı getirdiği noktanın incelenmesinin ardından MGH'nin yenilikçi kadrosundan doğan Ak Parti'ye geçmeden, Erbakan'ın kurduğu partiler aracılığıyla sürdürdüğü İslamcı retoriğini pratiğe nasıl aktardığını görmek önemli olacaktır.

4.3. Erbakan'ın Politikaları Üzerinden Siyasal İslamcılığın Yorumu

Siyasal İslamcılığın Necmettin Erbakan ve öncülüğünü yaptığı hareket üzerinden geçirdiği serüvenin ele alınmasının ardından, onun Milli Görüş partileri aracılığıyla İslam algısını hem siyasi hem de ekonomik alana nasıl yansıttığını incelemek, söz konusu akımın Türk siyasetindeki somut yerini anlamak adına gereklidir. Erbakan'ın muhalefet ve iktidardayken sunduğu projeler, hayata geçirmek istediği çalışmalar ve gerçekleştirdiği hamleler İslamcı ve ahlaki bir kimlikten ayrı tutulamaz. Bu nedenle siyasal İslamcılığı onun söylemlerinden bir adım ötede somut politikalar üzerinden incelemek önemlidir. Erbakan'ın siyasetinde *adil düzen* projesi başta olmak üzere, *ağır sanayi hamlesi* üzerine geliştirdiği projeler ve *manevi kalkınma* doğrultusunda yapılan hizmetler temel alınmış ve İslam algısının

manevi düzlemin dışına çıktığı bu sayede görülmüştür. İslamcılığı ve dolayısı ile adil ve ahlaki siyasi sistemini, toplumun maddi manevi bütün damarlarında sürdürmek isteyen Erbakan, bu minvalde yaptığı her şeyin Allah rızası için olduğunu da sıklıkla belirtmiş; ‘halka hizmet Hakka hizmettir’ düsturunu benimsediğini söz konusu adımlar üzerinden sergilemeye çalışmıştır.

Erbakan’ın siyasetle kurduğu bağ, siyasette temel aldığı model tam olarak bir inanç bütününe dayanmaktadır. Bu inanç sadece dini bir inanma biçimini değil; davaya, kadroya, seçmenlere ve yapılacak projelere inanmayı kapsar. Siyasi iskeletin sağlam inanmış bir kadro ve disiplinli bir çalışma tavrı üzerine kurulmasının başarıyı getireceğini bu nedenle bütün benliği ile savunmuştur. “İnandığımız bir davayı hedefe ulaştırmak için o davanın delisi olmamız lazımdır” sözlerindeki çağrı da “parti demek, inanç demektir, düzen demektir, nizam demektir.” ifadelerindeki Milli Görüş esaslarına paraleldir.¹³⁵ İnancın Erbakan’ın başarıya ulaşmadaki kilit nokta olması, söylemlerinde görüldüğü üzere somut politikalarını da etkilemiştir. Milli Görüş’ün politikalarını da bu noktada inanmış bir hareket ve kadro özelinde değerlendirmek Erbakan’ı anlamak için önemli olacaktır.

Milli Görüş’ün siyasi söyleminde ekonomik unsurların önemli bir yer kapladığı aşikârdır. Manevi kalkınmayı sağlamak için ekonomik refahın tesis edilmesi bir önkoşul olarak görülmüştür. Milli Görüş tabanının, bu hareketi hem siyasi hem de toplumsal anlamda bir umut ışığı olarak görmesi, siyasi örgütlenmeler vasıtasıyla ekonomik adımlar atmaya gerekli kılmıştır. Erbakan hareketinin de şehirlerdeki büyük endüstri sahipleri karşısında Anadolu burjuvasını; küçük esnaf ve işadamlarını, işçiyi, memuru ve köylüyü koruması bu yüzdendir. Manevi kalkınmanın ve toplumsal düzeyde arka planda bırakılmış her kesimin sosyal adalet anlayışı içinde yönetilmesi işte ekonomik hamleleri onlar adına ulaşılabilir kılmakla mümkün olacaktır. Milli Görüş bu bilinçle ekonomik kalkınmayı, iktidarda yer alarak değil, gerekirse muhalefet tarafında ya da koalisyon saflarında yer alarak gerçekleştirme sorumluluğunu taşımıştır.

Erbakan’ın Milli Görüş bünyesinde benimsenen siyasi ve ekonomik söylemi her defasında İslami unsurlarla kaynaştırma çabası içinde olduğu MSP’den SP’ye kadar geçen siyasal örgütlenme sürecinde karşımıza çıkmaktadır. Adil düzen, manevi kalkınma ve Ağır sana hamlesi bu noktada İslamcı anlayışın siyasi, ekonomik ve sosyal süreçlere entegre edilmesinin en açık örneği olmuştur. Hatta Milli Görüş’ün artan siyasi başarısında bu

---

¹³⁵ Erbakan, *Davam*, s. 236

söylemlerin birbiri ile ilişki kurması ve İslamcı bir zemine dayandırılmasının önemli bir etken olduğu söylenebilir. Bu noktada İslamcılığın nüfuz ettiği somut alanları görmek Erbakan'ın ve hareketinin politik altyapısını doğru okuyabilmek için gereklidir.

Milli Görüş çizgisinde İslamcılığın Türk milliyetçiliği ile kurduğu bağ son derece kuvvetlidir. Söz konusu bağ, Milli Görüş'ün anti-Siyonizm kaynaklı ümmetçi dünya görüşünden ve Türk siyasi serüveninde İslam'ın vazgeçilmez yerinden beslenmiştir. Siyasal İslamcılığın yükselişinde de gördüğümüz gibi, Türklük ve İslam'ın birbirini beslediği vurgusu hep var olmuştur. “İslam'ın sancağını ileriye taşıyan Müslüman bir ulus” tanımının sahibi olarak Türk milliyetçiliği, Milli Görüş'ün hem söylem hem de politikalarını etkilemiştir. Bu noktada Erbakan'ın siyasi bir proje olarak, Türklerin Müslüman coğrafyasına öncülük etmesi arzusunu taşıdığı görülmektedir. Erbakan'ın İslamcılığı yalnızca bir iç siyaset aracı olarak değil, dış dünyaya bakış açısında kritik bir amaç olarak gördüğü anlaşılmaktadır. İslam'ı hedef almış Batı zihniyet karşısında Milli Görüş'ün Türkiye'yi Avrupa, Amerika ve İsrail arasında bir uydu devlet olmaktan çıkarıp, lider İslam devleti yapmayı da kendine görev edinmiştir. Bir konuşmasında, Türkiye'nin İslam birliğinde merkez kuvvet olma vasfını hak ettiğini şu sözlerle ifade etmiştir;

“Türkiye dünyanın merkezindedir. Hak ve adaleti temsil eden eşsiz tarihi ile adil bir dünyanın kurulmasında öncü olma hakkı elbette Türkiye'nindir. Coğrafyasıyla, tarihiyle, insanlarıyla, imkânlarıyla inşallah adil bir dünyanın kurulmasında Türkiye'miz hakikaten bir öncülük yapacaktır.”¹³⁶

Bununla ilgili ise Erbakan'ın İslam Birliği rüyası üzerine attığı somut adımlar dikkat çekicidir. 1997'de İran, Malezya, Endonezya, Nijerya, Mısır, Pakistan, Bangladeş ve Türkiye'den oluşan ülkelerle D-8'in kurulmasına öncülük etmesi bu arzuyu bizlere açıklayan örneklerden birisidir. Erbakan'ın Batı karşısında bir blok oluşturmak istemesi, siyasi ve ekonomik olarak İslam birliği üzerinden şekillenmiştir. İslami beraberliği sağlayacak D-8, Erbakan'ın nezdinde eşit ve adil sisteme dayalı bir ‘yeni dünya’nın basamağıdır. G-7'ye paralelliğinin anlaşılabilirdiği D-8 projesinin amacını Erbakan, “G-7'lerle çatışmak değil tam tersine yeni dünyayı birlikte kurmak”¹³⁷ olarak belirtmiştir. Söz konusu yeni dünyaya öncülük edecek bu hamlenin Türkiye tarafından gerçekleştirilmesi, Erbakan'ın Türk-İslam bağı

---

¹³⁶ Başbakan Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın TBMM Grup Toplantısında Yaptığı Konuşmalar, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1997, s. 142

¹³⁷ Necmettin Erbakan, “D-8 Kitabının Önsözü”, ed.: M.M. Uzun, *Erbakan Külliyyatı 3. Cilt*, Ankara: MG V Yayınları, 2013, s. 139

anlamak için kritiktir. Buna ek olarak Erbakan'ın D-8 aracılığıyla İslam medeniyeti çerçevesinde Türkiye'ye yüklediği öncü misyon, Adil Düzen davasının hem söylemde hem de pratikte uluslararası bir boyut kazanmasına yol açmıştır.

‘İslam kardeşliği’ni toplumsal barışın temeli olarak gören Erbakan, dünyayı etkisi altına alan kapitalist ve sosyalist sistemlerin karşısına da siyasal İslamcılığını yerleştirmiştir. Mutluluk ve refah iddiası altında Batı’da materyalist insanlarla körelmiş bir yapıya sebep olan kapitalizm ve Doğu’da insanın fitratına aykırı bir şekilde mal sahibi olmasını engelleyen baskıcı sosyalizm ideolojileri, Erbakan’a göre toplumları daha da kötüye götürmüştür. “Bir avuç mutlu azınlık dışında, bütün insanlığı sefaletle sürüklemiştir” dediği kapitalizm ve “70 yıl insanlığa zulmettikten sonra iflas eden”¹³⁸ komünizmi Türkiye’ye hem toplumsal hem de ekonomik zararlar getireceği düşüncesinden ötürü şiddetle yargılar. Çözüm için İslam’ı işaret ederken, onun “maddiyatı ve maneviyatı birbirine paralel yürüten” bir mefhum olduğunu vurgular; “İslam, Batı rejiminin mahzurlu taraflarını ortadan kaldıran, kapitalizmin erişemediği yüce hedefi ortaya koyan bir sistemdir.”¹³⁹ Erbakan bu sistemi hâkim kılacak gücün Milli Görüş bünyesinde olduğunu “biz halka hizmet için geldik, ezmek için değil”¹⁴⁰ sözleriyle ifade etmiştir.

Batı sistemine karşı savunulan İslam, maddi ve manevi kalkınmanın temelini oluşturmaktadır Milli Görüş hareketinde. Bu noktada kalkınmanın sadece ekonomik değil, toplumsal bir yanı olduğunu da hatırlatan Erbakan, devlet ve milletin kaynaşması kadar manevi bir kalkınma bilincine ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Zira “topyekûn kalkınmanın birinci prensibi kardeşlik, ikinci prensibi ise millete zulmeden değil, hizmet eden bir devletin varlığıdır.”¹⁴¹ İslam’ın öğretilerinin büyük yer kapladığı söz konusu kalkınma nosyonu, aynı zamanda hak ve adaletin temin edilmesinin de bir aracıdır. Bu nedenle, “Ne bireylerin büyük sermaye olarak işçiyi, esnafı, dar gelirliyi, topyekûn toplumu ezmesine müsaade etmeli, ne de fertlerin haklarını tehdit eden, onları topluma feda eden materyalist görüşlere itibar edilmelidir.”¹⁴² Kalkınma noktasında itici kuvvetin sanayileşmeden geçtiğini vurgular Erbakan. Sanayi hamlesinin Türkiye’nin kalkınmasında çok büyük bir yer kapladığını Erbakan projelerinde görmek mümkündür. Çünkü sanayileşme, Erbakan’a göre kalkınmış bir toplumun maddi temellerini şekillendirmektedir. Toplumda maddi ve manevi kalkınmanın

¹³⁸ Erbakan, “Adil Düzen Davamız”, s. 206

¹³⁹ Erbakan, “İslam Davamız”, s. 74

¹⁴⁰ Necmettin Erbakan, “Erbakan Çiller Basın Toplantısı, 25 Kasım 1996”, ed. M. M. Uzun, *Erbakan Külliyyatı 4. Cilt*. Ankara: MG V Yayınları, 2013, s. 383

¹⁴¹ Erbakan, “Medeniyet Davamız”, s. 170

¹⁴² Erbakan, “Medeniyet Davamız”, s 171-172

Milli Görüş'ün belkemiğini oluşturduğunu sıklıkla vurgulayan Erbakan, MSP'nin amblemini açıklarken dahi bunu açığa vurur:

“Bakınız MSP'nin anahtarına... Anahtarın sapı kalp şeklinde yapılmıştır. Kalp burada ahlak ve maneviyatı temsil ediyor. Anahtarın gövdesi milletimizin bu halka ve maneviyat temeline istinaden yapacağı yeni ve maddi ve manevi kalkınmayı temsil ediyor. Anahtarın uç kısmı bu kalkınma ile milletimizin yeniden kuracağı bu büyük medeniyetin bütün insanlığa saçacağı nuru, aydınlığı temsil ediyor.”¹⁴³

Söz konusu anahtarla Erbakan Türk siyasetinde yeni bir döneme başlanacağını sinyallerini verir. ‘Üçüncü Cumhuriyet’ diye adlandırdığı bu yeni dönem, Cumhuriyet’in kuruluşundan Milli Görüş hareketinin var olmasına kadar geçen süreyi kapsar. Cumhuriyet’in ilk evresi olarak tek parti dönemi, ikinci aşaması ise çok partinin var olduğu ancak halen tekçi zihniyetin devam ettirildiği elli seneyi içine alır. İşte Milli Görüş hareketini üçüncü Cumhuriyet dönemi yapacak olan, kadrosunun sahip olduğu bu maddi ve manevi kalkınma gayesidir. Erbakan’ın “Devlet-millet kaynaşmasının olduğu, memurların millete tahakküm zihniyetiyle değil, hizmet zihniyetiyle vazife gördüğü, maddecilikten maneviyatçılığa dönüşün”¹⁴⁴ olacağına inandığı bu dönem Milli Görüş ile hâkim kılınacaktır. Bu doğrultuda Erbakan’ın MSP’den başlayarak kullandığı ‘Yeniden Büyük Türkiye’ sloganı hem siyasi hem toplumsal hem de ekonomik kalkınma adına önemlidir.

Erbakan Yeni Büyük Türkiye için hakkı ve hakkaniyeti üstün tutan yeni bir ağ inşa etme amacındadır. Düşman pozisyonunda konumlandığı büyük güçlere ve onların siyasal/ekonomik yapılarına karşı milli bir kurumsal ağıdır bu. “Dünya Bankası, IMF, AB, NATO gibi insanlığın ifsadı için çalışan”¹⁴⁵ kurumlar, hukuktan ticarete, sanattan spora kadar pek çok alanda kontrolü ele geçirmiştir ona göre. *Gizli Dünya Devleti* diye adlandırdığı emperyalist güçlerin boyunduruğundan kurtularak ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek Milli Görüş’ün manevi değerleri esas kılması kadar elzemdir. Türkiye’nin büyümesine, sanayileşmesine ve kalkınmasına engel olmaya çalışan bu dış güçler hep mahkûm edilmiştir. Erbakan’ın MSP milletvekiliyken yaptığı bir konuşmada “... Dış güçlere karşı bu milletin evlatları olarak inançla, şuurla, azimle iktisadi istiklal savaşımızı elbirliğiyle başarmak” gerekliliğini vurgulaması da söz konusu amaca hizmet eder.

¹⁴³ Necmettin Erbakan, “Malatya Konuşması” *Milli Görüş Temel Görüş*, Ankara: Dağarcık, 1973 s. 399

¹⁴⁴ Erbakan, “Malatya Konuşması” s. 400

¹⁴⁵ Necmettin Erbakan, “Dünyayı Yöneten Güçler”, *Davam*, Ankara: MGV Yayınları, 2014, s. 83

Erbakan'ın siyasal yanını dayadığı ahlak, din ve maneviyat temeli, hemen her türlü temada karşımıza çıkabilir. “Bu memleketinin milyonlarca şehitlerinin levhası, yolu, abidesi yokken; Aspandos ve Hattuşuş levhalarından geçilmeyişi acıklı bir tecellidir. Bu yolda harcanan paralar, musluğundan şarap aksın diye yapılan otellere harcanan paralar sadece israf değil, muzır israftır.”¹⁴⁶ MNP'nin 1. Büyük Kongresi'nde yaptığı bu konuşmada görüldüğü üzere, böylesi durumlarda ekonomik zararları ön plana çıkararak dini hassasiyetlere dikkat çekmiştir. Söz konusu ithamlarında Erbakan'ın hükümeti somut meseleler üzerinden sertçe eleştirdiği görülebilir: “Uçak yapamıyorsak sizin yüzünüzden. Tank yapamıyorsak sizin yüzünüzden. Sizi taklitçiler sizi.”¹⁴⁷ diye bahsettiği AP'yi, ülkenin sahip olduğu milli kaynakları kullanmamakla ve taklitçilikle suçlar. Bu nedenle ekonomik meselelere karşı Erbakan'ın ve hareketinin beslediği milliyetçi damar, İslami değerler kadar derindir.

Milli Görüş siyaseti boyunca somut meselelerin en önem kazandığı süreç kuşkusuz Refah Partisi dönemi olmuştur. Refah Partisi'nin elde ettiği yerel seçim zaferinden sonra millete kendisini ispat etme imkânı bulan Erbakan, aynı zamanda pek çok somut başarıya da kapı aralamıştır. Erbakan'ın *Şahlanış Dönemi* şeklinde ifade ettiği, Milli Görüş'ün 1989-2003 arası (özellikle) belediyeçilik çalışmaları hem İslami hem ahlaki hem de milli duyarlılıkların yansıtıldığı bir dönem olarak sunulmuştur. “Rüşvet yok, israf yok, herkese kardeşçe muamele var”¹⁴⁸ dediği bu dönem hakkaniyeti sözde değil, özde sağlama gayesinin esas olduğu dönemdir. Bu doğrultuda yapılan yol ve altyapı hizmetlerine sıkça referans verilmiştir.

Bölüm başında Erbakan'ın söylemlerinin en önemli çerçevesini *Adil Düzen* programının oluşturduğundan bahsetmiştik. Erbakan'ın hem düşmanı tanımlarken ele aldığı hem de toplumsal bir yıkım aracı olarak gördüğü dünya sistemlerine karşı geliştirdiği Adil Düzen programı, onun için en önemli mevzulardan biridir. 1985'de Erbakan'ın kendisi tarafından biçimlendirilen Adil Düzen, Milli Görüş bünyesindeki bir çalışma kadrosunun alternatif olarak geliştirdiği faizsiz ekonomik sistem projesidir. Dönemin konjonktürü içinde; aşırı boyutlara varan bir toplumsal yozlaşma, Türkiye'nin güvenlik anlamında ciddi kayıplar vermesine sebep olan Kürt sorunu, dış politika gibi meseleler, Refah Partisi çatısı altında Erbakan'ı yeni bir söylem üzerinden umut ışığı oluşturmaya sevk etmiştir. Bu program, Erbakan'ın ikiz kardeşe benzettiği kapitalizm ve komünizmden farklı bir şekilde haksız

---

¹⁴⁶ Necmettin Erbakan, “Birinci Büyük Kongre'de, 24 Ocak 1971”, ed.: M. M. Uzun, *Erbakan Külliyyatı 2. Cilt*, Ankara: MGV Yayınları, 2013, s. 403

¹⁴⁷ Necmettin Erbakan, “Yedi Oluşum, Büyük Değişim, 27 Haziran 1993”, ed.: M. M. Uzun, *Erbakan Külliyyatı 2. Cilt*, Ankara: MGV Yayınları, 2013, s. 361

¹⁴⁸ Erbakan, “Yedi Oluşum, Büyük Değişim, 27 Haziran 1993”, s. 363

vergilerin olmadığı, paranın değerinin hak ölçüsü olarak kabul edildiği, kredilerin adil ölçüler içinde faydalı iş yapanlar arasında dağıtıldığı ve karşılıksız paranın basılmadığı bir sistemdir.¹⁴⁹ Adil düzen topluma zulmetmeyen ve halkını sömürmeyen devletin sistemidir. Erbakan'ın 1991'de yayımlanan *Adil Ekonomik Düzen* kitapçığında söz konusu tahayyülü şu şekilde açıklanmıştır;

“Herkes hakkını veren ve eşit davranan, tekelleşmeye izin vermeyen ama serbest piyasa rekabetine izin veren, yatırım ve teşvik projelerine yaslanan, nimet-külfet paylaşımında adaleti sağlayarak refahı sağlayan, ortaklık sistemine dayanan, herkese insan onuruna yakışır şekilde yaşama imkânı verir.”¹⁵⁰

Bu sayede çökmüş ekonomik yapılarda karşılaşılan problemlerin de üstesinden gelinmiş olacaktır. Zira bu, uyuşturucu, alkol, hırsızlık gibi ahlaki bozuklukların karşısında, topluma saadet getireceğine inanılan bir ekonomik sistemdir. Siyasetin sosyolojik yanını hiç göz ardı etmeyen Erbakan'ın bu bağlamda, ekonomi üzerinden toplumun ahlaki inşasını düzenlemeyi amaçladığı görülebilir.

Adil Düzen sistemine Erbakan'ın siyasal İslamcı yaklaşımı açısından baktığımızda da yapının kritik anlamlar içerdiğini görebiliriz. Zira Adil Düzen sloganı ile üzerinde durulan ilk hususun, AD'nin faiz yapısı karşısında atılacak bir ekonomik ve sosyal düzen sistemi olması dikkat çekicidir. Bu, sömürücü Siyonist güçlere karşı oluşturulmuş bir sistemi lanse ederken aynı zamanda İslam dininin emrettiği kurallar çerçevesinde sağlanmış bir nizam düşüncesinin de altını çizer. Adil Düzen kitapçığında yer alan şu ifadeler; “Siyonistler dünya emperyalizmini kontrolleri altına almışlardır. Faizci kapitalist nizam vasıtasıyla bütün insanlığı sömürmektedirler. Emperyalist devletler vasıtasıyla yeryüzünde siyasi hâkimiyetlerini sürdürmektedirler.”¹⁵¹ Erbakan'ın düşman algısından yola çıkarak adil, ahlaki ve milli bir sistem tesis etmeye çalıştığını göstermektedir.

Milli kaynaklardan yararlanılarak oluşturulacak bir havuz sistemi; köylü, esnaf, sanayici, işadamı, işçi ve yoksul ayrımı yapmadan toplumun her kesimine ulaşacak ve Yeniden Büyük Türkiye inşa edilecektir. Bu yolda reel ekonomiyi öngören Erbakan, her türlü çabanın devletin pozisyonunu korurken, aynı zamanda toplumun adaleti ve refahını da

¹⁴⁹ Erbakan, “Adil Düzen Davamız”, s. 206-208

¹⁵⁰ Erbakan, “Adil Düzen Davamız”, s. 215

¹⁵¹ *Adil Düzen*, Refah Partisi Yayını, Ankara, 1991, s. 3

sağlayacağını vurgular. Çünkü ona göre toplum taklitçi siyasi yapıların boyunduruğu altında bizzat devlet tarafından çokça zulme maruz kalmıştır ve adalet beklemektedir.

“Bugünkü zulüm dünyasının yerine adalet dünyasının gerçekleşmesi için görev, vücudun sağlam hücrelerine, bu ülkenin inançlı evlatlarına düşmektedir. Bir vücudun sağlam hücreleri çalışırsa vücut sağlık bulur, çürük hücreleri çalışırsa vücut hastalanır. Sağlam hücre Milli Görüş’tür.”¹⁵²

Bu noktada devleti ekonomik bir adil sistemde baş aktör olarak belirlerken Erbakan, devletin görevlerini şöyle sıralamıştır; ülke ve bölgelerin makro planlarını yaptırmak, projeleri onaylamak, teşvikleri dağıtmak; büyük ölçekli yatırımlarda ise kendi iştiraklerini kurmak. Yine Adil düzen kitapçığında, gelir vergisinin kaldırılacağı söylenmiştir.¹⁵³ RP’nin bu tutumla, o tarihe kadar kendini gösterememiş ve devlet desteğine ihtiyaç duymuş muhafazakâr Anadolu sermayesini korumaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Devlet odaklı bir ekonomi paketinde özel teşebbüs için Erbakan’ın tahayyülü, ahlak temelli siyaset anlayışından farklı değildir;

“Adil Düzen’de işletme sermayenizin olmaması bir problem değildir. Atölye sahibi olduğum vesikamı ortaya koyarım, dürüst bir insan olduğuma dair mensup olduğum ‘Ahlak topluluğunun bana verdiği ‘Tezkiye’ belgesini ortaya koyarım, giderim makinalarımın ve atölyemin gerektirdiği usta ve işçileri arar bulurum (...) Bu işçilerin ücretlerini banka yani devlet öder.”¹⁵⁴

Özel teşebbüste planlanan krediler için Adil Düzen kitapçığında yer alan bu ifadeler, Erbakan’ın manevi kalkınma söylemine paraleldir. Bu sayede muhafazakâr ve dini grupların hem ekonomik hem de sosyal olarak kendisinin istediği ahlaki formu kazanması amaçlanmıştır. Ayrıca bu yolla dini hassasiyet sahibi kişilerin ‘Ahlak topluluğu’ adına iktisadi hayatta hakem olması söz konusu olup, geleneksel yapıyı tesis edecek ekonomik ve endüstriyel kalkınmanın din denetiminde gerçekleştirilmesi gayesi dikkat çekmektedir.¹⁵⁵

Milli Görüş’ün modernleşme sürecinde dışarıda kalmış kırsal kesimin desteğini yalnızca onlara siyasal bir vasıf sağlayarak değil ekonomik imkânlardan faydalanmalarını sağlayarak da almaya çalıştığı Adil Düzen projesinde anlaşılmaktadır. Roy’un ifadesi ile

---

¹⁵² Erbakan, “Adil Düzen Davamız”, s. 222

¹⁵³ Adil Düzen kitapçığı, s. 14-15

¹⁵⁴ Adil Düzen kitapçığı, s. 22

¹⁵⁵ Ömer Laçiner, “Yeni Çağın Eşiğindeki Kültürel Kimlik ve Kaynak Üzerine Bir Çerçeve”, *Medeniyetler Çatışması*, İstanbul: Vadi, 1995, s. 256

modernliğin “silsilesini yemiş”, sistem içinde hayal kırıklıklarına uğramış, kırdan şehirlere göç eden muhafazakâr kimseler, Adil Düzen’in baş aktörleri olmuştur.¹⁵⁶ Bu açıdan Adil Düzen, hem Milli Görüş’ün tabanının genişlemesi yolunda bir adım olmuş, hem de Erbakan’ın söyleminde kritik bir yer edinmiştir. Türk siyasi hayatında siyasal İslamcılığın muhafazakâr ideoloji ile eklemlendiği düşünüldüğünde, Adil Düzen projesinin de siyasal, sosyolojik ve pratikte ekonomik olarak bir güncelleme aracı olduğunu söylemek muhtemeldir. Söz konusu güncelleme nosyonu, milli unsurların vatandaşların lehine kullanılmasını ve bu yolda Türk-İslam medeniyetine uymayan yabancı kaynakların tasfiyesini hedef alır.

Erbakan, kapitalizmin yol açtığı, kendi tabiriyle mikroplara, yani ‘köle düzeni’nin doğurduğu ekonomik sisteme karşı ahlaki bir düzen tasarısı yapmıştır. Eleştirdiği sistemi “faiz mikrobu, haksız vergi mikrobu, darphane mikrobu, kambiyo mikrobu, kredi sistemi mikrobu” şeklinde betimlerken, Milli Görüş sistemini bütün bunlara adeta bir deva olacağını ileri sürmüştür. Adil Düzen çok yönlü bir sosyo-ekonomik programdır. Önceden de bahsedildiği üzere, Erbakan toplumsal hassasiyetlerin birçok alanla bağlantılı olduğunu bildiği için, Adil Düzen’de güvenlik, yargı, enerji temini, su, yol, altyapı hizmetleri gibi farklı pek çok hizmet üzerinden yönetmeyi amaçlamıştır. Bütün bunların ana fikri ise “Ne kadar tüketeceksen o kadar kendin üreteceksin, başkasının hakkını yemeyeceksin”¹⁵⁷ düsturudur.

Refah Partisi’nin mihenk taşı olmuş Adil Düzen programı, Erbakan’ın iktidara gelmeden önce kullandığı en önemli araç iken, iktidar döneminde vaat edilen söz konusu hizmetlerin tam anlamıyla gerçekleştirilemediği görülmüştür. Mevcut sistemin bu arka planda kalmış toplum adına siyasal ve ekonomik eksikliklerini ortaya çıkarma konusunda başarılı iken hayata geçirilmesi noktasında yeterli olmadığı görülmüştür. Bu nedenle adil düzenin, Erbakan’ın ve partisinin popülist söylemini şekillendirmedeki kuvveti kuşkusuz göz ardı edilemez. Necmettin Erbakan’ın başbakan olduğu dönem verilen hizmetlere bakıldığında, önemli adımların atıldığı, ancak bunların Erbakan’ın en önemli siyasi söylem ve politik altyapısını oluşturan adil düzen projesini büsbütün olarak sağlayamaya yetmediği anlaşılmıştır. Refahyol Hükümeti’nin başa geldiği tarihten itibaren olası büyük borçlardan ülkeyi kurtarması önemli bir siyasi ve ekonomik gelişme olarak kaydedilirken, Adil Düzen projesinin içeriğini baştan aşağıya gerçekleştirmeye ömrü yetmemiştir.

---

¹⁵⁶ Oliver Roy, *Siyasal İslam’ın İflası*, İstanbul: Metis Yayınları, 2005, s. 80

¹⁵⁷ Çakır, s. 562

İslamcılığın siyaset sahnesinde evcilleşmesi ve geniş bir kabul ağı oluşturmasında büyük pay sahibi olan Milli Görüş'ün yaptıkları ve kısmen yapamadıkları hem kendi dönemini hem de ardından sonra kurulacak olan yenilikçi kadroyu etkilemektedir. Adil düzen projesi ekonomiye şekil vermesi beklenen, RP'nin iktidara ulaşmasında önemli bir siyasal hamle olsa da, pek çok kaynakta geçtiği üzere, ütöpik söylemden öteye geçememiştir. Ancak Erbakan hareketinin politikalarını sadece ütopyadan ibaret düşünmek de yanlış olacaktır. Özellikle siyasal İslamcı yanı ağır basan politikalar dikkate değerdir. Bu noktada Erbakan'ın toplumsal maneviyatı inşa etme yolunda ekonomiye verdiği önemin benzeri, eğitim mevzusunda da karşımıza çıkmaktadır. İslamcı kesimin devletle entegresinin sağlanabilmesi için eğitim alanı bu süreçte geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu eğitim araçları arasında özellikle, daha fazla imam-hatip okulunun açılması ve kuran kursunun uygulamaya konması çalışmaları Milli Görüş kadroları tarafından üstlenmiştir.¹⁵⁸ Milli Görüş hareketinin söylem düzeyindeki siyasal İslamcı yanını somut bir gelişme ağına çevirme gayesi, en önemli araçlardan biri olan eğitim ile sağlamaya çalıştığı da böylelikle görülmüştür.

Ağır sanayi hamlesi, Erbakan'ın gerçekleştirdiği projeler arasında Türkiye'nin de refah yolundaki ilerleyişi için son derece kritiktir. Erbakan'ın politik söylemden bir adım ötede, somut eyleme geçtiğinin de en açık göstergesi olmuştur. 'Makineleri üreten makinelere sahip olmak' şeklinde nitelendirilebilecek ağır sanayi hamlesi, Erbakan'ın temel hedeflerinden biri olan manevi kalkınmanın maddi ayağını oluşturmaktadır. Ağır sanayi hamlesi, 200'den fazla tesisin milli kaynaklar çerçevesinde kurulması ile kendi fabrikasını, uçağını yapan bir Türkiye kurmak ve bu sayede sanayi yönünde dışa bağımlı olmak zorunda kalmayan bir ekonomi profili çizmek gayesine dayanmıştır. Milli Görüş'ün benimsediği Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığını ancak sanayi alanında adımlar atarak kazanacağı inancı, aynı zamanda ülkede sosyal adaletin temin edilmesi ile doğrudan ilişkilendirilmiştir. Ancak ağır sanayi hamlesini gerçekleştirmiş bir Türkiye, ekonomik hedeflerini yakalarken, sosyal adaleti de sağlayabilir. Bu minvalde, ağır sanayi hamlesinin ekonomik olduğu kadar toplumsal bir niteliği olduğu anlaşılmaktadır. O da şudur ki; devlet eliyle, ekonomik çıkarların adeta tekeli haline gelmiş İstanbul sermayesi karşısında bir Anadolu burjuvazisi yaratmak. Erbakan'ın attığı bu adım hiç şüphesiz hem ekonomik hem siyasi hem de sosyolojik bir çerçevede başarılı olmuştur. Zira ağır sanayi hamlesi ile 1974-78 yılları arasında ülkede çok sayıda fabrika kurulmuştur. Hatta bununla ilgili istatistikî bilgileri paylaştığı bir

---

¹⁵⁸ M. Hakan Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar, Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve Ak Parti*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005, s, 288

konuşmasında Erbakan, ağır sanayiye eleştirenleri, ağır sanayi hamlesinin manasını ve içeriğini yeterince anlamamakla itham eder:

“Ağır sanayi deyince, ‘ağır’ kelimesini ‘hantal’ diye tercüme etmek istiyorlar. Ağır sanayi demek, fabrika yapan fabrika demektir, senin (büyük Batı güçlerine ithafen) canına okumak demek, senden makine almaya mecbur olmamak demek, bağımsız olmak demek, lider ülke olmak demek...”¹⁵⁹

Milli Görüş hareketini vaatleri ve uygulamaları çerçevesinde değerlendirdiğimizde, hem Erbakan’ın siyasal İslamcı tavrının hem de siyasi örgütlenmeler yoluyla daha çok vatandaşa ulaşma çabasının söz konusu pratiği etkilediği görülebilir. Adil ve ahlaki kalkınmayı amaçlarken, özellikle RP ile iktidar döneminde Milli Görüş’ün, İslami pratikleri sürdüren kesimin özel teşebbüs ve iş sahalarından uzak tutulmasından mütevellit yaşam standartlarının sınırlandırılması, devletin sunduğu imkânlarla ulaşmanın engellenmesine karşı bir hesaplaşma içinde olduğunu söyleyenler mevcuttur. Bunu bir öç alma olarak görmekten ziyade, muhafazakâr mutaassıp kesimlerin siyasi ve ekonomik olanaklardan adil bir biçimde faydalanmaları şeklinde okumak da mümkündür. Bu noktada, Erbakan’ın Anadolu sermayesini sisteme entegre etme çabası, ‘alternatif bir burjuva’ yaratma pratiği şeklinde yorumlanabilir. Mardin’in “sivil toplum kurucu”¹⁶⁰ olarak nitelendirdiği bu pratiklerin Cumhuriyet’in ilk zamanındaki gibi kurucu kadro tarafından değil, bizzat İslamcı siyasetçiler tarafından gerçekleştirilmesi, Milli Görüş hareketinin söylemin yanında uygulamaya verdiği ehemmiyetin göstergesidir. İslamcı akımın, geliştirdiği söylemin içi doldurulabilir bir hal alması adına teşebbüste bulunduğu ve bu sayede siyasi desteğini artırdığını söylemek de bu minvalde muhtemeldir.

Türkiye’deki muhafazakâr siyaset anlayışını farklı bir boyutla siyasal İslamcılıkla taşıyan Necmettin Erbakan, Milli Görüş Hareketi’ni ilk kurulduğu zamandan itibaren söylem ve politikalar üzerinden hem muhafazakâr kimlik adına bir aracı haline getirmiş hem de süreç içinde muhafazakârlığın siyaset sahnesinde yeniden dönüşmesine sebep olmuştur. MSP ile başlayan Milli Görüş hareketinin siyasi örgütlenmesi, RP döneminde geleneksel yapısından uzaklaşmıştır. Bu durum MGH’nin ülke genelinde yayılmasını hızlandırırken, RP’nin kitle partisi olma yolunda ilerlediği görüşünü de beraberinde getirmiştir. Tüm bunlar akabinde özellikle RP’nin iktidarda olduğu sürenin, siyasal İslamcılık ve Milli Görüş adına sancılı

¹⁵⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=cLJ5TPBydiA> 13 Ekim 2013

¹⁶⁰ Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s. 32

olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bahsi geçen dönem RP'nin de kapatılmasıyla sonuçlanınca, muhafazakâr siyasette MGH'nin diğer bir siyasi uzantısı olan Fazilet Partisi ve Saadet Partisi ile ayrışmalar gündeme gelmiştir. Lidere itaatın yegâne unsur olduğu tüm Milli Görüş hareketinde karşılaşılan gelenekçi ve yenilikçi ayırım, söz konusu muhafazakâr siyasetin yeni bir yorumu olan Ak Parti sürecini doğurmuştur.

Erbakan dönemi muhafazakâr siyaset anlayışını genel bir çerçeveden değerlendirdiğimizde, din yorumunun baskın geldiği bir tür klasik muhafazakârlıkla karşı karşıya geldiğimizi söylemek mümkündür. Bunda Erbakan'ın tema olarak İslam'ı siyaset mekanizmasına dâhil etme arzusu ve modern unsurlarla pek de barışık olmadığı siyaset tarzının etkisi vardır. Gerek siyasette çizdiği öteki algısında gerekse maddi manevi kalkınma aracı olarak İslam'a referans vermesinde klasik dini muhafazakârlığa hizmet ederken, süreç içinde esas olarak siyasal İslamcılığı muhafazakâr ideolojiden ayırtırmaya götürdüğü de anlaşılmaktadır. Muhafazakâr düşüncenin din ile kurduğu yakın bağdan oldukça beslenen Erbakan; devleti konumlandırışı, düzenin geleneksel İslami ölçütlerle sürdürme gayesi, değişim karşısında takındığı tavırla muhafazakârlığın ilk süreçlerine örnek verilebilecek bir siyaset formuna sahip olmuştur. Yukarıda bahsi geçen kırılmalarla ise Erbakan'ın öncülüğünü yaptığı Milli Görüş bünyesinde yetişen yenilikçi kadronun artık adını İslam'dan bağımsız bir biçimde tam anlamıyla muhafazakârlık diyebileceğimiz yeni bir tutumu benimsedikleri gözlemlenmiştir. O halde Erbakan modelinden sonra, Erdoğan'ın öncülüğünü yaptığı bu yeni modern muhafazakârlığı; onun ve partisinin siyasi serüveninden inceleyip aynı gelenek içindeki değişimi görmek yerinde olacaktır.

5. ERDOĞAN ÇİZGİSİNDE MİLLİ GÖRÜŞ KİMLİĞİ'DEN DÖNÜŞEN MUHAFAZAKÂR SÖYLEM VE POLİTİKALAR

Türk siyasetindeki muhafazakâr yaklaşımı iki kritik aktör üzerinden ele aldığımız bu çalışmada, Tayyip Erdoğan'ın öncülüğünü yaptığı Ak Parti süreci adına adeta bir öğrenme aşaması olan Milli Görüş kimliğini tanımak son derece önemlidir. Türk sağ geleneğinde muhafazakârlığın yeniden okumasını yapan Tayyip Erdoğan, Milli Görüş çizgisinden gelen ancak bu çizgiyi dönüştürerek yeni bir siyaset formu ile karşımıza çıkmaktadır. Fazilet Partisi ile ilk kez filizlenen ayrışma, parti kapatıldıktan ve Milli Görüş hareketinin Saadet Partisi ile devam ettirilmesinin ardından somut bir hal almıştır. İşte söz konusu somut adımın sonucu olarak Adalet ve Kalkınma Partisi doğmuş ve Erbakan kültüründen sonra Türk muhafazakârlığında hem söylem hem de politikalarıyla can alıcı bir diğer kült, Recep Tayyip Erdoğan olmuştur.

Erbakan'ın öğrencilerinden olan Erdoğan, İslam ile modernite arasında kurduğu bağdan ve Milli Görüş'ün en temel sınavlarından olan demokrasi ile kaynaşmak istemesinden, içinden geldiği gelenekten oldukça farklılaşmıştır. Erdoğan muhafazakârlığını Erbakan'dan ayıran bu sebep ışığında, muhafazakâr siyaset formu adına yeni bir dönemin başladığını söylemek mümkündür. İslamcı bir perspektiften, muhafazakâr mütedeyyin kitlelerin siyasal, sosyal ve ekonomik hayata entegrasyonunu sağlasa da, Erbakan'ın muhafazakâr tutumu Milli Görüş içinde oluşan yenilikçi kadro tarafından ilerleyen zamanlarda yeterli görülmemiştir. Hareket içinde sürdürülen gelenekçi tavrın ülkenin siyasal pozisyonunu geliştirmek adına değişmesini/yenileşmesini savunan bu kadro, muhafazakârlık adına da farklı birtakım kavramları Türk sağ geleneğine taşımıştır. Yenilikçi kadronun lideri olan Erdoğan, bizzat muhafazakâr siyasetin baş aktörü haline gelmiştir.

Erbakan'ın Milli Görüş temelinde inşa ettiği siyasal İslamcı ideolojinin Türk muhafazakârlığına etkilerinin incelendiği kısmın ardından bu bölümde, Milli Görüş geleneğini kısmen değiştiren ve muhafazakârlığı modern siyasetle barıştıran Erdoğan çizgisinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bunun için öncelikle Erdoğan'ın öncülüğünü yaptığı Ak Parti sürecini doğuran etmenler, Erbakan'dan Erdoğan'a uzanan süreçte Milli Görüş'ün

anlamı irdelenecektir. Bu sayede Türk sağ geleneğinde meydana gelen yeni muhafazakârlık algısını anlamak mümkün hale gelecektir. Erdoğan'ın şekillendirdiği böylesi bir muhafazakâr siyaset anlayışında İslam'ın yeri de Erbakan'dan farkını anlamak adına önemlidir. Tüm bu söylemsel yol haritasının çizilmesinin akabinde ise Erdoğan'ın somut politikalar üzerinden yaptığı muhafazakârlık vurgusu ele alınacaktır.

Geniş kitlelere ulaşmış Refah Partisi deneyiminden sonra, hareket yeniden parti kapatılma ile karşı karşıya kalınca Fazilet Partisi dönemi başlamıştır. Ancak FP, Milli Görüş hareketi içinde son derece kritik sonuçlara zemin hazırlaması bakımından diğer siyasal örgütlenmelerden ayrı bir yere sahiptir. RP'nin kapatılma sürecinde oluşan parti içi huzursuzluk Fazilet Partisi'nde gözle görülür bir hal almış ve ilk kez parti içi muhalefet doğmuştur. "Milli Görüş ciddi bir şekilde tartışılmaya ve kendi tabanından başlamak üzere güç ve prestij kaybetmeye başladı."¹⁶¹ Böylesi bir ortamda huzursuzluğun en açık göstergesi, FP kongresinde Erbakan'ın vekâletini sürdüren Recai Kutan'ın karşısında yeni bir adayın varlığı olmuştur. Abdullah Gül'ün adaylığı Fazilet Partisi genelinde gelenekçi ve yenilikçi ayrımının somut bir göstergesi olmuş ve bundan sonra Milli Görüş geleneğinde Erbakan otoritesinin sarsılacağıнын sinyallerini vermiştir. Milli Görüş geleneği için alışılmışın dışında gelişen bu durum, hareketin kendi içinde sorgulandığını gözler önüne sererken, aynı zamanda parti içi demokrasi denemesinin ilk kez yaşanacağını hakkında ipucu olmuştur. Parti kongresinden bir gün önce, iki adayın çıkmasını köşesinde değerlendiren Çakır'a göre demokrasi bu sürecin en kilit noktasıdır;

"İlginç bir tarihte Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 14 Mayıs'ta yapılacak kongrede, 30 yıllık Erbakan otoritesi ilk kez sorgulanacak. Demokrat Parti 14 Mayıs 1950'de iktidara gelmişti. Bu nedenle 14 Mayıs bugüne kadar Türkiye'de demokrasiye geçişin miladı olarak kabul ediliyordu. FP yönetimi de "DP'nin devamcısı" olduklarını ileri sürerek partinin 1. Olağan Kongresi'ni özellikle bu tarihe almıştı. 14 Mayıs 2000 ise, daha günler öncesinden, bir başka dönüşümün miladı oldu: Otuz yılı aşkın bir süredir tek bir otorite (Necmettin Erbakan) ve onun bir avuç kurmayı (Şevket Kazan, Oğuzhan Asiltürk, Recai Kutan, Fehim Adak, Süleyman Arif Emre...) tarafından yönetilen Milli Görüş hareketi de bu tarihte, yani yarın demokrasiyle tanışacak. Ancak bu hareket bugünlere kolay gelmedi; hareketin son partisi FP'nin demokratikleşmesi epey sancılı oldu ve bu sorunlar kongre günü de bitmeyecek; hatta daha da artacağına benziyor."¹⁶²

¹⁶¹ Yavuz Selim, *Milli Görüş Hareketindeki Ayrışmanın Perde Arkası: Yol Ayrımı*, İstanbul: Hiler, 2002, s. 18

¹⁶² Ruşen Çakır, "Demokrasiyi Tanıyacaklar", *Milliyet*, 13 Mayıs 2000

Seçimi 112 oy farkı ile kaybeden yenilikçi grubun temsilcisi Abdullah Gül, değişimi simgelemesinden ötürü bu sonuçtan memnun kaldığını belirtmiştir. Partinin Genel İdare Kurulu'nda sadece gelenekçilerin yer alması, yenilikçi kadro adına ayrışmayı hızlandırmıştır. İşte bu durum, yenilikçi Milli Görüşçüleri partiden koparıp, Erbakan dışında yeni bir lider etrafında örgütlenmeye götürmüştür. Fazilet Partisi'nin kapatılmasının ardından, gelenekçiler Milli Görüşü Saadet Partisi ile devam ettirirken, yenilikçiler Ak Parti'yi kurmuştur. Milli Görüş'ün bu yenilikçi kadrosu, Refah Partisi dönemindeki krizlerden ders alarak demokrasi ve insan hakları kavramlarını dikkate alacağı iddiasıyla gelenekçilerin karşısında yer almıştır. Milli Görüş hareketinin geleneksel söyleminde hiç yer bulamamış ancak Türk siyaseti adına kritik önem taşıyan bu kavramlara ek olarak, Avrupa Birliği üyeliği gibi hususlar da yenilikçilerin gündeminde yer bulmuştur. Bunun yanı sıra ekonomik olarak ülkenin düzleşme çıkarılması çalışmaları da 2000'lerin başında Türkiye'deki konjonktür gereği, yenilikçiler adına son derece önemli olmuştur.

Erdoğan muhafazakârlığını anlamak için, lideri olduğu Ak Parti dönemini bilmek gerekmektedir. Milli Görüş geleneğinden gelen ancak bu gömleği modern siyasal düzenin kritik unsurları ile kaynaştıran Erdoğan ve partisi, Türk muhafazakârlığında bir dönüm noktası oluşturması bakımından Erbakan ve kurduğu partiler kadar önemlidir. Bu bağlamda, Adalet ve Kalkınma Partisi 14 Ağustos 2001'de kurulmuş, partinin genel başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın siyaset yasağından ötürü FP içinde yenilikçilerin liderliğini üstlenen Abdullah Gül olmuştur (Daha sonra 12 Ekim 2003 tarihinde düzenlenen partinin 1. Olağan Genel Kongresi ile Erdoğan genel başkanlık koltuğuna oturmuştur). Bu tarih itibarıyla hazırladığı program ve tüzüğüyle Ak Parti, bütün 'tükenmiş' partilere bir alternatif olma iddiasını sürdürmüştür. Erdoğan'ın kendi tabiriyle "sıfır kilometre" siyaset yapma formülü, geçmişten dersler çıkararak dönüşüme ve Türk siyaseti için doğru bir alternatif yaratma çabasına işaret eder. Partinin girdiği ilk seçim olan 2002 genel seçimlerinde aldığı %34,7 oy oranı ve çıkardığı 363 milletvekili sayısı da, bu iddia pekişmiştir.¹⁶³ Kazandığı bu ilk başarı ile Türk sağ geleneğinde kurulan partiler arasında en yüksek milletvekili oranına sahip olan Ak Parti, Türk muhafazakârlığının şekillenmesi noktasında Erdoğan'ın şahsi siyasi çizgisinden bağımsız düşünülemez hale gelmiştir. "Nihayetinde Erdoğan'ın partisi içindeki konumu, her daim onun partisinden daha önemli olduğuna işaret eden bir görünüm arz eder. Erdoğan yıldızlarla dolu bir kadronun bir başka yıldız ismi değil, takımının onun varlığına

---

¹⁶³ Soli Özel, "After the Tsunami", *Journal of Democracy*, Cilt: 14, (2 Nisan 2003), s. 80-94

göre kurulduğu bir süperstardır.”¹⁶⁴ Türk’ün bu sözlerle yer verdiği Erdoğan, adeta partisi için bir kült haline dönüşmüştür. Benzer bir ifade de Erdoğan’ın AK Parti nezdinde ehemmiyeti şu şekilde açıklanır; “Aslına bakılırsa yenilikçilerden ziyade Tayyip Erdoğan partisiydi. Çünkü tüm AK Partililer ‘Anadolu Tayyip diyor’dan başka pek bir şey söylemiyorlardı.”¹⁶⁵ Bu bağlamda lider bir aktör olarak Erdoğan’ın Erbakan’dan sonra kazandığı konum, hem Milli Görüş adına beklenmeyen sonuçları doğurmuş hem de Türk siyasetinde dönüşümlere yol açmıştır.

5.1. Erbakan’dan Erdoğan’a Milli Görüş ve İslamcılık Söyleminin Seyri

Geçtiğimiz bölümde Milli Görüş’ün hem kuruculuğunu yapması hem de hareketin siyasi örgütlenmelerinde koşulsuz lideri olması açısından Erbakan’ın öneminden bahsetmiştik. Erbakan öncülüğünü yaptığı Milli Görüş hareketi ile muhafazakâr mütedeyyin kesimlerin Türk siyasetine ve ekonomisine entegre edilmesi hususunda ve İslamcılığın bağımsız bir kimlik olarak siyasi ve sosyal hayatta etkin olmasında kritik bir aktörken, 1990’lardan sonra oluşan ortamda kendisinin yetiştirdiği kadroların siyaseti yeniden şekillendirmesi, Milli Görüş içinde bir kırılmaya işaret etmiştir. Erbakan’ın itaat edilmesi gereken tek lider olduğu hareketin yeni liderler etrafında yeni oluşumlara kucak açması, siyasi İslamcılıkla yoğrulmuş Milli Görüş hareketinin son tahlilde yaşadığı dönüşümü anlamak adına çarpıcıdır.

“Radikal İslamcı bir çizgiden kısa sürede demokrasiye ve sivilliğe sıçrayan, Tayyip Erdoğan’ın en önemli danışmanlarından Yeni Şafak yazarı Ömer Çelik şöyle yazıyor: “Erdoğan, siyasi çizgisi ‘interaktif’ olarak oluşmuş bir liderdir. Bu nedenle son on yılda çıkmış tek organik liderdir. Halka bir şeyler söylemiştir Erdoğan ve halk buna bir şeyler ‘ekleyerek’ ya da bundan bir şeyler ‘çıkarak’ tekrar Erdoğan’a iletmıştır. Böylece ‘Erdoğan siyaseti’ aşağıdan yukarıya dinamiklerle oluşmuştur.”¹⁶⁶

Milli Görüş’ün siyasi örgütlenmelerinde en güçlü olduğu Refah Partisi döneminde İstanbul Belediye Başkanlığı yapan Recep Tayyip Erdoğan, hareketin kemik kadrosunda çok erken tarihlerden itibaren var olmuştur. Üniversite eğitiminin hemen akabinde Milli Selamet Partisi gençlik kollarına girmesiyle başlayan Milli Görüş serüveni, genç yaşta ilçe ve il

¹⁶⁴ Türk, *Muktedir, Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan*, s. 428

¹⁶⁵ Ruşen Çakır ve Fehmi Çalmuk, *Recep Tayyip Erdoğan – Bir Dönüşümün Öyküsü*. İstanbul: Metis Yayınları, 2001, s. 229

¹⁶⁶ Çakır ve Çalmuk, s. 204

başkanlığı görevleriyle devam etmiştir.¹⁶⁷ Ak Parti dönemeci ile Milli Görüş'ten ayrılrsa da, partinin lideri vasfıyla belirlediği ekip, yine Erdoğan'ın Refah Partisi döneminde birlikte çalıştığı kişilerden meydana gelmiştir. Başka bir ifade ile Ak Partinin ağır topları, terk edilen Milli Görüş geleneğinin bir parçasıdır. Bu noktada Ak Parti, Erbakan'dan devraldığı siyaset öğretisini kendi oluşturduğu ve genel anlamda 'sistemle barışık' olduğu mesajına dayalı yeni bir imaj ile idame ettirmiştir. Bu da Erbakan liderliğinden Erdoğan'a uzanan seyirde, hem Milli Görüş hem de İslamcılık söyleminin organik olarak değil bir nevi manevi bir tarihsel bağ üzerinden sürdürüldüğünü göstermiştir.

Erdoğan'ı Erbakan çizgisinden ayırıp retorik ve ideolojik olarak değiştiren husus, hem 1990'larda dönemin konjonktürel yapısı hem de içinden geldiği Milli Görüş geleneğinin Türk siyaseti adına yetersizliği inancı olmuştur. Kurduğu ve siyasi yasağı sona erince lideri olduğu Ak Parti örgütlenmesinde, siyasetçilerin önemli bir çoğunluğu Milli Görüş hareketinin bir parçası olmasına rağmen, Erdoğan kendisinin ve partisinin İslamcı olmadığını pek çok kez dile getirmiştir. 1980'ler ve sonrasında Milli Görüş içinde yetişmiş bu kadro, 1994 yerel seçimleri ile siyaset sahnesini tanıma imkânı bulmuştur. Özellikle partinin önemli konumlarında yer alarak, kendi siyasal ideolojilerini test etme fırsatı da yakalamışlardır. O dönemde dahi Erdoğan'ın, Erbakan'ın siyasi profiline karşı çıkmış bir siyasetçi olduğu şu ifadelerden kolaylıkla anlaşılabilir;

“Erbakan'ın partiyi dini cemaat gibi yönetme anlayışına karşı çıktığını belirten Erdoğan, RP'nin manevi değil siyasi yönünü öne çıkartmanın anlamlı olacağını belirtiyordu. Bu nedenle il başkanı olduğu sürece parti kadrolarına uzun sakallı, sarıklı, cübbeli insanları almadı. Bunları bir anlamda vitrinden alıp yerlerine, parfüm kokulu, sinekkaydı tıraşlı kişileri koydu.”¹⁶⁸

Türkiye'nin içinde bulunduğu konjonktür dediğimiz esas, 1990'larda İslamcılığın sorgulanmaya başlandığı süreçle doğrudan ilgilidir. 28 Şubat'ın söz konusu döneme eklenmesi ise bu sorgulamayı Milli Görüş özeline çevirmiştir. Milli Görüş'ün bünyesinde yetişen bazı siyasetçiler, hareketten uzaklaşmaya ve dönemin şartlarına uygun olarak daha farklı bir oluşumla siyasete devam etmeye yönelmişlerdir. Bu durum yenilikçilerin somut olarak siyasette Ak Parti'yi kurması ile devam ederken, Milli Görüş tabanının da bölünmesine yol açmıştır.

---

¹⁶⁷ Murat Aydın, *Öteki Adam Yasaklı Başbakanın Dreyfus Davası*, İstanbul: Karakutu Yayınları, 2002, s. 23

¹⁶⁸ Çakır ve Çalmuk, s. 50

Erdoğan'ın girdiği ilk seçimden itibaren tabanda yaşanan bölünmeden olumlu etkilendiği anlaşılmaktadır. Bunda Erbakan dönemi İslamcılık anlayışının işgal ettiği yer ve sonrasında Erdoğan'ın buna sahip çıkma durumu da etkili olmuştur. Zira Milli Görüş örgütlenmelerinde İslam'ı barındıran projelerin ütopyadan öteye geçememiş olması tabanın eleştirel değerlendirme yapmasına sebep olmuştur.

“RP'nin ‘milli görüş’ ve ‘adil düzen’ projeleri reel politik projeler olarak değil, düşman üzerinden ‘biz’i tanımlama projeleri olarak anlamlıdır. Bu projeler ekonomik ve kültürel proje olmaktan ziyade, yani işlevsellik ve faydacılıktan önce, İslamcı siyasal duruşu önceleyen, bu duruşu diğer siyasal özne pozisyonlarından ayıran siyasal ütopyalar olarak ele alındığında kendileri hakkında ipuçları verebilirler.”¹⁶⁹

Yılmaz'ın da ifade ettiği üzere RP-FP projeleri, esasında Milli Görüş'ün hep kendini tanımlama aracı, diğer bir ifadeyle ütopya olarak kalmıştır. Bundan duyulan rahatsızlık, hem Milli Görüş içinde yetişmiş hem de bu geleneğin hassasiyetlerini barındıran yeni bir kadroya olan inancı pekiştirmiştir. Bu noktada Ak Parti'nin yaptığı Milli Görüş çizgisinde başlayan bu süreci işlevsel olarak ele almak değil, onu normalleştirmek olmuştur. Bu durum yenilikçi kadronun Milli Görüş'ten farkını ortaya koyarken, diğer yandan o zamana kadar İslamcı söylemin muhatabı olmuş taban için de dikkate değer olmuştur.

“Bulaç, AKP'yi kuranların 30 yıllık çizgilerinden ayrılmalarını dayandırdıkları gerçekleri şöyle sıralamaktadır: Milli Görüş'ün değişime kapalı çizgisinin dünyanın ve yeni toplumsal gelişmelerin öne çıkardığı gerçeklerden kopması, halkın yeterince desteği alınmadığı halde uzlaşmaz tutum nedeniyle iktidar olunamaması ya da iktidarda kalmamaması ve din merkezli söylemlerin toplumsal ve siyasal değişimi öngören bir projenin peşinen bloke edilmesine sebep olması.”¹⁷⁰

İslamcı gelenekten kopuşu temsil eden söz konusu süreç, Erbakan'dan Erdoğan'a Milli Görüş'ün ana hatlarını da böylece dönüştürmüştür. İşte bu nedenle de Erdoğan, Milli Görüş'ün içinden geldiğini inkâr etmez ama geleneği devam ettirmek gibi bir gayede

---

¹⁶⁹ Sözlerini dipnotta şöyle devam ettirir Yılmaz; “Aslında bahsi geçen projeler henüz proje olamamış ütopyalardır. Proje deyince, planlı, programlı, işe vuruk tasarımlardan bahsediyoruz demektir. Oysa RD-FP geleneğindeki ütopyalar proje-olmayan-proje'lerdir.” Nuh Yılmaz, “İslamcılık, AKP, Siyaset”, ed.: Yasin Aktay, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık, Cilt: 6*, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2014, s. 608-618

¹⁷⁰ Turan, s. 246-247

olmadığını da dile getirir. Partisi ve yöneticiler adına sıklıkla telaffuz ettiği “Milli Görüş gömleğini çıkardık.”¹⁷¹ sözleri ise ayrışmanın en açık ve net ifadesi olmuştur.

Milli Görüş’ün öğrencisi olarak Erbakan’ın kırmızı çizgisi haline gelmiş Avrupa ile ilişkiler kurma arzusu, Erdoğan’ın söz konusu gömleği çıkardığının başka bir kanıtıdır. Milli Görüş nezdinde, Avrupa Birliği karşıtlığı adeta bir medeniyet kalkanı olmuştur. Çünkü siyasal İslamcı paradigma, Avrupa’nın kuruluşunun temelde Müslümanları ötekileştirme projesi olduğunu savunur.¹⁷² Hal böyle iken ümmet bilinci üzerinden İslam dışında kalan dünya, Milli Görüş geleneğinde göz ardı edilmiştir. Erbakan’ın bu perspektifinin devam ettirilmediği ise Erdoğan’ın AB yanlısı tavrından anlaşılmaktadır. Zira söz konusu ilişki kurma hedefi, doğrudan AB’nin bir parçası olma gayesine dönüşünce durum daha da netlik kazanmıştır. Bir kez daha İslamcılıktan ayrıldığını görebildiğimiz Erdoğan’ın bu yolla ‘ümmet’ anlayışını tamamen ortadan kaldırmak istediği de sezilir. Burada Erdoğan’ı Milli Görüş hareketi adına bambaşka bir kimlik yapan esas unsur, birtakım ekonomik gayeler ve siyasal gelişmeler sağlamak için İslamcı sıfatından ayrılmış olmasıdır.

Erbakan’dan Erdoğan’a Milli Görüş’ün seyrinde İslamcılık meselesinin tespitinden doğan farklılık, kırılma noktası olmuştur. Bu, temelde Ak Parti’nin oluşum esaslarından birisidir. Erdoğan’ın İslamcı siyaset anlayışını değerlendirmede ve bunu pratiğe aktarmada hocası olan Erbakan’dan ayrışması, Ak Parti’nin tüm odağını etkilemiştir. Milli Görüş’ün Ak parti ile devam ettirilmemesi de işte bu kırılmadan kaynaklanmaktadır ve Yılmaz bunun için şu sözleri sarf eder;

“İslami kesimler, Saadet Parti’sini kurarak Milli Görüş Hareketi’ne devam etmeye çalışmıştır. Ancak gerek toplumda, “ne zaman iktidara gelseler engellenecekler,” algısının yaratılmasına, sorunların İslamcılığın “ideolojik” yenilgisine dayandığı tespitini yapanlar da eklenince, farklı bir çatı altında, daha popüler örgütlenmelere girmeyi tercih edenler ve “eski” İslamcı kadrolar AKP’yi kurmuşlardır.”¹⁷³

Eski İslamcıların kurduğu bu yeni oluşum, İslamcılığı ekonomide liberalizm; siyasal ve toplumsal alanda da muhafazakârlık ideolojileri ile değiştirmeyi seçmiştir. Hatta buna ek olarak İslamcı söylemin uzak durduğu kavramları içini doldurarak siyasete yakınlaştırmıştır.

---

¹⁷¹ *Radikal*, “AKP’nin Yeni Zaafı” 23 Aralık 2003

¹⁷² Yılmaz, s. 610-611

¹⁷³ Yılmaz, s. 615

“Kökenleri ‘Milli Görüş’ hareketinde olsa da, ideolojisi ve programında İslamcılığı barındırmayan, Milli Görüş hareketi ile sadece yöneticilerinin iyi bilinen ‘Müslüman’ kimliğinden kaynaklanan (ve bu nedenle çok önemli) bir bağ taşıyan, ama kendisini liberal demokrasinin normatif değer ve kurallarına bağlı sayan AKP, İslam dünyasındaki bu yeni eğilimin başarılı olmaya aday, önde gelen bir örneği olarak kabul edilebilir.”¹⁷⁴

Bu noktadan bakıldığında, Ak Parti’nin girdiği ilk seçim itibarıyla desteğini aldığı taban, Milli Görüş siyaseti boyunca İslamcılık söylemine özne olmuş tabandır. O halde yeni politik oluşumun değiştirdiği en önemli şeyin tabanın kimlik algısı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Desteğini aldığı İslamcı ve İslamcı olmayan taban için artık ortak bir kimlik vardır; o da Ak Parti’nin yeniden yorumladığı muhafazakâr kimliğidir.

5.2. Türk Sağ Geleneğinde Ak Parti ile Dönüşen Yeni Muhafazakârlık Algısı

Erbakan’ın öğrencilerinden oluşan yenilikçi kadronun kurduğu Ak Parti, Türk muhafazakârlığının seyrinde, İslam’la iç içe geçmiş sıfatından tam anlamıyla sıyrılmayı amaçlamıştır. Milli Görüş partileri aracılığıyla mütedeyyin kesimin siyasal anlamda ifade bulabilmesinin İslamcı bir önadla mümkün olduğu, Erbakan siyasetinin incelendiği bölümden anlaşılmaktadır. Her ne kadar Milli Görüş geleneğinden gelse de Ak Partili siyasetçiler, Erbakan’ın siyasal İslamcı ideolojisini eleştirel olarak muhafazakâr ideoloji üzerinden devam ettirmeyi ya da dönüştürmeyi tercih etmişlerdir. Söz konusu dönüşüm çerçevesinde Milli Görüş’ten somut olarak kopan Ak Parti, yeni bir kimlik ve söylem inşa etmek durumunda kalmıştır. Bu zorunluluğun partinin kısa sürede desteğini artırmadaki etkisini, Çınar şu sözlerle ifade etmiştir;

“AKP, siyasetteki boşluğu ‘boş oturarak’ doldurmamıştır. Örneğin, Parti’nin ‘takım çalışması, parti-içi demokrasi ve ortak akıl’ vurguları, son yılların başlıca şikâyet konularından biri olan ‘lider sultası’na karşı geliştirilmiş bir pazarlama stratejisi veya ürün tasarımı olarak düşünülebilir. Mevcut düzenden şikâyetçi olanların karşısına ‘yenilikçilik’ sıfatıyla çıkmasını da aynı bağlamda değerlendirebiliriz.”¹⁷⁵

Ak Parti siyasi kimliğini seçim beyannamesinde, “Milletimizin tarihsel tecrübe ve birikimini geleceğimiz için sağlam bir zemin olarak gören AK PARTİ, muhafazakârdır” şeklinde belirtmiştir. Türk siyasetinde muhafazakârlığın sıkça zikredildiği Ak Parti sürecinde

¹⁷⁴ Haldun Gülalp, *Kimlikler Siyaseti*, İstanbul: Metis Yayınları, 2003, s. 181

¹⁷⁵ Menderes Çınar, “Seçimlerin Ardından: Siyaset Yeniden”, *Birikim Dergisi*, (Kasım-Aralık, 2002), s. 41

adeta ideolojinin yeni bir versiyonu karşımıza çıkmaktadır. Erdoğan'ın şu ifadelerinde muhafazakârlığın yenilikçi tutumu açıkça savunulmaktadır;

“AK Parti, kendi düşünce geleneğinden hareketle, yerli ve köklü değerler sistemimizi evrensel standarttaki muhafazakâr siyaset çizgisiyle yeniden üretmek amacındadır. Ak Parti, değişime değil, gerilemeye ve yozlaşmaya direnen bir anlayıştadır. Değişimi, gelişim ve ilerleme anlamında savunmaktadır. AK Parti geçmişin statükoculuk üzerine bina edilen muhafazakârlığı yerine, modern açık bir muhafazakârlık üzerinde durmaktadır. Ak Parti evrimci veya tedrici doğal sürecinde işleyen toplumsal dönüşüme dayalı bir değişimi savunmaktadır. AK Parti'nin muhafazakârlıktan anladığı, mevcut kurum ve ilişkilerin korunması değil, bazı değerlerin ve kazanımların korunmasıdır. Koruma ise değişime ve ilerlemeye kapalı değil, özü yitirmeden gelişmeye uyum sağlamaktır.”¹⁷⁶

Kendisini “muhafazakâr demokrat” sıfatıyla tanımlayan Ak Parti, böylesi bir kimlikle Milli Görüş'ten farklılığını demokrasiye verdiği önem ve bunu özellikle muhafazakâr ideolojinin parametrelerinden faydalanmasıyla göstermeye çalışmıştır.

“AK Parti'ye göre Türkiye'de eksik ve kendine özgü bir demokrasi yerine çoğulculuk, çokseslilik ve tahammül duygusunu sindirebilmiş bir demokrasi kurulmalıdır. İdeal olan idari, toplumsal, siyasal tüm alanlara yayılmış organik bir demokrasidir; sadece seçim ve belirli kurumlara indirgenmiş bir demokrasi değil. Bunlar hem AK Parti'nin kimlik tanımlaması hem de topluma karşı taahhütleridir. Demokrasiye, toplumun aktif katılımıyla pratik kazandırmak, ılımlılığı ve uzlaşmayı sistemin ayrılmaz parçası haline getirmek AK Parti'nin üst düzey siyasi hedefi olarak sunuluyor.”¹⁷⁷

Yalçın Akdoğan'ın bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, Milli Görüş'ün krize girdiği yegâne alan olan demokrasi, Ak Parti'nin mihenk taşı olarak sunulmuştur.

“Gündelik pratik içinde AK Parti olmaması kadar ve mücadele etmesi gerektiği kadar ‘muhafazakâr’ refleks taşımaktadır. Devlet, sivilleşme, temsili yapı gibi makro konulardaki demokrat tavrı, çocuk, beden, kadın gibi mikro konulardaki demokrasi karşıtı muhafazakâr tavrı eklektik olarak aynı anda içinde barındırmaktadır.”¹⁷⁸

Burada dikkat çekici olan, demokrasinin muhafazakâr ideoloji ile bütünleşik bir biçimde var olmasıdır. Hem Ak Parti'de hem de bizzat Erdoğan'ın siyasal yaşamında, İslamcı gelenekten

---

¹⁷⁶ Recep Tayyip Erdoğan, “Muhafazakâr Demokrasi Sempozyumu Açılış Konuşması”, *Uluslararası Demokrasi ve Muhafazakârlık Sempozyumu*, İstanbul: Cemev Yayınları, 2005, s. 13.

¹⁷⁷ Yalçın Akdoğan, *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2003, s. 15

¹⁷⁸ Ali Bayramoğlu, *Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu*, (10-11 Ocak 2004), s. 330

gelmiş olmanın yarattığı bağdaşık durumun, partiyi “muhafazakâr” sıfatında ısrarcı olmaya yönelttiği söylenebilir. Zira Ak Parti’nin ilerleyen dönemlerinde kapatılma kararı ile karşı karşıya kalması ve bununla beraber laiklik sorununun yeniden baş göstermesi, İslamcı hassasiyetlerin tam olarak terk edilip edilmediği hakkındaki soru işaretlerini de doğuracaktır. Ancak Ak Parti’nin kurulduğu süreç itibarıyla, Milli Görüş’ün eski öğrencilerinden oluşmanın yarattığı bilinçle İslamcılıktan bağımsız bir muhafazakârlık taraftarı olma çabası gözle görülmektedir. İslam’ın depolitize edilmesi olarak tanımlayabileceğimiz muhafazakâr demokratikleşme süreci, neo-liberal ilkelerin benimsendiği; Milli görüş hareketi ile (organik bağların kopmuş olması sebebiyle) tarihsel bağların İslamcılık değil, muhafazakârlık adı üzerinden devam ettirilmesini kapsar.¹⁷⁹ Ak Parti’nin “muhafazakâr demokrat” sıfatına Tekin’in getirdiği yorum ise, dindar kesimin modern sürece eklektik hale getirilmesi şeklinde olmuştur;

“Türkiye’de muhafazakâr kavramı dinsel kimliği baskın olanların kendilerine ‘Müslüman’ demek için başvurdukları bir tanımlama biçimidir. Bu anlamda, AK Partililerin de kendilerini ifade ederken ‘Müslüman–demokrat’ yerine ‘muhafazakâr–demokrat’ tanımlamasına başvurmaları bu geleneğin devamlılığını gözler önüne sermekte ve AK Parti’nin ‘Muhafazakâr–demokrat’ kimliğini anlamada bir perspektif sunmaktadır... AK Parti’nin ‘demokratlığı’ ise, küreselleşen dünyada önüne geçilemeyen değişimin zorunluluğu ve her alanda yeniliğin kaçınılmazlığından ileri gelmektedir. Bu bağlamda, Türkiye’nin uzun yıllardır süren çağdaşlaşma projesinin son hedefi olarak görülen AB’ye giriş sürecine AK Parti’nin aşırı derecede yüklenmesi de onun demokratlığına yüklenen sıfatlarıdır. AK Parti’nin daha fazla demokrasi talebi; daha fazla hukuk devleti, daha fazla insan hak ve özgürlükleri istemesinin temelinde yatan sebep yıllardır sahip oldukları ‘İslami kimlik’den kısmen kaynaklanmaktadır.”¹⁸⁰

AK Parti’nin yayımladığı muhafazakâr demokrasi adlı kitabın önsözünde Erdoğan; “Ak Parti kendi düşünce geleneğimizden hareketle yerli ve köklü değerler sistemimizi evrensel standarttaki muhafazakâr siyaset çizgisiyle yeniden üretmek amacındadır”¹⁸¹ sözleriyle Türk siyaseti için yeni olan bu ‘muhafazakâr demokrasi’ kavramını tanımlamaya çalışmıştır. Görüldüğü gibi, partisinin bu doğrultudaki amaçlarını dile getiren Erdoğan, aynı zamanda siyaset bilimi literatüründe böyle bir kavramın olmadığını iddia edenlere karşı,

¹⁷⁹ Simten Coşar ve Aylin Özman, “Centre-Right Politics in Turkey After the November 2002 General Election: Neo-Liberalism With a Muslim Face”, *Contemporary Politics*, Cilt: 10, Sayı: 1,(Mart, 2004), s. 69

¹⁸⁰ Üzeyir Tekin, *AK Parti’nin Muhafazakâr Demokrat Kimliği*, Ankara: Orient Yayınları, 2004, s. 118-119

¹⁸¹ Yalçın Akdoğan, “Adalet ve Kalkınma Partisi”, ed.: Yasin Aktay, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık*, Cilt: 6, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2014, s. 625

muhafazakâr demokrat kimliğini parti içinde ve dışında kurumsallaştırmıştır. Bu yolla Ak Parti, kurulduğu tarihe kadar gerginleşen Türk siyasetini normalleştirmeyi amaçlamıştır. Ak Parti'nin siyaset mekanizması devreye girene kadar oluşan ortamda din-siyaset, gelenek-modernlik, din-devlet, devlet-toplum-birey gibi kavramların yol açtığı gerginliğe ve karmaşaya söz konusu yeni kavramla cevap vermeyi hedeflediği anlaşılmaktadır. Milli Görüş partilerinde gördüğümüz İslamcılık temelinden bu noktada uzaklaştığı anlaşılan Ak Parti'nin geleneği dışlamayan bir modern düzen, yereli göğüsleyen bir evrensel yapı ve köktenci olmayan bir değişim planladığı dikkat çekmektedir.¹⁸²

Ak Parti'nin muhafazakâr kimliğiyle kuşatıcı bir siyaset anlayışı tesis etmeye çalıştığı görülebilir. Bu özelliği partinin siyasal İslamcı söylemden oldukça uzak bir zemin yaratma çabasını da gözler önüne serer. Toplum içinde ayrışmaya ve kutuplaşmaya gidecek, 'biz ve diğerleri' ayrımını doğuracak her türlü tuzağa, savunulan muhafazakâr demokrasi kavramı ile karşı gelineceğinin altı çizilmiştir. Dolayısıyla ideolojik bir dayatma aracı olarak dini ve etnik değerleri siyasetin bir aracı haline getirmeyi kati suretle reddettiğini söyler Ak Parti. "Özellikle Milli Görüş partileri ve HADEP çizgisinin siyaset tarzının bu partileri marjinalleştirdiği ve radikalleştirdiği düşüncesiyle genel bir demokratikleşme ve özgürleşme perspektifi altında kimlik taleplerini değerlendirmek gerektiği vurgulanıyor."¹⁸³

Üstlendiği muhafazakâr demokrat kimliği ile içinden geldiği Milli Görüş geleneğinin göz ardı ettiği demokrasi unsurunu geliştirmeyi seçen Ak Parti, aynı zamanda muhafazakârlık gibi Türk siyaseti adına zor bir kavramı da siyasetin odağına taşıyarak dönüştürmüştür. Zira Türkiye'de sağ siyasetinin kimi zaman yoğun bir biçimde başvurduğu kimi zaman da arka planda yer verdiği muhafazakâr ideoloji, kısmen sorunlu bir yer işgal etmiştir. Ortaya çıkışı itibariyle Batı'da her türlü toplumsal ve politik değişimin karşısında yer alan bu ideoloji, Türkiye'de sınırlı bir siyasal alanda mücadele etmek durumunda kalmıştır. İşte bu mücadele içinde Ak Parti'nin muhafazakârlığı yeniden yorumlaması, özellikle de bu yorumu bu zamana kadar alışılmış muhafazakâr eğilimlerden farklı, modern süreçle barışık bir biçimde yapması dikkate değer olmuştur. Ak Parti, sorunlu bir kavram olan muhafazakârlığın ülkenin sosyo-kültürel ve siyasal özelliklerini yansıtarak evrensel yapıya bir noktada entegre edilebileceğini savunmuştur. Bu durum Ak Parti'nin Milli Görüş çizgisinden ayrılma ve emsalsiz bir siyaset yaratma gayreti açısından da yorumlanabilir.

¹⁸² Akdoğan, "Adalet ve Kalkınma Partisi" s. 626-627

¹⁸³ Akdoğan, "Adalet ve Kalkınma Partisi" s. 627

Ak Parti'nin muhafazakârlık tanımı, siyasal bir perspektiften ziyade, toplumsal düzlemde analiz edilebilir. Toplumsal dönüşümü değişimin temeli olarak gördüğü için, Ak Parti her türlü değişimin tedrici olmasını ve doğal bir seviyede gerçekleşmesini istemiştir. Dayatmacı yöntemlerle sunulan bir değişim başta toplumsal olmak üzere sosyal, siyasal ve ekonomik alanlarda da zararlı olacaktır. Demokrasiye verdiği önemle toplumsal anlamda çeşitliliğin taraftarı olduğunu gösteren Ak Parti, bu yolla muhafazakârlığın düzen ve istikrar alanı olduğunu ve bu düzenin ancak çoğulculukla sağlanabileceğini vurgular. Ak Parti için muhafazakârlık değişimin karşısında durmakken, aynı zamanda uzlaşmanın da sağlanması anlamına gelir. Yine bu doğrultuda, toplum mühendisliği gibi bir misyonla siyasal iktidarın tek bir elde toplanmasının muhafazakârlığın doğası haline gelen uzlaşmaya zarar vereceğine inanır. Muhafazakâr siyaset anlayışı içinde Ak Parti belki de en çok önemseydiği husus radikal değişim hususudur. Değişmeyi ve gelişmeyi toplumun değerleri ile bağdaştığı müddetçe makul görürken, radikal siyasetin var olan düzeni reddederek uzlaşma alanı adına tehlike yaratacağı düşüncesi Ak Parti'de hâkimdir. O halde Ak Parti'nin muhafazakârlık anlayışı, katı bir dönüşüm karşısında dururken toplumsal özellikleri barındıran ve siyasetin uzlaşma alanını pekiştirecek ılımlı her türlü değişimi göğüsleyen modern bir mana taşımaktadır.¹⁸⁴ Böylesi bir muhafazakârlık tanımı, başta gördüğümüz üzere Batı'daki muhafazakârlık yaklaşımı ile benzer bir temele sahiptir. İşte Ak Parti de programında ve kimliğinde yer verdiği bu sıfatla, muhafazakârlığın esasında sorunlu bir ideoloji olmadığını, gelişmeye ve değişmeye açık, ancak bu hususta tedbirli olduğunu anlatmaya çalışmıştır. "Bizim muhafazakârlığımız: yeniliğe ve değişime açık bir muhafazakârlıktır. Kökü mazide, ama yüzü geleceğe dönük çağdaş ve yenilikçi bir muhafazakârlık anlayışını temsil eden bir partiyiz biz"¹⁸⁵ şeklindeki parti yöneticilerinden gelen açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Ak Parti değişim karşısında takındığı tavırla muhafazakârlığı Türk siyaseti adına iyileştirmeye çalışmıştır. İlerleyen dönemlerinde Ak Parti'nin yoğunlukla üzerinde durduğu hizmet siyasetinden de bu gelişmeci ve değişmeye yatkın tavrı anlaşılacaktır. Muhafazakâr demokrasi kavramı bu noktada hem Ak Parti'nin geldiği kökeni ifade etmesi, hem tepeden inmeci ve ani değişim karşısında konumlandığı hem de tüm bunlar yaşanırken Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu politik parametreleri bünyesinde barındırdığını bizlere göstermesi açısından değerlendirilebilir. Ak Parti'nin ortaya attığı bir kavram olmasına rağmen, muhafazakâr demokrasinin dünyadaki 'Üçüncü Yol' söylemi ile de paralellik gösterdiği anlaşılabilir.

---

¹⁸⁴ Akdoğan, *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi*, 10-12

¹⁸⁵ Mir Mehmet Dengir Fırat, *Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu*, 2004, s. 20

İngiltere, Amerika, Almanya gibi ülkelerde solun kendisini küllerinden doğurma çabası olarak tanımlanabilecek üçüncü yol, Türkiye için de mevcut kavramların yeniden yorumlanarak vücut bulduğu Ak Partinin muhafazakâr demokrasi söylemi ile benzer bir zemindedir. Sol için adeta bir arayış olan üçüncü yol, sosyalizm ve liberalizme alternatif oluşturmak istemiştir. Muhafazakâr demokrasi kimliği ile de Ak Parti, Türkiye için tükenmiş siyaset mekanizmasına, mevcut kavramların reform edilmesi ile bir alternatif olmak istemiştir. Üçüncü Yol’cu siyasetçilerin refahı yeniden tesis etme çağrısı, muhafazakâr demokrasi tutkusuyla Ak Parti’de de önemli yer kaplamıştır. Bu noktada bir enkazı devraldığını sıklıkla dile getiren Ak Partili siyasetçiler, iktidara geldiklerinde Türkiye’nin hem siyasal hem de ekonomik olarak geçirdiği buhrandan bir refah ortamı yaratma çabasında olduklarını belirtmiştir.

İlımlı bir değişimin savunucusu olan muhafazakârlıkla bir araya getirdiği demokrasi unsurunun yanı sıra Ak Parti, insan hakları ve özgürlükleri, laiklik, hukuk devleti, adalet, refah gibi kavramlara da vurgu yapmıştır. Bu noktada siyasal bir uğraş olarak İslamcılığı değil, genel manada ahlak ve maneviyat arzusunu barındırdığı anlaşılır. Milli Görüş partilerinde de gördüğümüz; ahlak, maneviyat, kimlik, refah ve adalet söylemlerinin hepsi Ak Parti’de İslamcılıktan bağımsız talepler olarak var olur. O halde Erbakan siyasetiyle muhafazakâr mütedeyyin kesimlerin İslamcı olarak betimlendiği o sürecin Erdoğan ile sona erdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Çakır’ın Erdoğan için “İslamcı” yerine “dinci” tanımını yerleştirdiğini söylemesi de bunu destekler niteliktedir.¹⁸⁶ Siyasal İslam’ın sona erdiğini savunan Oliver Roy ise, yine bu doğrultuda Ak Parti’nin İslam’ı demokratikleştirdiğini ve Erdoğan’ın makul orta yol siyaseti yapmakta olduğunu dile getirmiştir; “Erdoğan... Muhafazakâr, serbest piyasa ekonomisini ve teknolojiyi savunuyor. Dinle devletin ayrı tutulmasını istiyor, ancak başörtüsüne okullarda izin verilmesini arzuluyor...”¹⁸⁷ Siyaset mekanizmasını İslamcılıktan sıyırmak isterken Erdoğan’ın tam anlamıyla dini ilga etme gibi bir amacı olmadığı bilinmelidir. Yalnızca İslam adı üzerinden şekillenen bir siyaset yerine, içinde din ve ulusal değerleri barındıran daha demokratik aygıtlar üzerinden siyasal ve toplumsal talepleri temsil etmeye çalışmaktadır. Bunu Ak Parti nezdinde karşılayan da görüldüğü üzere muhafazakâr demokrat kimliği olmuştur.

Ak Parti, kimliği ile kendini merkez sağa yaklaşan bir kitle partisi konumuna yerleştirmiştir. Bu açıdan Ak Parti’nin henüz kuruluş aşamasında belirlediği kırmızı çizgilerin

---

¹⁸⁶ Çakır, s. 575

¹⁸⁷ Oliver Roy, “AKP Muhafazakâr Demokrat” *Zaman*, 25 Ocak 2004

“ırkçılık ve bölgecilik” olması da şaşırtıcı değildir. Refah Partisi dışındaki Milli Görüş partilerinde belirli bir kesimin partisi olma durumu, Ak Parti’nin hassasiyetle sakındığı bir mevzu olmuş, bu nedenle her türlü ırk, din ve bölge ayrımının karşısında olduğu sıklıkla belirtilmiştir. Parti yöneticilerinin partinin ismini, “Ak Parti” şeklinde ısrarlı telaffuzları da partinin ideolojik-olmayan, “nötr” imajına vurgu yapması bakımından önemlidir.¹⁸⁸ Demokrasi ile çoğulculuk da bu minvalde, partinin yeniden yorumladığı muhafazakârlık deneyimi kadar önemli bir yere sahip olmuştur. Marjinal ve kutuplaştırıcı kimlik siyasetinden uzakta, kuşatıcı bir söylem üretme çabası söz konusu kitle partisi olma özelliğini salt sağ bir siyasetten daha liberal merkez sağa kaydırmıştır.

Ak Parti’nin muhafazakâr demokrat kimliği birden çok ekseninde değerlendirildiğinde; sosyal ve kültürel anlamda muhafazakâr ve maneviyatçı, ekonomik anlamda liberal ve siyasal anlamda devletçi olduğunu anlayabiliriz. Tüm bunların mozaiki olarak siyasete yeni bir soluk getireceği iddiası, Ak Parti’yi geleneksel sağ söyleminden de ayırmaktadır. Milli Görüş’ün öğrencilerinden meydana gelmiş bu yeni kadro, kendisini Milli Görüş Hareketinden bağımsız konumlandırırken, aynı zamanda muhafazakâr kesimlerin o tarihe kadar temsili olmuş Türk sağ partilerinden de ayrılmaktadır. DP ile ilk kez teksesliliğin dışına çıkılabileceğinin anlaşılması, Milli Görüş süreciyle uzmanlaşan muhafazakâr örgütlenmeyi İslamcı sıfat üzerinden sağlamıştır. Ak Parti ise tüm bunlardan bir adım ötede, daha kapsayıcı, dini dışarıda bırakmadan ama onu tek çıkış yolu olarak da sunmaktan kaçınarak, evrensel temalara ve modern siyasal sistemin getirilerine sosyo-kültürel değerleri dâhil ederek ayak uydurmayı, siyasetin amacı haline getirmeyi hedeflemiş ve bu doğrultuda çalışmıştır. Bu noktada Ak Parti’nin somut faaliyetlerine geçmeden, lider Erdoğan’daki, politikaların temelini oluşturan muhafazakâr tutumu söylemsel olarak incelemekte fayda vardır.

5.3. Erdoğan Söylemleri Üzerinden Muhafazakârlığın Konumu

Türk sağ geleneği parametreleri incelendiğinde muhafazakârlığın hep bir noktada var olduğunu görebiliriz. Ak Parti’nin kimliğini muhafazakâr demokrat olarak tanımladığını ve muhafazakârlığı ideolojik değil sosyolojik bir düzlemde Türk siyaseti açısından yeniden yorumladığını geçtiğimiz bölümde anlatmaya çalıştık. Bu noktada partinin lideri olarak Recep Tayyip Erdoğan’ın muhafazakârlığı konumlandırışı gerek öğrencisi olduğu gelenekten farklı bir okuma yapması gerekse söz konusu ideolojinin değişime ve gelişmeye açık yanını gündeme getirmesi bakımından kritik olmuştur. Erdoğan’ın muhafazakâr kimlik vurgusu

---

¹⁸⁸ Yılmaz, s. 606

İslamcı tanımların önüne geçse de, Milli Görüş hareketi içinde yetişmiş olmanın verdiği etki, onun siyaset yapma tarzına, söylemlerine ve somut politikalarına yansır. O halde Erdoğan'ın muhafazakâr siyaset anlayışını başbakan olduğu süreçte gerçekleştirdiği faaliyetler temelinde incelemeye geçmeden önce, bunu söylemlerine nasıl yansıttığını görmek gerekir.

Erdoğan'ın muhafazakârlığı siyaset sahnesine aktarma şekli esas olarak çok yönlüdür. Medeniyet özelinde, hizmet siyasetinde, dış politikada, milliyetçilik ve İslamcılık söylemlerinde vb. sosyal hayattan ekonomiye kadar pek çok alanda muhafazakârlığın izlerini görmek mümkündür. Bunu yaparken kimi zaman sosyolojik bir kimlik yansıması kimi zaman da pragmatik bir siyaset yapma aracı olarak muhafazakarlığa başvurduğu anlaşılabilir. Ancak Erdoğan'ı hem muhafazakâr ideoloji hem de Türk siyaseti açısından önemli kılan nokta, bu çok yönlü yaklaşım içinde günün koşullarını arka plana atmamış olmasıdır. Bu nedenle Erbakan'ın muhafazakâr siyaset anlayışında gördüğümüz kırmızı çizgilerin Erdoğan'da olmaması şaşırtıcı olmamakla birlikte, gerektiğinde bazı esaslar korunması şartıyla ödün verilebileceği düşüncesi hep var olmuştur. Erdoğan'ın temel ilkeleri saklı kalmak koşuluyla değiştiğini ve değişmeye devam edeceğini vurgulaması da bu noktada önemlidir.¹⁸⁹

“Geçmişine sahip çıkamayan bir milletin geleceğinin sağlam temeller üzerine kurulu olması mümkün değildir”¹⁹⁰ ifadeleri üzerinden Erdoğan'ın muhafazakâr söylemlerinin genel bir çerçevesi çizilebilir. Muhafazakâr paradigma için geçmiş ve gelenek ile kurulan bağın son derece önemli ve kuvvetli olduğunu biliyoruz. Erdoğan da Türk milletinin tarihsel ve kültürel değerlerini idame ettirme gayesinden hiçbir zaman ayrılmamış bir siyasetçi olmuştur. Bireysel olarak kendisinde ve partisinde yoğunlaşan Osmanlı özlemi bunun en açık örneklerinden birisidir. Ancak Erdoğan küreselleşen dünyaya ayak uydurmak gerekliliğinin de hep bilincindedir. Bu bağlamda geçmişe tutucu bir açıdan değil, geleceği şekillendirmedeki etkin rolü üzerinden bağlanmayı seçmiştir. Erdoğan için geçmiş, vaat edilen geleceğin en temel ve vazgeçilmez unsurudur. Bu nedenledir ki Erdoğan muhafazakârlığı yanlış anlamalardan kurtarmaya çalışırken, söz konusu ideolojinin gelişmeye ve değişmeye açık olduğunun altını çizmiştir. Gelecek tasavvuru içinde bir geçmiş algısı şu ifadelerden de kolaylıkla anlaşılabilir;

“Bir yandan köklerimizle tarihimizin, kültür ve medeniyetimizin mirasına tutunurken, bir yandan da istikbale kollarımızı açtık. Köksüz bir ağacın da köksüz bir milletin de ayakta

---

¹⁸⁹ Çakır ve Çalmuk, s. 231

¹⁹⁰ Recep Tayyip Erdoğan, 29 Ekim 2008

kalabilmesi, yaşayabilmesi mümkün değildir. İşte biz de bu anlayışla hareket ediyor, geçmişten aldığımız ilhamla geleceği şekillendirmenin mücadelesini veriyoruz.”¹⁹¹

Muhafazakârlığın Erdoğan için temel bileşenlerinden biri sahip olduğumuz geçmiş ve kültür mirasıdır. Yukarıdaki ifade yer alan geleceği şekillendirecek kök, medeniyetimizde aranır onun düşüncesine göre. Bunun için Türk-İslam medeniyetinin kritik süreçlerini kendi siyasal çizgisine yön verdiğini ve Ak Parti'nin temel tarihlerini doğurmada referans aldığını belirtir;

“Ak Parti çok köklü bir davanın tezahürü olarak Ak Parti ismiyle görünerek ortaya çıkmış bir harekettir. Bu tarihlerden bir tanesi cumhuriyetimizin yüzüncü yıldönümü 2023. Bir diğeri 2053 dedik. Çünkü o da bir çağın kapatılıp bir çağın açılmasının 600. yıl dönümü. Bir diğeri de 2071. O da bininci yıl. Alpaslan'ın başlattığı hareketin bininci yılı, Malazgirt'teki büyük zaferin birinci yılı.”¹⁹²

Türk milletinin büyük bir medeniyetin taşıyıcısı olduğu düşüncesi, Erdoğan'ın geçmişin gücünü vurgulamak adına sıklıkla başvurduğu bir yöntemdir. Geleceğin sağlam temeller üzerine inşa edilmesi, ancak güçlü bir mazi ile mümkün olabilir. Bu bağlamda yukarıdaki somut tarihler gibi bu medeniyet adına önem kazanmış manevi değerleri ve isimleri de zikretmekten hiç kaçınmaz Erdoğan;

“Bu büyük ve kadim medeniyetin hamurunda şehitlerimizin kanı, kahramanlarımızın alın teri var. Elbette bu yüce medeniyetin temelinde ilmin, sanatın, gayretin, cehdin ve mücadelenin tesiri var. Ama bütün bunlardan öte bu medeniyetin özünde Hazreti Mevlana'nın, Yunus Emre'nin onlar gibi nice gönül dostunun ve Neşet Ertaş ustanın çok büyük bir titizlikle, saf bir gönülle, sarsılmaz bir inançla toprağa zerk ettikleri, işte o tertemiz aşk mayası var.”¹⁹³

Erdoğan'ın “aşk mayası” diye tanımladığı bu şey, kendi siyasal mücadelesinde de türlü zenginliklere sahip milletimizi ileriye götürecek o temel taşıdır. Bundan önce millete unutturulmak istendiğini iddia ettiği bu tarihsel kök, Türkiye'yi muasır medeniyetler seviyesine ulaştıracak ve gelişmenin kendi kültürel değerlerinden kopmadan gerçekleşmesini sağlayacaktır. Bu noktada söz konusu köklerin muhafaza edilerek adapte edilmiş bir değişimin, Türk milleti nezdinde her zaman kabul gördüğünü tarihsel bir bilinç üzerinden bizlere sunar;

---

¹⁹¹ Recep Tayyip Erdoğan, “Başbakan Ağaç Dikme Töreninde Konuşuyor”, 11 Kasım 2011

¹⁹² “Başbakan: Orada Diktatör Diyen Sallandırılır”, *Hürriyet*, 21 Ağustos 2013

¹⁹³ Recep Tayyip Erdoğan, “21. Yüzyılda Yaşamış Bir Yunus Emre'yi”, 28 Eylül 2013

“Türkiye’de millet zamanı ruhunu kavramayı her zaman başarmış, millet devletin, bürokrasinin, hatta siyasetin önünde ilerlemiştir. Milletimiz her yeniliğe açık olmuş, yeniliklere çok hızlı ayak uydurmuş, hatta devleti ve siyaseti dönüştüren de bizzat milletin kendisi olmuştur.”¹⁹⁴

Siyasete yön veren ana unsurun millet iradesi olduğu söylemi Erdoğan’ın belki de en yoğun kullandığı temalardan biridir. “Ak Parti sadece millete dayanan bir partidir. Ak Parti’nin mayasını millet atmıştır. Ak Parti’nin hamurunu millet yoğurmuş, kumaşını millet dokumuştur.”¹⁹⁵ Milletin her şeyin farkında olması, onun için önemli bir referans kaynağıdır. Bu nedenle dönüştürmek istediği muhafazakâr siyaset algısında, Türk milletine ayrı bir misyon atfeder. Tarihsel süreçte Türk milletinin kendisi adına doğru hamlelerde bulunabildiğini ve bu nedenle Ak Parti’nin çizeceği bu çok yönlü değişim ve yenilik siyasetinde, kendi benliğini kaybetmeden ilerleyebileceğini vurgular. Bu açıdan bakıldığında siyasal anlamda esas korkutucu olan şeyin milletin yerinde saymasına sebep olmuş bir algı olduğunu dile getirir. Bu nedenle kendisinin tutuculuktan değil, medeniyetin temel taşlarını koruyarak çok amaçlı bir ilerleme gayesinde olduğundan sıklıkla bahseder.

Kendisi ve partisi adına adeta kurumsallaştırdığı muhafazakâr demokrasi kavramının temelinde de millet yatar. “Milletimizin ortak değerlerinden hareket ettik, siyasi zeminimizi milletimizin kale gibi durduğu yer olarak tanımladık.”¹⁹⁶ Kararı milletin verdiği yönetim şekli olarak demokrasiden ayrılmayacağı imajı, hem Türk siyasetinin yara aldığı bu alanı onarmada hem de milletin söz sahipliğini vurgulamada önemli bir anahtar olmuştur Erdoğan söylemi için. Bu nedenle “demokrasi bir güven rejimidir, millete ve milletin tercihlerine güven duyulmasını gerektirir.”¹⁹⁷ gibi ifadelerle partisinin siyasal çizgisine bizzat milletin yön vereceğini dile getirmiştir. “İleri demokrasi”nin bu noktada muhafazakâr demokrasi ile ilişkisi dikkat çekicidir. Erdoğan ile kurumsallaşmış bu kavram da dönüşen Türk siyaseti için bir ideal olarak sunulmuştur.

Özgürlük Erdoğan’ın muhafazakâr düşüncelerini yansıttığı bir diğer önemli nokta olarak karşımıza çıkar. Şahsi olarak siyasal hayatındaki olaylardan (6 Aralık 1997’de RP bünyesindeyken Siirt meydanında okuduğu bir şiirden ötürü hapis ve siyaset yasağı alması) dolayı ifade özgürlüğü, inanç özgürlüğü gibi konularda son derece hassas olan Erdoğan;

---

¹⁹⁴ Recep Tayyip Erdoğan, “Millet Ne Dediye Biz onu Yapıyoruz” 30 Eylül 2013

¹⁹⁵ Recep Tayyip Erdoğan, Adalet ve Kalkınma Partisi 1. Olağan Büyük Kongresi, 13 Ekim 2003

¹⁹⁶ Recep Tayyip Erdoğan, Adalet ve Kalkınma Partisi 1. Olağan Büyük Kongresi

¹⁹⁷ Recep Tayyip Erdoğan, “Halka Rağmen Politika Artık İmkansız”, 23 Nisan 2004

benzer mağduriyetlere yer vermemesi adına geri plana itilmiş kişilerin sesi olmayı amaçlamıştır. “Özgürlüğün kıymetini o mahpus duvarları arasında çok iyi anladım”¹⁹⁸ sözlerinden de hassasiyetini anlamak mümkündür. Bu noktada Erdoğan, özgürlükleri kısıtlamanın, bir de düşünce ve inançları yüzünden insanları kısıtlamanın kendi siyasal çizgisine aykırı olduğunun altını çizer. Ancak bu tür bir özgürlük söylemi içinde yoğunlukla referans verdiği kesimin bastırılmaya maruz kalmış muhafazakâr kimseler olduğu da gözden kaçmaz. “İnancından dolayı, ibadetinden dolayı, başındaki örtüden dolayı dışlanmanın ne olduğunu biz çok iyi biliriz. Üniversite kapılarında boynu bükük kalmanın ne demek olduğunu biz çok iyi biliriz”¹⁹⁹ burada verilebilecek örneklerden sadece birisidir.

Muhafazakârlık ve özgürlük ilişkisinde Erdoğan için esas olarak kadın aktörü ayrı bir yere sahiptir. Kadın, muhafazakâr kimliklerin görünebilirliğini sağlamada yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere son derece etkin olduğu için, kadının özellikleri Erdoğan siyasetinde sıklıkla gündeme gelmiştir. Kadının başörtüsünün Milli Görüş’ten beri muhafazakârlık ve İslamcılık adına bir dayanak olduğu bilinmekle beraber, kürtaj tartışmaları Erdoğan için kritik bir diğer mesele olmuştur.

“Kürtajı bir cinayet olarak görüyorum. Anne karnında bir yavruyu öldürmenin doğumdan sonra öldürmeden ne farkı var soruyorum sizlere. Bunun mücadelesini hep birlikte vermeye mecburuz. Bu milleti dünya sahnesinden silmek için sinsice bir plan olduğunu bilmek durumundayız, asla bu oyunlara prim vermemeliyiz.”²⁰⁰

Erdoğan’ın bu ifadelerinden söz konusu duruma karşı birçok tutum geliştirdiği anlaşılır. Erdoğan kürtaja dini hassasiyetleri gereği karşıdır ve bunun düşman algısı çerçevesinde bir mega proje olduğunu açıkça savunur. Kadın bedeni üzerinden geliştirdiği bu söylem, muhafazakâr ideolojinin de etmenlerinden biri olan aile için büyük ehemmiyet arz eder. Erdoğan’ın aile birliği vurgusu, ‘en az 3 çocuk’ söylemleri, aile kurmak için gençlere sağladığı sayısız olanak vb., kolaylıkla klasik muhafazakârlık perspektifinde değerlendirilebilir. Küreselleşen dünyaya ayak uydurmanın bir parçası olarak bireyin konumunu geri plana atmazken, aynı zamanda aileye verdiği önemi de sıklıkla dile getirir;

---

¹⁹⁸ Recep Tayyip Erdoğan, “Erdoğan Diyarbakır’da “, 3 Eylül 2010

¹⁹⁹ Recep Tayyip Erdoğan, “Erdoğan Diyarbakır’da”

²⁰⁰ Recep Tayyip Erdoğan, “Her Kürtaj Bir Cinayettir”, Ak Parti Genel Merkez Kadın Kolları 3. Olağan Kongresi, 26 Mayıs 2012

“Bireyin konumu ön plana çıkarılmalı... Özel hayata karışılmamalı, inançlara saygı gösterilmeli, aile hayatı güçlendirilmeli ve geleneksel değerler yaşatılmalıdır.”²⁰¹

Muhafazakâr bakış açısıyla, Erdoğan kürtajin kadının bireysel hakkı olmaktan öte, bir başkasının yaşama hakkına zarar vermek olduğunu savunur.

“Son zamanlardaki başlık, kürtaj ve sezaryen olayı. Burada iki yaklaşım tarzı var. Diyorlar ki, bu vücut benimdir, tercih hakkını kullanırım. Bunun daha çok feminist kesim propagandasını yapıyor. Bunun yanında yaşam hakkı var. Biz yaşam hakkından hareket ediyoruz. Bir vücutta cenin öldürüldüğünde ha yaşam halinde öldürülen ha orada. Bizim için aynıdır. Bunu öldürme hakkına kimse sahip değil. Bu tarz olaylar insan sağlığını tehdit eden yollardır, bu oyunu da bozacağız. Niye kadın demiyorsunuz da anne diyorsunuz? Bu kesimin mantığı bu. Evet biz anne diyorumuz. Annenin ayaklarının altı öpülür.”²⁰²

Erdoğan’ı, biz ve onlar şeklinde bir kutuplaşmaya götüren bu hususun, özelden genele hem muhafazakâr hem de İslamcı düşünceye hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Zira bu mevzuda ‘yaşama hakkı’ şeklinde yapılan bir değerlendirme, elbette İslam’ın şartlarını gözden geçirmemizi sağlar. Hal böyle olunca, İslam anlayışına göre anne rahmine düşmüş bir fetüs canlıdır ve onun alınması da ‘Allah’ın yarattığı canı ondan başkası alamaz’ düşüncesinden kaynakla bir nevi cinayettir. İşte tam da bu noktada Erdoğan’ın olaya cinayet olarak bakmamızı sağlayarak kürtajin yasaklanmasına ilişkin söylemleri, hem siyasal hem de toplumsal bir mühendislik çerçevesinde değerlendirilebilir.

“Benim başörtülü kızlarıma, bacılarıma...” şeklinde başlayan ve adeta Erdoğan’la özdeşleşen dindar kızların, kadınların maruz kaldığı sıkıntıların dile getirildiği söylemler Erdoğan’ın İslamcı anlayışında önemli yer kaplar. Kadın üzerinden gelişen muhafazakâr söylem, görüldüğü üzere İslamcı yaklaşım ile zaman zaman ortak paydada buluşmaktadır.

“Biz bu ülkede milletin kılık kıyafetine bakıp, sakalına bıyığına bakıp, ağzındaki duaya alınındaki secdeye bakıp alçakça onlara şiddet uygulayanlardan olmadık. Başörtülü bir bayan araba sürüyor değil mi? Arabaya vuruyorlar. Yavrusuyla eşini bekliyor ona saldırıyorlar. Taciz ediyorlar. 6 aylık çocuğunun aracıyla orada tekmeyle yerde süründürüyorlar.”²⁰³

Başörtülü olduğu için şiddetle karşı karşıya kalan nice kadın üzerinden sunduğu bu İslamcı perspektif, temelde Erdoğan’ın yukarıda bahsettiğimiz özgürlük anlayışına paraleldir. Bu

²⁰¹ Recep Tayyip Erdoğan, *Küresel Barış Vizyonu*, İstanbul: Meydan Yayıncılık, 2012, s. 22

²⁰² Recep Tayyip Erdoğan, “Erdoğan: Benim Bedenim Diyenler Feminist”, 2 Haziran 2012

²⁰³ Recep Tayyip Erdoğan, “Başbakan Erdoğan’dan Önemli Açıklamalar” 15 Haziran 2013

doğrultuda dini sembollerin mahalle baskısına maruz kalmadan yaşatılabileceği özgürlükçü düşünce, Erdoğan'ın muhafazakâr – İslamcı yanı ile iç içe geçmiştir.

Erdoğan'ın öncülüğünde Milli Görüş hareketinden ayrılan kadronun Ak Parti'yi iktidara taşımasının ardından gündeme gelen 'ılımlı İslam' kavramı bu noktada çarpıcıdır. Zira Erdoğan her seferinde Milli Görüş'ten ayrıldıklarını ve temelde İslamcı olmadıklarını dile getirme gereği hissetmektedir. "Bizim partimiz asla İslamcı bir parti değildir. Parti, dinci olamaz. Mensubu olduğunuz dini lekelersiniz. Biz, dinimize böyle bir saygısızlık yapamaz"²⁰⁴ sözleriyle adeta içinden geldiği geleneğe meydan okur. Ancak aynı tabana hitap etmesi ve hem söylem hem de politikalar düzeyinde bizzat İslam adı ile olmasa da din mevzuunda yoğunlaşması onun İslamcılığı kısmen ılımlaştırdığı algısını yaratmıştır. Bu bağlamda bölümün ilk başlıklarında detaylı olarak sunduğumuz Erdoğan'ın Erbakan'dan farkı, kendisinin neden ve nasıl ılımlı İslamcı tanımlamasını oluşturduğunu anlamamız için önemlidir ancak yeterli değildir.

Erdoğan görüldüğü üzere İslam'ı Erbakan gibi siyasal olarak konumlandırmaktan uzak durmuştur. Bu duruşu itibarıyla kendi dışında gelişen ılımlı İslam tanımlamasını da doğru bulmaz. İslam'ın ılımlaştırılması fikrini İslam'ın özüne aykırı bulur ve şunları aktarır; "İslam dünyada tek İslam'dır, ikinci bir İslam yoktur; önüne ve arkasına başka sıfat yakıştırılmaz."²⁰⁵ Böylesi bir tutumda elbette Türk siyasetinin içinde bulunduğu buhranlar ve bunun muhatabının bizzat muhafazakâr siyaset olmasının etkisi büyüktür. Zira 28 Şubat'tan sonra oluşan ortamda laiklik kavramının yeniden tehdit altında olduğu vurgusu, Erdoğan'ın söylemini şekillendirmesinde büyük rol oynamıştır. Siyasal ve toplumsal boyutta laiklik ince bir çizgi haline dönüştüğü için Erdoğan bu hususta izlediği yol ve söylemlerinin yaratacağı derin etkiyi öngörebilmektedir. Erdoğan'ın dinci bir siyasetçi ve Ak Parti'nin dinci bir parti olarak anılmaması gerekmektedir ve bu yüzden söz konusu durum İslamcılıktan ziyade muhafazakârlık söylemini daha baskın kılmıştır.²⁰⁶

Görüldüğü gibi Erdoğan söylemleri ile muhafazakâr bir siyasi tavrın bundan önce çok aşına olmadığımız formunu geliştirmiş ve Türk siyasetinde kritik bir aktör olmuştur. Yalnız sağ geleneğin değil, tüm siyasi ortam adına İslamcılıktan sıyırmaya çalıştığı ve modern politik düzenle barıştırmak istediği muhafazakârlık düşüncesi için söylemleri üzerinden son derece etkili olmuştur. Bu etkin tavrını uygulamalar düzeyinde görmek, attığı somut adımlara

²⁰⁴ Recep Tayyip Erdoğan, 7 Aralık 2009

²⁰⁵ Recep Tayyip Erdoğan, 7 Aralık 2009

²⁰⁶ Türk, *Muktedir, Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan*, s. 333

bakmak ise, onu daha iyi anlamamızı ve kendisinden öncekilerden nasıl ayrıştığının farkına varmamızı sağlayacaktır.

5.4. Erdoğan Muhafazakârlığının Uygulamalar Üzerinden İncelemesi

Erdoğan'ın muhafazakâr siyaset anlayışını modern sistemin getirilerine uyum sağlayarak pek çok alanda savunduğunu bir önceki bölümde söylemleri üzerinden görmeye çalıştık. Bunun da ötesinde Erdoğan'ın dönüştürdüğü muhafazakâr eğilimleri, gerçekleştirdiği politikalar vasıtasıyla okumak mümkündür. Erdoğan oluşturduğu söylem ve gerçek kıldığı politikalar ile muhafazakâr bir anlayış çerçevesinde toplumun tümüne sunduğunu şu sözlerle dile getirmiştir;

“AK Parti'den önce siyasal hayata hâkim olan partilerin iki karakteristiği vardır. Birinci kısım partiler, siyaseti sadece belli bir ideoloji temelinde yaparak siyasi parti olmaktan çok siyasi cemaat olarak davranıyorlardı. Bu partiler, kamu siyaseti temelinde bir yapılanma yerine katı ideoloji temelinde yapılanarak siyaseti radikalleştirmekteydiler. AK Parti, siyaseti radikalleştiren “siyasi cemaat” anlayışına da, siyaseti fikirleştiren “siyasi şirket” anlayışına da kesinlikle karşıdır. AK Parti, muhafazakârlık temelinde bir kitle partisidir. Siyasetin fikir ekseninde yapılanmasını temel almakta, buradan kalkarak kitlelere dönük merkezi siyaseti üretmektedir.”²⁰⁷

Recep Tayyip Erdoğan, Refah Partisi'nde belediye başkanlığı ile başlayan siyasal hayatına Ak Parti'yi kurmasıyla başbakan olarak devam etmiş ve ardından cumhurbaşkanlığı görevi ile siyasetin pek çok kritik kademesinde yer almıştır. Bu noktada Erdoğan'ın Erbakan'a kıyasla daha geniş bir politika üretme alanına sahip olduğu aşikârdır. Erbakan'ın başbakanlık sürecinde ve öncesinde hayata geçirmek istediği projeler sınırlı olmuştur. Hayata geçirilse de geçirilirse de Erbakan'ın siyasal haritasında İslamcı perspektifi uygulamalara nasıl yansıtmaya çalıştığını gördük. Erdoğan'ın hem Ak Parti iktidarında başbakanken hem de devam eden cumhurbaşkanlığı sürecinde muhafazakâr demokrat kimliğini söylemlerinin ötesinde hayata nasıl geçirdiğini görmek önemli olacaktır.

“Değerli kardeşlerim, 1994'te İstanbul'da başlayan hizmet yolculuğumuz, şimdi Türkiye'yi kucaklayarak devam ediyor. İstanbul'da ilklere imza attık ve şimdi de Türkiye'de ilklere imza atıyoruz. İstanbul'da hayalleri gerçekleştirdik şimdi de Türkiye genelinde 81 vilayette hayalleri gerçeğe dönüştürüyoruz.”²⁰⁸

²⁰⁷ Recep Tayyip Erdoğan, “Muhafazakâr Demokrasi Sempozyumu Açılış Konuşması”, s. 8

²⁰⁸ Recep Tayyip Erdoğan, “Seçim Beyannamesi Programı'ndaki Konuşmasının Tam Metni”, 19 Şubat 2014

Erdoğan'ın zihninde siyaset, vatandaşın işine yarar somut projeler icra etmenin en önemli aracıdır. Bu bağlamda muhafazakâr siyasetinde, hizmet etme düşüncesi büyük yer kaplar. “Biz bu millete efendi olmaya değil, hizmetkâr olmaya geldik” söyleminin hem kendi hem de partisinin diğer yöneticileri tarafından prensip edinilmesi Erdoğan'ın perspektifindeki hizmet odağı hakkında ipuçları verir. Türk sağ geleneğinin ortak hafızasında gördüğümüz üzere; seçmenin somut olarak faydalanabileceği, gündelik hayatının bir parçası olan hizmetler Erdoğan'ın ajandasında çok amaçlı olarak sunulur. Erdoğan iktidarı süresince yapılan yolları, açılan hastaneleri, kurulan tesisleri, gençlere yaşlılara öğrencilere yapılan yardımları vb. pek çok alanda gerçek kıldığı projeleri sık sık yinelemekten kaçınmaz. Bunu yaparken seçmenin verdiği oyların boşa gitmediğini görmesini ister, hayata geçirilmiş faaliyetler üzerinden rakip algısı oluşturur ve ‘halka hizmet, hakka hizmettir’ düsturunun temsilcisi olduğu mesajını vererek muhafazakâr yanını bir kez daha açığa çıkarır.

Siyasete Milli Görüş'ün gençlik örgütlenmelerinde başlamasına rağmen, en önemli dönemeçlerinden biri RP bünyesinde İstanbul Belediye Başkanlığı olan Erdoğan'ın Ak Parti iktidarıyla başbakan olduğunda sergilediği ‘proje siyasetçiliği’²⁰⁹ dikkat çekicidir. Gerek girdiği yerel seçimler gerek genel seçimler gerekse de son cumhurbaşkanlığı seçiminde, Erdoğan'ın yaptıklarını yapacaklarının teminatı olarak sunması bu proje siyasetçiliğine dayanır. Yine tüm bu seçim süreçlerinde kullandığı sloganlarda vatandaşın yapılan icraatlara dikkati çekilmek istenir. Türk'e göre, “hizmet siyaseti Erdoğan'ın belediyecilik faaliyetlerini tüm vatan sathına yayma çabasının bir uzantısı olarak kabul edilir. Hizmet siyaseti, gücünü fark edilebilirliğinden ve basitliğinden alır.”²¹⁰ İşte son derece basit ve net olan bu hizmet siyaseti Erdoğan'ın muhafazakârlıkla birleştirdiği bir araç olarak karşımıza çıkar.

“Bizler Ak Parti olarak, teşkilat olarak çok uzun bir yoldan geliyoruz. Her türlü acıyı yaşadık. Zulme baskıya zorlamaya dışlamaya maruz kaldık. Dikkatinizi çekiyorum. Zulme baskıya ötelemeye maruz kalan kadro, hareket sadece biz değildik. Bizimle birlikte temsil ettiğimiz sessiz yığınlardı. Bu ülkede çoğunluğu halkın seçtiği hükümetler hukuksuzca alaşağı edildi. Başbakanlar hukuksuzca idam edildi. Demokrasiye darbeler vuruldu. Milletın partileri kapatıldı. Hükümetler yasalar çiğnenerek sınırlandırıldı. Elleri kolları bağlandı. Son derece karanlık işler çevrildi. Terörle faili meçhullerle hükümetler millet korkutulmak sitendi.”²¹¹

²⁰⁹ Türk, *Muktedir, Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan*, s. 216, 298

²¹⁰ Türk, *Muktedir, Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan*, s. 217-218

²¹¹ Recep Tayyip Erdoğan, “Orada Diktatör Diyeni Sallandırırılar”, 21 Ağustos 2013

Yukarıdaki ifadelerde haykırılan mağduriyet, Erdoğan'ın söz konusu hizmet siyasetinde sessiz yığınların sesi olma çabasını doğurmuştur.

Erdoğan esas olarak konu halka hizmet etmek olduğunda ideolojik bir tutum sergilemeyi doğru bulmaz. Hatta bu nedenle uzun yıllar siyasete erişmesi engellenmiş bir kesimi siyaset ve ekonomiyle barıştırmak ister. Hayata geçirmek istediği projeler için “Açık söylüyorum, bizim hedefimiz önce insandır. İnsan refahı için atmamız gereken adımları atacağız”²¹² şeklinde kullandığı ifadelerle ideolojik sınırlamalara takılı kalmayacağını sinyallerini verir. Erdoğan amaçladığı şeyin, ideolojilerden bağımsız olarak vatandaşa hizmet götürmek olduğunu, bunu yaparken muhafaza edilecek yegâne unsurun bu milletin manevi değerleri olduğunu anlayabiliriz. Kalkınmanın olduğu kadar demokrasinin de yerelde başladığını vurgulayarak, somut faaliyetler üzerinden soyut değerleri ön plana çıkarma gayesini şu ifadelerde görmek mümkündür; ”Hedefimiz, şehirlerimizin tarihi dokusunu, kültürel kimliğini muhafaza ederek, yeşil alanlarıyla, sosyal tesisleriyle, köprüleri, yolları, altyapı ve üstyapısıyla tabiatla barışık, insanımıza huzur ve güven telkin eden şehirler imar etmektir.”²¹³

Hizmet siyasetinin yanı sıra, Erdoğan'ın dini hassasiyetlerden doğan muhafazakâr politikalarına baktığımızda, kimi zaman özgürlükçü kimi zaman da müdahaleci bir tutuma sahip olduğu gözlemlenebilir. Mahalle baskısı diye tanımladığı özgürlük karşıtı eylem ve politikaları ortadan kaldırmak ister Erdoğan. Bunu yaparken ortaya çıkan sonuçların çift taraflı olması dikkat çekicidir. Başörtüsünün kamuda serbest hale gelmesi, Erdoğan'ın özgürlükçü yanının muhafazakâr hassasiyetlerle bir araya geldiği kritik bir gelişmedir. Bunu siyasal İslamcılıktan ziyade Erdoğan'ın tasarladığı siyasal ve toplumsal nizamın sağlamasında bir adım olarak değerlendirmek de mümkündür. Erdoğan'ın dindar kişiliği ve bu sıkıntının muhafazakâr kesimler arasında uzun süre soruna yol açtığı için, sorunu çözmek nizamın da sürdürülmesinde anahtar olarak görülmüştür. İmam hatip mezunlarının üniversite giriş sınavlarında yaşadığı katsayı farkının ortadan kaldırılması da benzer nitelikte bir proje olarak hayata geçirilmiştir. Bu bağlamda “Eğer bu ülkede birileri zulme uğradıysa, o, muhafazakâr kesimdir ve acımasızca bu yapılmıştır. Eğitimde, sağlıkta, adalette emniyette yapılmıştır...”²¹⁴ şeklinde sıkça yinelediği serzenişlerinde Erdoğan'ın muhafazakar kesimin sesi olmaya çalıştığı ve bunu özgürlük perspektifinden temellendirdiğini görebiliriz. Ancak bunun tam

---

²¹² Recep Tayyip Erdoğan, “Erdoğan: Kapısında Otursanız Zararı Yok”, 30 Mayıs 2012

²¹³ Recep Tayyip Erdoğan, “Şehir Medeniyettir” 8 Kasım 2003

²¹⁴ Recep Tayyip Erdoğan, “Herkesin Çocuğu Bize Emanet”, 5 Kasım 2013

tersi şeklinde vuku bulan durumlar da mevcuttur. Söz konusu zıtlığı, yaşama müdahale olarak tanımlayanların sayıca oldukça fazla olduğu da bilinmektedir. Buna ilk örnek olarak Erdoğan'ın kadının dini pozisyonu üzerinden geliştirdiği söylemlerinde de gördüğümüz kürtaç karşıtı yasanın çıkarılması ile ilgili çalışmaları verebilir; 22.00'den 06.00'ya kadar geçerli olan alkol satışının yasaklanması uygulamasıyla da bu örnekleri çoğaltabiliriz. Bu noktada Erdoğan'ın söz konusu eylemleri İslam'da yer almaması koşulundan değil, toplumun sağlığını tehdit etmesinden yola çıkarak gündeme taşır. O halde Erdoğan'ın bu politikaların ne İslamcılık gibi bir anlayışa ne de yaşam tarzına müdahale olarak algılanmasının önüne, sahip olduğu muhafazakâr tutumla geçmeye çalıştığı aşikârdır. Zira toplum sağlığının tesisi de, doğum oranlarının kontrolü de muhafazakâr ideolojiyi oluşturan temel etmenlere dayandırılabilir. Muhafaza etme nosyonunun kurulu düzene, geleneğe, nizama, aileye, devlete olan bağı hatırlandığında, ideolojinin bir uzantısı olarak Erdoğan'ın bu ve benzeri pek çok kritik karara imza atarken kurmak istediği muhafazakâr siyaset anlayışı görülebilir.

Erdoğan'ın tüm siyasi yelpazesinde muhafazakâr siyasete özgü yanlar saptamak mümkündür. Bölümün başından itibaren söylediğimiz üzere, bu muhafazakârlık kimi zaman kendini din ve gelenek ekseninde gösterirken kimi zaman da alışılmışın dışında gelişme yanlısı tavrı ile karşımıza çıkmıştır. Partisinin sloganı ile '*Büyük Düşün Türkiye*' dediği zaman da, muhafazakârlığın gelişmeye dönük yüzünü vurgulamak istemiştir. Erdoğan mega projeler dediği, ayırım yapmaksızın bütün vatandaşların refahı için gerçekleştirdiğini söylediği projelerden övgü ile bahsederken; muhafazakarlığı kalıplaşmış bir dünya görüşü olarak değil, günün şartlarına uygun manevi değerlerle gelişmenin sağlanması olarak tanımladığını da gösterir. Siyasete ideolojik sınırlar üzerinden değil; hizmet eden, modern yenilikleri sisteme entegre eden ve tüm bunlar olurken benliğini kaybetmeyen bir yapı özelinde yaklaşır. Attığı övgü dolu somut adımlardan bazıları ise şöyle ifade bulmuştur;

“12 yıl önce “hızlı tren” denildiğinde bunu hayal görenler vardı, bizimle dalga geçenler vardı. Şu anda Allah'a şükür, Ankara-İstanbul, Ankara-Konya arasında hızlı tren sorunsuz işliyor. Boğaz'ın altından biz “Marmaray” dediğimiz zaman, herkes dalgasını geçiyordu. Şimdi Boğaz'ın altından Marmaray hamdolsun yüzbinlerce insanı taşıyor. Önümüzdeki yıl, tüp geçit de yılsonuna kadar bitecek ve otomobiller de yine boğazın altından inşallah gidip gelmeye başlayacaktır. Aynı şekilde 2015'in sonuna kadar Yavuz Sultan Selim Köprüsü'nü bitireceğiz. Ve bu köprüyle beraber, orada da raylı sistem inşallah inşa edilmiş olacak.”²¹⁵

²¹⁵ Recep Tayyip Erdoğan, “TÜSİAD Yüksek İstişare Kurulu'nda Yaptıkları Konuşma”, 17 Eylül 2014

Erdoğan toplum yararına olacak her türlü değişimi adapte ettiği muhafazakâr tavrını başbakan olduğu süreç içinde Ak Parti aracılığıyla ve 10 Ağustos 2014 itibarıyla da cumhurbaşkanlığı göreviyle devam ettirmiştir. Muhafazakârlığı kendi tabiriyle devrim mücadelesi içinde hâkim kılmaya çalışan Erdoğan “Tarihi nitelikteki her bir reform yeni bir reformun kapılarını bizlere araladı. Yaptığımız her bir değişiklik daha büyük değişimlerin yolunu açtı... Türkiye’nin asırlar öncesinden gelen kutlu yürüyüşü, inşallah adalet, barış, dayanışma ekseninde istikbale yürüyecektir.”²¹⁶ sözleriyle cumhurbaşkanlığı görevinin devir teslim töreninde siyasi yolculuğunun aynı amaçlar doğrultusunda, tarihsel bir bilinç ışığında ilerleyeceğini dile getirmiştir.

2023 vizyonu Erdoğan’ın gelecekte tasarladığı Türkiye için sosyo-ekonomik bir önem arz eder. *Yeni Türkiye*’yi inşa etme amacıyla 2003’te çıktığı yolu 2014’te cumhurbaşkanlığı ile sürdüren Erdoğan, cumhuriyetin 100. yılında milli ve manevi değerleri muhafaza etme hedefiyle yine bizleri karşılar;

“2023’e yürürken, bizi biz yapan değerleri, bir ağırlık olarak görürsek, onları koparıp atarsak inanın kazandığımızı zannettiğimiz noktada aslında kaybettiğimizi anlarız ve telafi için de çok geç kalmış oluruz. “Yeni Türkiye”, acımasız, vahşi, vicdanı olmayan bir kalkınma modeli değildir. Refahın adil, vicdan terazisinde tartılmış şekilde dağıtılmasını öngören bir Türkiye’dir.”²¹⁷

Yeni Türkiye yukarıdan aşağı kapsamlı bir proje olup tam da Erdoğan’ın muhafazakâr siyaset anlayışını resmeder. Cumhurbaşkanı olarak TBMM Genel Kurulu’nda yaptığı ilk konuşmasında, Yeni Türkiye’nin içeriğinden bahsederken Erdoğan, benimsediği toplumsal ve siyasal tutumunu hem bir devamlılık çizgisi hem de bir kopuşun resmi olarak ifade eder;

“Yeni Türkiye, sürekliliği içinde barındıran; geçmiş, bugün ve gelecek arasında sağlam köprüler kurmamıza imkân veren, inşacı, yön gösterici bir kavramdır. Yeni Türkiye, medeniyet köklerimize bağlılık ve tarihsel coğrafyamızla barışma anlamında bir sürekliliğe işaret ederken, topluma ve siyasete bakış anlamında bir kopuşa tekabül etmektedir.”²¹⁸

Muhafazakâr dünya görüşünün ehemmiyetle üzerinde durduğu süreklilik, tarihsel bir benlikle Yeni Türkiye için adeta yeni bir haritaya dönüşmüştür. Muhafazakârlığa salt ideolojik olarak

---

²¹⁶ Recep Tayyip Erdoğan, “Devir Teslim Töreni’nde Yaptıkları Konuşma”, 28 Ağustos 2014

²¹⁷ Recep Tayyip Erdoğan, “TESK 19. Genel Kurulu’nda Yaptıkları Konuşma”, 1 Eylül 2014

²¹⁸ Recep Tayyip Erdoğan, “TBMM’nin 24. Dönem 5’inci Yasama Yılı Açılışında Yaptıkları Konuşma”, 1 Ekim 2014

yaklaşmadığını sıklıkla dile getiren Erdoğan'ın "toplumsal ve siyasal bir kopuş" olarak tanımladığı bu tavrıyla, bundan önce Türk siyasetinde gördüğümüz muhafazakâr tutumlardan nasıl farklılaştığı noktasında önemli ipuçları verir. Geçmişin ruhunu kaybetmeden, statükocu bir siyasi anlayıştan uzak yeni bir anlayıştır bu. "Bizim Yeni Türkiye özlemimiz, tıpkı Gazi Mustafa Kemal'in kastettiği gibi, 23 Nisan 1920 Türkiye'si, o öz, o ruh, o heyecandır."²¹⁹ derken Erdoğan kopmanın milli ve tarihi değerlerden uzaklaşma olmadığını altını çizer. Ortak kültürel bir tarih ile siyaseti bir ideolojik mekanizmaya çeviren anlayıştan koparmaktır gayesi. Özetle; tarihsel bir barışma ve siyasal olarak kabuk değiştirme bu yeni muhafazakâr tutumun kilit noktasıdır.

Bu son bölümde, Erdoğan'ın söylemlerinden ve gerçekleştirdiği politikaların bir kısmı üzerinden Türk siyasetinde kabuk değiştiren muhafazakâr tutumu görmeye çalıştık. Muhafazakârlığın yeniden yorumlandığı bu süreçte, Ak Parti iktidarında başbakan olarak ve sonrasında cumhurbaşkanlığıyla, ideolojiyi yalnızca siyasal bir perspektifte değil, sosyolojik ve ekonomik bir çerçeveden ele alması bakımından Erdoğan önemli bir aktör olmuştur. Kendisiyle özdeşleşen bu tür bir siyaset ve toplum anlayışının, Türkiye'deki siyaset sahnesinde belki de ilk kez tecrübe ediliyor olması, yine Erdoğan'ı ön plana çıkaran bir diğer önemli husustur. Türk-İslam medeniyeti bağlamında köklerini muhafaza etmek isteyen ve geçmişi ile barışma arzusu içinde olan Türkiye'nin aynı zamanda; özgürlük ve demokrasi vurgusu, çoğulcu tavrı, değişim siyaseti, yenileşen ve modernleşen yapısı ile dış politikada uzlaşma yanlısı tutumu bildiğimiz muhafazakâr siyaset formlarından oldukça farklıdır. İşte bu farklılığı söylemden öteye çizdiği somut siyasi çizgi ile de bizlere gösteren Erdoğan çalışmanın son bölümünde esas alınmıştır.

İçinden geldiği geleneği bir anlamda dönüştürerek hem Türk sağı hem de genel olarak Türk siyaseti adına kritik adımlar atan Erdoğan, muhafazakârlığın yeni önadlar almasını sağlamıştır. Muhafazakâr demokrasi tanımıyla Türk siyasetinde pekişmesi zor kavramları bir araya getirmiştir. Esas olarak uzun yıllar yanlış anlamalara maruz kalan muhafazakârlığı bu paradoksal yapısından uzaklaştırmaya çalışırken, Türkiye'yi modern siyasal sistemin önemli bir aktörü haline de getirmeyi amaçlamıştır. İslamcı bir siyasal geleneğin içinden yetişmesi ona yeni kurduğu harekette, geçmişten ders alarak geleceği şekillendirme hedefini sunmuştur. Geçmişin yol gösterici özelliğini hiçbir zaman göz ardı etmeyen Erdoğan; geleceğin şekillenmesinde siyasal, sosyolojik, ekonomik anlamda

---

²¹⁹ Recep Tayyip Erdoğan, "Gazi Mustafa Kemal'i Anma Töreni'nde Yaptıkları Konuşma", 10 Kasım 2014

küreselleşen dünyanın bir parçası olunabileceğini vurgulamıştır. Türkiye'nin gerek mega projelerle kalkınma yolunda ilerlemesi, gerekse uluslararası arenada ulaştığı pozisyonu ile söz konusu muhafazakar tutumun ne denli değişime uğradığı anlaşılabilir.

Erdoğan'ın biriktirdiği tarihsel bilinç muhafazakâr siyasetinin en önemli dayanağıdır. Bu nedenle bölüm boyunca görüldüğü üzere, Erdoğan'dan muhafazakâr tavrı ile bahsederken medeniyete ait unsurlar büyük önem taşımıştır. Onun için geçmişini iyi bilmeyen bir toplum, somut bir gelişme için gerekli adımı atamaz. Geçmiş ise köklü bir medeniyetin taşıyıcısı olarak cumhuriyet tarihi ile sınırlandırılmamalıdır. Tarihi yakın tarihten ibaret görmeyi şiddetle reddeden Erdoğan bunu açıkça şu sözlerle ifade eder;

“Milletimizin, medeniyetimizin binlerce yıllık tarihini neredeyse 1919 yılından başlatan bir tarih anlayışını reddediyorum. Her kim ki zaferleriyle ve yenilgileriyle son 200 yılımızı, hatta son 600 yılımızı soyutlayıp eski Türk tarihinden Cumhuriyete atlıyorsa, biliniz ki o kişi milletimizin de, devletimizin de hasmıdır... Böyle bir milletin tarihindeki zenginlikleri anlatmaya değil kitaplar, kütüphaneler bile yetmez, bunu böyle görmeliyiz. Ama biz ne yapmışız? Kendi tarihimizin üzerine adeta kara bir örtü örtmeye çalışmışız, kendi tarihimizi gömmeye çalışmışız. Kendimize ait olan pek çok başarıyı, sanki bizimle ilgisi yokmuş gibi kısaca anlatıp geçenler veya hiç değinmeyenler hem ecdadımıza saygısızlık, hem de gelecek nesillere çok büyük kötülük yapmışlardır.”²²⁰

Söz konusu bilinç üzerine ‘tarihimiz unutturma’ çabası şeklinde tanımladığı bu süreç, onun milletin temellerini sağlam atmasında ve geleceği emin adımlarla inşa etmesinde en kritik kaynaklardan biridir. Ancak bu noktada Erdoğan kendi iktidarı boyunca eksik kaldığı da göz ardı etmez ve bununla ilgili sözler verir;

“Geçtiğimiz 13 yılın siyasi sorumluluğunu üstlenen bir kişi olarak, tarihimizi yeni nesillere bu yönüyle anlatma konusunda yeterli mesafeyi kat edemediğimizi bir özeleştiri olarak burada ifade ediyorum. Demokrasiye ve kalkınmaya dair önceliklerimiz bizi öylesine kuşatmıştı ki, özellikle eğitimde, kültürde, sanatta arzu ettiğimiz değişimi gerçekleştirecek adımları atmakta maalesef yavaş davrandık. Eksiklerimiz var, ama aşacağız. İnşallah bizim bu çabalarımızı hükümetimiz bir adım öteye götürecektir, eksiklikleri tamamlayacaktır.”²²¹

Erdoğan'ın muhafazakâr bir siyasetçi olarak hem söylem hem de politika düzeyinde son derece farklı bir çizgiye sahip olduğu düşünülmektedir. Medeniyet onun söylemlerinde

---

²²⁰ Recep Tayyip Erdoğan, “Kut’ül Amare Zaferinin 100. Yıl Dönemi Töreni’nde Yaptıkları Konuşma”, 29 Nisan 2016

²²¹ Recep Tayyip Erdoğan, “Kut’ül Amare Zaferinin 100. Yıl Dönemi Töreni’nde Yaptıkları Konuşma”,

büyük bir yer kaplarken, bunu hem düşmanın pozisyonunu belirleme hem de gelecek somut adımlar için bir yönlendirme aracı olarak kullandığı yukarıda yer alan söylemlerinden de görülebilir. Demokrasi ve ekonomik kalkınma hamleleri, Erdoğan'ın uygulamaya yansıttığı muhafazakâr tutumunun en önemli göstergesi olurken aynı zamanda öğrencisi olduğu Erbakan'dan farkını bizlere gösterir. Çalışmamızın ilk aktörü olarak yer verdiğimiz Erbakan ve siyasal İslamcı söylemleri Erdoğan için temel teşkil etse de, onun muhafazakârlık çatısı altında dönüşüme uğramış bir siyaset mekanizmasını devreye soktuğu anlaşılmaktadır. Böylece Erdoğan'ın kendisinin de modern açık muhafazakâr gibi bir sıfatla ifade ettiği üzere bu mekanizma, çalışmanın başında ele aldığımız muhafazakârlık türlerinden Erdoğan modelini hangisi ile açıklanacağını altını çizer.

Modernitenin varlığından kendi karşıt söylemini oluşturan muhafazakâr ideoloji, Türk siyasal hayatında Erdoğan ile adeta yeni bir kimlik yaratmıştır. Erdoğan, muhafazakârlığın dayandığı devlet, ekonomi, aile, gelenek, tarih, sürdürülebilirlik örgüsüne modern birtakım unsurları dâhil etme çabası içinde olmuştur. Bu tavrını özellikle söylem ve hizmet anlayışından göstermeye çalıştığımız söz konusu lider, Türkiye'nin son 14 yılına damga vuran bir siyasetçi olmuş ve Türk sağı adına bilinenlerin yeniden okunmasına sebep olmuştur. Türkiye'de muhafazakâr kesimin siyaset ve ekonomi sahnesinde dönüşümünü başlatan Erbakan deneyiminden yıllar sonra sergilediği siyasi tutumuyla Erdoğan, muhafazakâr ideolojiye hem kendi öğretilerinden hem de Türk siyasetinin bildiklerinden çok farklı bir yaklaşım getirmiştir ve bu çizgisini cumhurbaşkanlığı görevinde de devam ettirmekte olduğu aktırılabilir.

6. SONUÇ

Erbakan ve Erdoğan aktörlerini hem ortak zeminde buluşturan hem de ayırıştıran bir etmen olarak muhafazakârlık, Türk siyasetinin günümüz konjontrüel yapısı düşünüldüğünde kritik bir düşünce sistemi, ideoloji ve anlayış olmuştur. Muhafazakârlığı bir duruş, duyuş biçimi olarak adlandırmanın ötesinde siyasal olana etki eden bir ideolojik araç olarak değerlendirdiğimiz bu çalışmada, Türk siyasetinde muhafazakârlık adına öne çıkmış iki aktör temel alınmıştır. Muhafazakâr düşüncenin Türkiye özelinde değerlendirmesinin yapılabilmesi için ise, öncesinde ideolojik arka planının bilinmesi amaçlanmıştır. Bunun için Erbakan ve Erdoğan muhafazakârlıklarını analiz etmeyi ve ertesinde karşılaştırmamızı somut bir düzlemde yapmayı sağlayacak kavramsal bir çerçeveye başvurulmuştur. Çalışmanın belkemiğini oluşturan bu kapsam dâhilinde, hem ideolojinin nasıl ortaya çıktığı üzerinde durulmuş, hem de söz konusu aktörlerin nitelendirilmesinde yardımcı olan ideolojik temalar ve muhafazakârlığın türleri üzerinde durulmuştur.

Aydınlanma düşüncesi ve Avrupa'daki reform hareketleri ile yeni bir siyasal yapının tesis edilmesi muhafazakârlığın kırılma noktası olmuştur. Devrime karşı nizamın sürdürülebilirliği iddiası ile ortaya çıkan bu düşünce, 18. yy itibarıyla siyaset sahnesinde kendisine başvurulmuş bir araç olmuştur. Köken itibarıyla ilk tepkisini batıda veren muhafazakâr düşünce, kıtada kısmen farklılıklar göstermiştir. Bu bağlamda İngiliz ve Fransız muhafazakârlıkları yanı sıra Alman ve Amerikan muhafazakâr düşüncesi de ön plana çıkmıştır. Türk muhafazakârlığı adına önem kazanmış iki aktörün ele alındığı bu çalışmada, tarihsel süreç itibarıyla geline nokta Türk muhafazakârlığının hangi temelde nitelendirilebileceğinin anlaşılması için, ilk aşamada bu farklı yorumlar açıklanmıştır. Hem muhafazakârlığın bölgeden bölgeye gösterdiği farklılık hem de ideolojinin kendi içindeki türleri çalışmanın gidişatı adına ilk bölümde kavramsal bir çerçevede ele alınmıştır. Muhafazakârlığın ılıman yanına örnek teşkil eden İngiliz muhafazakârlığı, Edmund Burke söylemleri üzerinden değerlendirilmiştir. Liberal olarak da tanımlanabilecek İngiliz modeli muhafazakârlık; sürekliliğin doğrudan geçmişin şimdiye aktarılmasıyla değil, zaman ve mekânın değişen koşullarında, kökenin muhafaza edilerek tarihin kendini uyarlaması şeklinde sağlandığına inanır. Diğer yanda Joseph de Maistre ve Louis de Bonald'ın savunuculuğunu yaptığı koyu Fransız muhafazakârlığı ise, daha geleneksel bir çerçeveden, geçmişin

sürdürülmesini savunurken, devrimin getirdiği yeni düzeni reddeder. İngiliz anlayışı, temelde bazı değerlerin korunması halinde reform fikrine Fransız muhafazakârlığı gibi sert yaklaşmaz. Avrupa’da muhafazakârlık üzerine İngiliz ve Fransız düşünürlerinin etkileri baskın gelse de Almanya’da da romantik bir muhafazakârlık akımı söz konusu olmuştur. Bunların da ötesinde Amerika’da Avrupa’dakinden farklılaşan ve günümüz liberal mantığı ile örtüşen muhafazakâr eğilimlere rastlanmaktadır. Tüm bunların ardından Türk muhafazakârlığının oluşum süreçleri ve Türk muhafazakârlığının Batı örnekleri ile muhafazakârlık türleri içinde hangisi üzerinden tanımlanabileceği konusu ikinci bölümde incelenmiştir.

Muhafazakârlığın Türkiye deneyiminde miladını kimi kaynaklar Osmanlı’ya, kimileri ise Cumhuriyet tarihine dayandırsa da, düzenin değişimi karşısında kendini konumlandıran muhafazakâr düşünce etkin bir kimliğe zaman içinde kavuşmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa’daki dönüşüm furçasının uzantısı olarak modernleşmenin yaşanması, muhafazakâr düşünceyi harekete geçirmiştir. Ancak tüm bu reformların nihai sonucu olarak Cumhuriyet’in ilanı, muhafazakârlığın temel kırılma noktasını oluşturmuştur. Cumhuriyet’in kurulduğu ilk yıllar konjonktür itibarıyla tek sesli bir siyasal mekanizmanın varlığı, muhafazakâr söylemin hem toplumsal hem de siyasal olarak aktif olmasının önüne geçmiştir. Muhafazakârlığın siyasal olarak direniş gösterdiği bu süreçte, kültürel birtakım yayıncılık faaliyetleri muhafazakâr kimliklerin aracı haline dönüşmüştür.

Nitekim 1950’ye gelindiğinde çok partili demokratik siyaset anlayışının Demokrat Parti’nin iktidarı ele geçirmesiyle başarıya ulaşması, o tarihe kadar sessiz kalmış muhafazakâr kişilerin siyasete ulaşabildiğinin anlaşılması noktasında önemli bir gelişme olarak kayda geçmiştir. Çevrenin merkeze tesirinde bir milat olan bu tarih, muhafazakârlığın varlığından ruhsal olarak fayda sağlandığı bir dönem olmuştur. Demokrat Parti’nin dini ilk kez siyasi bir söylem olarak kullanması da bu noktada muhafazakârlığın İslamcılıkla kurduğu bağı anlamak adına değinilmeyi gerekli kılmıştır.

Muhafazakârlık Türk siyasetinde birtakım ideoloji ve kavramlarla eklektik olarak var olmuştur. Bunun en kritik örneğini Milli Görüş hareketi ile başlayan Necmettin Erbakan siyasetinde görmek mümkündür. Demokrat Parti deneyiminden sonra merkezin çevreye teneffüsünün Türk siyaseti adına zor bir adım olduğu, yaşanan darbeler vasıtasıyla anlaşılmiş ancak muhafazakârlık siyasal ve toplumsal mücadelesine son vermemiştir. Erbakan öncülüğünde başlayan Milli Görüş hareketi de, muhafazakâr mütedeyyin kadroların siyasete ulaşmasında kritik bir dönemece işaret eder. Siyasal İslamcılık çatısı altında hem

muhafazakârlıktan ayrılan hem de muhafazakâr kesimi birleştiren Erbakan, çalışmanın ana aktörlerinden ilki olarak üçüncü bölümde ele alınmıştır.

Muhafazakârlığın din ile kurduğu yakın ilişki, Erbakan'da karşımıza çıkmakta ve bu bağ onun siyasetinin temel bileşenlerinden birini oluşturmaktadır. İslam ve siyaseti hem söylem hem de politikalarına yansıtan Erbakan'ın bu noktada Milli Nizam Partisi ile başlayan ve sırasıyla Milli Selamet Partisi ve Refah Partisi ile devam eden siyasi çizgisi değerlendirilmiştir. 1970'lere kadar Türk sağının muhafazakâr söylemlerinde ek bir kuvvet olarak yer alan İslam'ın, Erbakan siyasetiyle ise başlı başına bir araç olduğu görülmüştür. Onun siyasal ve ekonomik alanda yoğun biçimde yer verdiği İslami referansları ile Türk siyasetinde yükselen İslamcılık akımı, bu aktörü ve önderliğinde seyreden süreci anlamak adına önemlidir. Muhafazakâr bir uzlaşma ışığında İslamcı söylemin, Milli Görüş'ün siyasi uzantısı olan partilerle Türk siyasetinde açtığı yeni yolu irdelemek, hem Erbakan'ı anlamak adına hem de ardından muhafazakâr ideolojinin alacağı şekli görmek açısından gerekli olmuştur.

Erbakan, siyasal İslamcılığa yalnızca retorik olarak değil, bizzat ekonomik kalkınma aracı şeklinde, somut adımlar üzerinden yaklaşma gayesini taşıyan bir siyasetçi olmuştur. Bu nedenle çalışmada Erbakan'ın hem muhalefet kanadında hem de iktidardayken İslamcılıkla yoğrulmuş ve muhafazakâr kesimleri sisteme entegre eden politikaları ele alınmıştır. Erbakan'ın uygulama alanı olarak tam başarıyla ulaşamamış projelerinin temelde sağ siyasetin dinamiklerini nasıl etkilediği de bu sayede görülmüştür. Milli Görüş hareketi kurulana kadar kendilerinden manevi olarak yarar sağlanan mütedeyyin kesimlerin, hem siyasette kritik konumlar edinmesi hem de ekonomide yeni pozisyonlara kavuşmasını sağlayan Erbakan, konjonktürel bir değerlendirmeye tabii tutulmuştur. Ancak, 1980 sonrası siyasi havada ve ardından 1990'larda gelinen noktada, din olgusu ile iç içe geçmiş muhafazakâr bir tutumun siyasete tutunmada yeterli olmadığı anlaşılmıştır.

28 Şubat süreci ile İslamcılığın Türk siyasetinde muhafazakârlıktan ve sağ geleneğin başvurduğu diğer tüm ideolojilerden bağımsız hareket etme çabası adeta geri püskürtülmüştür. Hem Erbakan'ın siyasi ajandasında hem de Türk sağında dönüm noktası yaratan bu olay, muhafazakârlığın da konumunu etkilemiştir. İşte Erbakan ile başlayan muhafazakâr anlayışın siyasal, toplumsal ve ekonomik alana eklenti olmaktan çıkması durumu, bahsi geçen tarihten sonra yeni bir anlayışı doğurmuştur. Bu noktada karşımıza çalışmanın ikinci ana aktörü olan Recep Tayyip Erdoğan çıkmaktadır. Dördüncü ve son bölümde yer verildiği üzere, Milli

Görüş geleneği içinden gelen Erdoğan, yaptığı yeniden okuma ile muhafazakârlığın siyasal konjonktürdeki gidişatını değiştiren bir siyasetçi olmuştur.

Tayyip Erdoğan'ın Refah Partisi bünyesinde belediye başkanlığı ile başlayan siyasi yaşamı Fazilet Partisi'nde yenilikçi kadronun içinde yer alarak kısmen farklı bir yöne kaymıştır. Erbakan'ın öğrencilerinden olan Erdoğan'ın Milli Görüş hareketindeki ayrışmada farklı söylemler geliştirmesi, esasında Türk siyasetinde muhafazakâr ideolojinin gidişatını değiştirmiştir. Bu noktada çalışmanın son bölümünde Milli Görüş gömleğini çıkardığını iddia eden Erdoğan'ın, kuruculuğunu yaptığı Ak Parti ile dönüşen yeni muhafazakârlık anlayışı temel alınmıştır. Muhafazakârlığı Türk siyasetinde yeniden konumlandıran Erdoğan, demokrasinin modern süreçle kaynaşmasını sağlamıştır. Böylesi bir yolla Erdoğan, muhafazakârlığı salt ideoloji olarak değerlendirmek yerine toplumsal bir üst kimlik oluşturma aracı olarak görüp, bu anlayışın sahip olduğu olumsuz imajı silmeye çalışmıştır. Siyasal ve ekonomik düzlemde bir muhafazakâr anlayışın yanı sıra süreçle barışık toplumsal bir muhafazakârlık nosyonu dikkat çekmiştir. Son bölümde Erdoğan'ın söz konusu çabası hem söylem hem de hayata geçirdiği politikalar üzerinden gösterilmeye çalışılmıştır. Erdoğan'ın muhafazakârlığı söylemsel olarak devlet, medeniyet, özgürlük, eşitlik, demokrasi, din, gelenek gibi son derece bağımsız temalar üzerinden sürdürmesi, temelinde muhafazakârlığın dönüşen yapısı ile ilgili önemli ipuçları vermektedir.

Muhafazakâr demokrasi kavramı ile siyasetin temel ihtiyaçlarını göz ardı etmeyen bir formül ortaya atan Erdoğan'ın içinden geldiği gelenekten farklılaştığı ve bu bağlamda hem iç hem de dış ilişkilerde takındığı muhafazakâr tavır bu son bölümde anlatılmaya çalışılmıştır. Değişim ve gelişmenin gerekli koşullarda destekçisi olan böylesi bir muhafazakâr tutum, Erdoğan'ın hizmet siyaseti ile birleşince Türk siyaseti adına bundan önce görülmemiş bir anlayışı bizlere sergilemiştir. Bu bakımdan Erdoğan'ın söylemlerinin ötesinde sunduğu projeler ve gerçekleştirdiği politikalarla Türk siyasetinde muhafazakârlığın dönüşümünü sağlama şekli anlaşılmaktadır.

Türk siyasetine adını yazdıran Erbakan ve Erdoğan'ın siyaset sözlüğünde yer alan muhafazakârlık anlayışlarının, genel bir çerçeveden değerlendiren bu çalışma sonuç olarak bahsi geçen liderlerin karşılaştırılmasını hedeflemektedir. Buna göre; muhafazakârlığın siyaset sahnesinde uzun yıllar pasif bir araç olarak kalmasının Erbakan ile din temelli bir anlayış doğrultusunda kırıldığı ve sonrasında ise Erdoğan'ın süreçle barışık muhafazakârlığı kısmen dönüştürerek liberalleştirdiği düşünülmektedir. Bu bakımdan benzer bir siyasi

geçmişe sahip bu iki aktörün esasen muhafazakârlığın farklı alanlarına nüfuz ettiği görülmüştür. Muhafazakârlığı siyasal İslamcılığın yükselmesi doğrultusunda pragmatik olarak kullanan Erbakan ile ondan daha çok sosyolojik olarak faydalandığını dile getiren Erdoğan daha pek çok noktada ayrılırlar. Söz konusu farklılığın altı çizilmesi gerekirse, ilk bölümde çerçevelenen muhafazakâr temalara ve muhafazakârlığın çeşitlerine değinerek yapılması uygun görülmektedir:

- Muhafazakâr düşüncenin temel öğelerinden ilki olarak ele aldığımız gelenek vurgusu hem Erbakan hem de Erdoğan'ın siyaset anlayışında, sürdürülmesi arzulan yegâne unsurdur. Erbakan'ın bu noktada gelenek yanlısı tavrı geleneksel İslam söylemi üzerinden şekillenmiştir. Diğer yanda Erdoğan ise geleneksellik anlayışını medeniyet bağlamında açıklar. Hem düşmana karşı benliğin korunması, hem de gelecek inşasında mihenk taşı olarak misyon yüklenen gelenek Erbakan'da gördüğümüzden kısmen farklı bir biçimde karşımıza çıkar. Slogan haline gelen *kökü mazideki ati* söylemi Erdoğan'ın gelenek-gelecek ilişkisini gözler önüne serer. Muhafazakârlığı mevcut kurum ve ilişkileri korumak değil, değer ve kazanımların korunması olarak adlandırırken Erdoğan, gelenekselliğin siyasal yanından çok sosyolojik yanına vurgu yapmıştır.
- Ahlaki düzenin tesis edilmesi mevzu, Erbakan ve Erdoğan siyasetinde son derece önemli bir hedeftir. Muhafazakârlık çatısı altında farklı yollara başvuran bu iki lider nihai olarak düzenin devam ettirilmesi ve bunun ahlaki bir çerçevede olması amacıyla buluşurlar. Erbakan'da ideal düzen anlayışı İslam bünyesinde konumlandırılırken, adil düzen projesi bunun için kaynak olmuştur. Erdoğan ise düzeni alt üst edecek her türlü iç ve dış tehlikeye karşı düşman tasavvurunu kullanırken, Türk milletinin geçmiş deneyimlerine ışık tutar.
- Muhafazakâr düşüncenin pragmatik bir yanı olduğuna göre Erbakan da Erdoğan da buna başvuran iki lider olmuştur. Erbakan'ın muhafazakârlıktan faydalanması, siyasal İslamcı tutumunu Türk siyasetinde kabul edilebilir kılmasıyla açıklanabilir. Ancak Erdoğan bizzat muhafazakâr sıfatıyla ideolojiden toplumsal anlamda bir faydacılık sağlama arzusu taşımıştır. Buna ek olarak, Erdoğan siyasetin pragmatik yanına vurgu yaparken, çoğulcu bir siyaset çizgisine sahip olduğunu vurgular. Bu durum kitle partisine dönüşme istediği içinde olduğu zaman bile Erbakan'ın tam anlamıyla başarı sağlayamadığı bir husus olarak Erdoğan siyasetinde dikkat çekicidir. Yine Batı ile ilişkiler kurma noktasında Erdoğan'ın yaklaşımı Erbakan'dan net bir şekilde ayrılır.

Zira Erbakan Avrupa'nın kuruluşunun direkt olarak Müslümanlığı yıkma amacıyla olduğuna inandığından Avrupa ile irtibatını minimum seviyede tutmuş, buna karşılık Erdoğan'ın ise teknik anlamda Avrupa'dan faydalanabileceği düşüncesine sahip olduğu görülebilir. Bu bağlamda, Avrupa Birliği gibi hususlarda muhafazakâr düşüncenin bu pragmatik yönünden Erdoğan'ın retçi bir perspektiften değil de toplum yararı gözeterek yararlandığı görülmektedir.

- İnsanın tek başına yetersizliği düşüncesi esas olarak muhafazakâr düşüncede toplumsallık çağrışımı yapmakta ve salt rasyonalist bir tutumun önüne geçmektedir. Erbakan'ın bu noktada gerek dini unsurlara siyasette fazlasıyla yer vermesi gerekse siyasi çizgisine yön veren hareketin sahip olduğu birlik bilincinden ötürü bireysellik karşıtı olduğu anlaşılır. Erdoğan'da ise kısmen sıyrılmış bu düşünce, bireyselliğin nasıl sağlandığı ancak aile gibi toplumsal kurumların da korunduğu bir yapının inşasında kendine yer bulur.
- Devleti sistemin sürekliliği ve nizamın garantörü olarak değerlendiren muhafazakâr yapı, Erbakan'da klasik formuyla bizi karşılar. Erbakan, ekonomik ve siyasal açıdan devlete büyük görevler atfeder. Devletin adil bir sistem üreterek hem maddi hem de manevi kalkınmayı sağlamada en kuvvetli merci olduğunu savunur. Erdoğan ise devlet, temsili yapı, sivilleşme gibi makro konularda demokrat tavra sahiptir. Muhafazakâr demokrat kimliğini takınan Ak Parti ve Erdoğan siyaseti devleti vazgeçilmez kılarken, devletin alanının demokrasi ve özgürlükler çerçevesinde sınırlandırılabilmesini savunmuştur. Erdoğan Erbakan'dan farklı, çoğulcu bir siyasal yapının varlığına inanır. Erbakan döneminde var olan din-devlet, devlet-toplum-birey gibi gerginlikleri ve onun siyasi hayatında gördüğümüz sistemle sorunlu ilişkiyi kısmen ortadan kaldırmıştır. Bunun yanı sıra devletin görevlerini hizmet siyaseti üzerinden tanımlama, her iki liderde de karşımıza çıkan diğer bir husustur. 'halka hizmet Hakk'a hizmet' düsturunu hem Erbakan'ın hem de Erdoğan'ın benimsediği bilinmekle birlikte, Erdoğan'ın daha kapsayıcı olduğu, sınır tanımadığı not düşülebilir. Erbakan duruma arka planda bırakılanların sesi olarak yaklaşırken, Erdoğan bunun alanını daha genişletmiştir.
- Muhafazakâr paradigmanın değişim karşısındaki konumu, esas olarak Erbakan-Erdoğan kıskacındaki en kritik ayrıma işaret eder. Erdoğan'ın muhafazakâr bir siyasetin sürdürücüsü olarak değişimi kolay bir şekilde kabullenmediği bilinmekle beraber retçi bir tutuma sahip olmadığı da süreç içinde görülmüştür. Erdoğan radikal

değişimi eleştirir ve bunu yaparken toplumsal uzlaşmayı engellediği gerekçesini sunar. Bu da muhafazakâr düşüncenin düzen ve istikrar temaları ile doğrudan bağlantılıdır.

- Muhafazakâr tutumun siyasette alternatif sunması noktasında da Erbakan ve Erdoğan'ın farklılaştığı görülebilir. Zira Erbakan genel olarak söylem ve politikalarını İslamcı bir perspektiften hayata geçirmek istemiştir ancak bu Türkiye'nin içinde bulunduğu konjonktür gereği pek de mümkün olmamıştır. Bunda kuşkusuz Erbakan partilerinin hiçbir zaman Erdoğan'ın partisi kadar güç kazanamamış olmasının etkisi büyüktür. Erbakan'ın eleştirel yaklaştığı ve korunmasını istediği siyaset formu için getirdiği alternatifler bu nedendir ki genelde ütopyik bir tanımlamaya maruz kalmıştır. Erdoğan bu noktada Erbakan'dan daha şanslı olmuş, Milli Görüş'ten ayrıldığı dönemden bu yana, hem MGH'den dersler çıkardığı için hem de değişimi savunduğu için tükenmiş siyasete daha somut ve sistemle kaynaşmış alternatifler getirmiş, söz konusu önerileri hayata geçirmede de Erbakan'dan daha başarılı olması, siyasi konumunu pekiştirmiştir.
- Din hususunda Erbakan da Erdoğan da benzer altyapıdan gelen iki siyasetçidir. Ancak dini siyasete entegre etme noktasında oldukça farklı tutum izledikleri görülmektedir. Erbakan'ın salt İslami referansla şekillendirdiği siyaset mekanizması Erdoğan'da kısmen terk edilmiştir. Erbakan, İslami bir sorumluluk olarak siyaset yapmayı savunmuştur. Başka bir ifade ile Müslüman olmanın bir getirisi olarak siyaset ve din arasında önemli bir ilişki kurmuştur. İslam kardeşliği motifi üzerinden toplumsal krizlere çözümü ileri sürmüştür. Yine düşman pozisyonunda değerlendirdiği Batı karşısında direkt İslam'ı konumlandırması dikkat çekicidir. Bütün bu söylemlerinde ötürü Erbakan'ı muhafazakârlığın alt başlığında İslamcı olarak nitelemek mümkünken, Erdoğan bizzat savunduğu görüşün muhafazakârlık olduğunu sıklıkla dile getirmiştir. Bunu yaparken demokrasi eklektiği ile İslam'ı demokratikleştirdiği söylenebilir. Başka bir ifade ile Erdoğan'ın İslam'a siyasal bir pozisyon yüklemekten çok dini, özgürlükler çerçevesinde bir hassasiyet olarak barındırdığı anlaşılabilir. Bunda yine Erbakan döneminden çıkarılan derslerin etkisi büyüktür. Zira 28 Şubat'ın tecrübe edildiği bir ortamda salt İslamcı bir geleneğin sürdürülmesinin kendi siyasi mekanizmasına zarar vereceğini Erdoğan'ın da gördüğü düşünülmektedir.
- Erbakan ve Erdoğan muhafazakâr tutumlarının ayrıştığı bir diğer önemli nokta da siyasi yelpazeleri olmuştur. Erbakan'ın belirli bir kesim partisi şeklindeki duruşunu, Erdoğan büyük oranda değiştirmiştir. Erdoğan aynı Erbakan'ın yaptığı gibi muhafazakâr kesimin taleplerini yoğunlukla gündeme getirirken, diğer yandan da

kapsayıcı, çoğulcu bir siyaset anlayışını savunmuştur. Geline nokta itibarıyla ise Erdoğan'ın Erbakan'daki gibi salt sağ bir siyasi söylemden çok merkez sağda yer alan bir yapı inşa ettiği düşünülmektedir.

- Muhafazakâr düşünce için kritik kurumlardan biri olan aile, Erbakan ve Erdoğan için benzer ehemmiyette karşımıza çıkar. Ailenin varlığı ve birliği muhafazakâr bir perspektifte son derece gereklidir. Erbakan'ın İslami referanslarıyla şekillenen aile söylemi, Erdoğan'da daha somut politikalarla kendine yer edinmiştir. Bizzat kadının bedeni üzerinden ailenin korunmasına yönelik Erdoğan'ın pek çok adım attığı görülmüştür.

Muhafazakârlık, dünyada olduğu gibi Türkiye'de de tepkilerini ortaya çıktığı ilk zamandan bu yana farklılaştırmıştır. Yalnızca ideolojinin kökeni olan Batı Avrupa nezdinde değil, Türk muhafazakârlığında da önceleri suçlayıcı sert bir tepkinin mimarı iken, günümüzde daha sistemle barışık bir anlayıştan söz edilmektedir. Bunda esasında muhafazakârlığın doğasının değişime kapalı değil, değişimin ılımlı olması koşuluyla tolere edilebileceği vurgusu ve modern sistemin toplumları dönüştürmesi hususları etkili olmuştur. Çalışma ile yoğun olarak Erbakan döneminden itibaren ele aldığımız Türk muhafazakârlığı da bu dönüşümün kaçınılmaz biçimde parçası olmuştur. Muhafazakârlığı hem bir devamlılık çizgisinde hem de bir kopuş olarak tanımlayan Erdoğan, klasik gelenekselci Erbakan'dan yukarıda maddeler halinde özetlenen koşullarda farklılaşmaktadır. Erbakan'ın muhafazakârlığın ortaya çıktığı ilk zamanki gibi retçi bir tavırda olmasına karşın, Erdoğan'ın medeniyet ve tarih boyutunda devamlılığı, siyaset tarzı noktasında kopuşu savunan tutumu bahsi geçen ayrımın kilit noktasını oluşturur. Aynı geleneğin farklı siyasal kimlikleri olarak Erbakan ve Erdoğan arasındaki bu farkın anlaşılması, Türk muhafazakârlığı adına da önemlidir. Türk siyasetinde Erdoğan aktörüyle gördüğümüz, muhafazakârlığın olumlu bir reaksiyon olarak muhafaza etme nosyonunu sürdürdüğüdür.

Sonuç yerine, Erdoğan'ın üstlendiği siyasal pozisyonun bahsi geçen değişimdeki yeri ve önemi, Erbakan'dan farklılaştığı noktalar vasıtasıyla gösterilmeye çalışılmıştır. Klasik ve dindar bir muhafazakâr tutum sergileyen Erbakan'a karşı dönüştürdüğü söylem ile modern anlamda muhafazakârlığın simgesi haline gelen Erdoğan'ın bu bağlamda söz konusu değişim furyasında başarıya ulaştığı düşünülmektedir. Çünkü muhafazakârlık Türkiye'de ortaya çıktığı ve tesirini artırdığı dönemlerden itibaren hep siyasetle sorunlu bir ilişki içinde olmuştur. Erdoğan'ın hem konjonktür gereği hem de sahip olduğu muhafazakâr demokrat kimliği ile sunduğu siyasa icabı bu olumsuz havayı değiştirmede etkili olduğu

anlaşılmaktadır. Zira günümüzde devlet ile özdeşleşmiş bir parti ve iktidar anlayışının varlığı açıkça görülmektedir. İşte bunda Erdoğan'ın etkisi büyüktür. Erdoğan'ın devlet-muhafazakârlık uyumsuzluğunu aza indirdiği, hem Ak Parti sürecinde hem de partiden ayrılarak bağımsız cumhurbaşkanı seçildiği süreç itibarıyla çevresindeki alternatifleri devre dışı bırakmasından anlaşılabilir. Söz konusu süreçte Erdoğan'ın ılımlı sağın tek aktörü olması, muhafazakâr ideolojiyi de aynı doğrultuda etkilemiştir. Bakıldığında Türkiye'de siyaset sahnesinde kritik bir boşluğu doldurduğu görülen Erdoğan'ın, bunu sağlarken hem Türk siyasal hayatının geçirdiği kendine özgü gelişmelerden hem de dünyada muhafazakâr eğilimlerin dönüşmekte olduğu yapıdan etkilendiği görülmektedir. Türk siyasetinde özellikle darbelerin açtığı zemin hem Erbakan hem de Erdoğan'ı etkilerken, çalışmanın vurgusu olan değişimin ise bizzat 28 Şubat sürecinden etkilendiği bilinmektedir. Tüm bunlara sonsöz olarak, bahsi geçen değişimin Türk siyasetinde muhafazakârlığın yönünü derinden etkilediği söylenebilir.

Bu çalışmaya başlarken, Türk muhafazakârlığına damga vuran iki önemli aktörün muhafazakârlıktan nasıl faydalandığı ve muhafazakârlığa nasıl katkıda bulunduğunun söylem ve politika düzeyinde incelenmesi; söz konusu aktörlerin benzeyen ve özellikle farklılaşan yanlarının değerlendirilmesi ve bundan yola çıkarak Türk siyasetinde muhafazakâr düşüncenin geçirdiği değişimin anlaşılması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda önce muhafazakâr ideolojinin ortaya çıkışı tarihsel bir süreçte Avrupa modelleri üzerinden incelenmiş, ardından muhafazakârlık için başlıca temalar ve düşüncenin farklı türleri ele alınmıştır. Kavramsal altyapının kurulmasının ardından Türk muhafazakârlığının serüveni Osmanlı Devleti ve cumhuriyetin ilanı milat alınarak tanımlanmıştır. Türk siyasetinde muhafazakârlığın en kritik okumasını yapan Erbakan ve Erdoğan'ın düşünceleri ve hayata geçirdikleri ya da geçirmeyi planladıkları projeler üzerinden söylemsel analiz yapılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda varılan sonuç ise; Erbakan ve Erdoğan'ın Türk sağında süregelen siyaset mekanizmasının baş aktörleri olarak ortak paydada bulunduğu durumların varlığı göz ardı edilmeksizin, pek çok kritik hususta ayrıştığı ve bu ayrışmanın Türk siyasetinde gidişatı değiştirdiğidir. Erdoğan'ın Erbakan'dan bağımsız düşünülmeceği gerçeği yanında, esasında Türkiye'de muhafazakârlık adına son derece kritik dönüşümlere yol açtığı ve hem içinden geldiği geleneği hem de muhafazakârlığın siyasette konumunu değiştirdiği savunulmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKDOĞAN, Yalçın, “Adalet ve Kalkınma Partisi”, ed.: Yasin Aktay, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık, Cilt: 6*, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2014.
- AKDOĞAN, Yalçın, *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2003.
- AKTAY, Yasin, “İslamcılıktaki Muhafazakâr Bakiye”, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Muhafazakârlık, Cilt 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- ATAY, Tayfun, “Gelenekçilikle Karşı-Gelenekçiliğin Gelgitinde Türk “Gelenek-çi” Muhafazakârlığı”, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce - Muhafazakârlık, Cilt: 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- AYDIN, Murat. *Öteki Adam Yasaklı Başbakanın Dreyfus Davası*, İstanbul: Karakutu Yayınları, 2002.
- BAKAN, Selahaddin ve Işıl Arpacı, “Liberal Değişim Sürecinde Dönüşen ve Dönüştüren Muhafazakârlık”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2013.
- Başbakan Prof. Dr. Necmettin Erbakan’ın TBMM Grup Toplantısında Yaptığı Konuşmalar, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1997.
- BAYRAMOĞLU, Ali, *Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu*, (10-11 Ocak 2004).
- BELGE, Murat, “Muhafazakârlık Üzerine” ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Muhafazakârlık, Cilt 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- BENETON, Philippe, *Muhafazakârlık*, çev.: Cüneyt Akalın, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- BORA Tanıl ve Burak Onaran, “Nostalji ve Muhafazakârlık “Mazi Cenneti””, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce - Muhafazakârlık, Cilt: 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- BORA, Tanıl, *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*, İstanbul: Birikim Yayınları, 2012.
- BOZKURT, Mahmut Esat, *Atatürk İhtilali*, İstanbul: Altın Kitaplar, 1967.
- BURKE, Edmund, *Reflections on the French Revolution*, Oxford: Oxford World Press, 2009.
- BURKE, Edmund, *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful (1757)*. J. T. Boulton (Ed.), Oxford: Basil Blackwell, 1987.
- BULAÇ, Ali, İslam’ın Üç Siyaset Tarı veya İslamcılığın Üç Nesli”, ed.: Yasin Aktay, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık Cilt: 6*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

- BULAÇ, Ali, *Bir Aydın Sapması*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2003.
- BULAÇ, Ali, “Değişen İslam, Siyaset ve Siyasal İslam”, *Bilgi ve Hikmet*, Sayı: 12, (1995)
- COŞAR, Simten ve Aylin Özman, “Centre-Right Politics in Turkey After the November 2002 General Election: Neo-Liberalism With a Muslim Face”, *Contemporary Politics*, Cilt: 10, Sayı: 1, (Mart, 2004)
- ÇAHA, Ömer, “Muhafazakâr Düşüncede Toplum”, *Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu*, 10-11 Ocak 2004, AKP Yayınları
- ÇAKIR, Ruşen, “Milli Görüş Hareketi”, ed.: Yasin Aktay, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık, Cilt 6*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- ÇAKIR, Ruşen, “Demokrasiyi Tanıyacaklar”, *Milliyet*, 13 Mayıs 2000.
- ÇAKIR, Ruşen ve Fehmi Çalmuk, *Recep Tayyip Erdoğan – Bir Dönüşümün Öyküsü*, İstanbul: Metis Yayınları, 2001.
- ÇALMUK, Fehmi, “Necmettin Erbakan”, ed.: Yasin Aktay, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık Cilt: 6*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- ÇINAR, Menderes, “AKP ve İslami Hareketler: Defansif ve Dağıtıcı İktidar Kardeşliği”, *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu: 2002-2009*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2013.
- ÇINAR, Menderes, “Seçimlerin Ardından: Siyaset Yeniden”, *Birikim Dergisi*, (Kasım-Aralık, 2002)
- ÇİĞDEM, Ahmet, “İslamcılık ve Türkiye Üzerine Bazı Notlar”, ed.: Yasin Aktay, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık, Cilt 6*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- ÇİĞDEM Ahmet (ed.), “Kaynakçaya Dair”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık Cilt: 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- ÇİĞDEM, Ahmet, “Muhafazakârlık Üzerine”, ed.: Tanıl Bora, *Toplum ve Bilim*, 74, (Güz, 1997), İstanbul
- Demokrat Parti Tüzüğü, Madde: 35, 1952:3.
- DUBİEL, Helmut, *Yeni Muhafazakârlık Nedir?*, çev.: Erol Özbek, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- DUMAN, Fatih, “Evrensellik ve Tarihsellik Arasında Edmund Burke, Ahlakın/Siyasetin Felsefi Temelleri”, *Muhafazakâr Düşünce*, 19-20, Yıl: 5, (Kış-Bahar, 2009)
- DUMAN, Fatih, “Edmund Burke: Muhafazakârlık, Aydınlanma ve Siyaset.”, *Muhafazakâr Düşünce*, 1, Yıl:1, (Yaz, 2004)
- ERBAKAN, Necmettin, “Adil Düzen Davamız”, Davam, Ankara: MGV Yayınları, 2014.

- ERBAKAN, Necmettin, “Dünyayı Yöneten Güçler”, Davam. Ankara: MG V Yayınları, 2014.
- ERBAKAN, Necmettin, “İslam Davamız” Davam, Ankara: MG V Yayınları, 2014.
- ERBAKAN, Necmettin, “Medeniyet Davamız”, Davam, Ankara: MG V Yayınları, 2014.
- ERBAKAN, Necmettin, “Yaradılış ve İnsan”, Davam, Ankara: MG V Yayınları, 2014.
- ERBAKAN, Necmettin, “Birinci Büyük Kongre’de, 24 Ocak 1971”, ed.: M. M. Uzun, Erbakan Külliyyatı 2. Cilt. Ankara: MG V Yayınları, 2013.
- ERBAKAN, Necmettin, “D-8 Kitabının Önsözü”, ed.: M.M. Uzun, Erbakan Külliyyatı 3. Cilt, Ankara: MG V Yayınları, 2013.
- ERBAKAN, Necmettin, “Erbakan Çiller Basın Toplantısı, 25 Kasım 1996”, ed. M. M. Uzun, Erbakan Külliyyatı 4. Cilt. Ankara: MG V Yayınları, 2013.
- ERBAKAN, Necmettin, “Mukaddesatçı Milletimize Beyanname”, ed.: M. M. Uzun, Erbakan Külliyyatı 2. Cilt, Ankara: MG V Yayınları, 2013.
- ERBAKAN, Necmettin, “Yedi Oluşum, Büyük Değişim, 27 Haziran 1993”, ed.: M. M. Uzun, Erbakan Külliyyatı 2. Cilt. Ankara: MG V Yayınları, 2013.
- ERBAKAN, Necmettin, “Avrupa Topluluğu’na Giriş Vatana İhanettir”, Türkiye’nin Temel Meseleleri, Ankara: Rehber Yayıncılık, 1991.
- ERBAKAN, Necmettin, “Malatya Konuşması”, *Milli Görüş Temel Görüş*, Ankara: Dağarcık, 1973.
- ERDOĞAN, Mustafa, “Muhafazakarlık: Ana Temalar”, *Liberal Düşünce*, 34, 4-9, 2004.
- ERDOĞAN, Recep Tayyip, *Küresel Barış Vizyonu*, İstanbul: Meydan Yayıncılık, 2012.
- ERDOĞAN, Recep Tayyip, “Muhafazakâr Demokrasi Sempozyumu Açılış Konuşması”, *Uluslararası Demokrasi ve Muhafazakârlık Sempozyumu*, İstanbul: Camev Yayınları, 2005.
- FIRAT, Mir Mehmet Dengir, *Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu*, 2004.
- GİDDENS, Anthony, *Sağ ve Solun Ötesinde Radikal Politikaların Geleceği*, çev.: Müge Sözen, Şabir Yücesoy, İstanbul: Metis Yayınları, 2002.
- GÖKA, Erol, F. Sevinç Göral ve Çetin Güney, “Bir Hayat İnsanı Olarak Türk Muhafazakârları ve Kaygan Siyasal Tercihî”, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Muhafazakârlık, Cilt: 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- GÜLALP, Haldun, *Kimlikler Siyaseti*, İstanbul: Metis Yayınları, 2003.
- HEYWOOD, Andrew, *Siyaset*, çev.: B. Berat Özipek, Ankara: Adres Yayınları, 2013.
- HEYWOOD, Andrew, *Political Ideologies*, Macmillan: Philip Allan, 1988.

- HİRSCHMAN, A. Q., *Gericiliğin Retoriği*, çev.: Y. Alogan, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Hürriyet*, “Başbakan: Orada Diktatör Diyeni Sallandırırılar”, 21 Ağustos 2013.
- İREM, C. Nazım, “Bir Değişim Siyaseti Olarak Türkiye’de Cumhuriyetçi Muhafazakârlık: Temel Kavramlar Üzerine Değerlendirmeler”, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce - Muhafazakârlık*, Cilt: 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- İREM, C. Nazım, “Kemalizm ve Gelenekçi Muhafazakârlık”, *Toplum ve Bilim*, 74, (Güz, 1997)
- JAESCHKE, Gotthard, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, çev.: Hayrullah Örs, Ankara: Bilgi, 1972.
- KAHRAMAN, H. Bülent, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I*, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.
- KANSU, Aykut, “Tek Parti Döneminde Bir Radikal Muhafazakâr Politika Sebebi Olarak “Sosyal Siyaset””, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Muhafazakârlık*, Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- KANSU, Aykut, “Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, ‘Sosyal Mesele’ ve ‘İçtimai Siyaset’”, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Muhafazakârlık*, Cilt: 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- KARA, İsmail, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi: Metinler/Kişiler*, İstanbul: Risale Yayınları, 1986.
- LAÇİNER, Ömer, “Yeni Çağın Eşiğindeki Kültürel Kimlik ve Kaynak Üzerine Bir Çerçeve”, *Medeniyetler Çatışması*, İstanbul: Vadi, 1995.
- MAİSTRE, Joseph de, *Considerations on France*, çev.: Richard A. Lebrun, Montreal ve London: McGill-Queen’s University Press, 1974.
- MARDİN, Şerif, *Türkiye’de Din ve Siyaset, Makaleler 3*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- MARDİN, Şerif, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- MARDİN, Şerif, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez- Çevre İlişkileri”, ed.: M. Türköne ve T. Önder, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset (Makaleler 1)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- MARDİN, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesi Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- MERT, Nuray, “Muhafazakârlık ve Laiklik”, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce –Muhafazakârlık*, Cilt: 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- MULLER, Jerry Z. *Conservatism: An Anthology of Social and Political Thought from David Hume to Present*, Princeton: Princeton University Press, 1997.

- NİSBET, Robert, *Muhafazakârlık: Düş ve Gerçek*, çev.: K. Bülbül, Ankara: Kadim Yayınları, 2007.
- NİSBET, Robert “Muhafazakârlık”, ed.: Tom Bottomore ve Robert Nisbet, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, çev.: Erol Mutlu, Ankara: Ayraç Yayınları, 1997.
- NİSBET, Robert, *Conservatism: Dream and Deality*, Bristol:Open University Press, 1986.
- OAKESHOTT, M., “On Being Conservative”, ed.: A. de Crespigny, J. Cronin, *Ideologies of Politics*, Southern Africa: Oxford University Press, 1976.
- ÖĞÜN, Süleyman S., “Türk Muhafazakârlığın Kültürel Politik Kökleri”, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Muhafazakârlık, Cilt 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- ÖNDER, Tuncay, “Ali Fuad Başgil” ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce - Muhafazakârlık, Cilt: 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük 3*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- ÖZEL, İsmet, “İslamcılığın Eleştirisi”, *Yeni Şafak*, 10 Ağustos 1997.
- ÖZEL, Soli, “After the Tsunami” *Journal of Democracy*, Cilt: 14, (2 Nisan 2003), ss. 80-94.
- ÖZİPEK, B. Berat, “Muhafazakârlık: Devrim ve Türkiye”, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Muhafazakârlık, Cilt 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- ÖZİPEK, B. Berat, *Muhafazakârlık: Akıl, Toplum, Siyaset*, Ankara: Kadim Yayınları, 2005.
- Radikal*, “AKP’nin Yeni Zaafı”, 23 Aralık 2003.
- Refah Partisi*, “Adil Düzen”, Refah Partisi Yayını, [Broşür] Ankara, 1991.
- ROY, Oliver, *Siyasal İslam’ın İflası*, İstanbul: Metis Yayınları, 2005.
- ROY, Oliver, “AKP Muhafazakâr Demokrat” *Zaman*, 25 Ocak 2004.
- SCHMİTT, Carl, *Political Romanticis*, New Jersey: Transaction Publishers, 2011.
- SELİM, Yavuz, *Milli Görüş Hareketindeki Ayrışmanın Perde Arkası: Yol Ayrımı*, İstanbul: Hiler, 2002.
- SHİLS, Edward, “Merkez ve Çevre”, çev.: Yusuf Ziya Çelikkaya, *Türkiye Günlüğü*, 70, 2002.
- SMİTH, Anthony D., *Milli Kimlik*, çev.: Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- TEKİN, Üzeyir, *AK Parti’nin Muhafazakâr Demokrat Kimliği*, Ankara: Orient Yayınları, 2004.

Temel Kavramlar 1 (Demokrasi, Laiklik, Milliyetçilik, Muhafazakâr Demokrasi), Ankara: Kim Yayınları, 2005.

TEZEL, Yahya Sezai, “Tanzimat Sonrası İmparatorluk ve Cumhuriyet Türkiye’inde “Muhafazakârlık” Sorunsalı: Devamlılıklar, Değişmeler ve Kırılmalar”, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Muhafazakârlık, Cilt 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

TUNÇAY, Mete (ed.), *Batı’da Siyasal Düşünceler Tarihi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

TURAN, Ali Eşref, *Türkiye’de Seçmen Davranışı Önceki Kırılmalar ve 2002 Seçimi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

TÜRK, H. Bahadır, *Muktedir, Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

TÜRK, H. Bahadır, “İdeoloji”, ed.: Mümtaz’er Türköne, *Siyaset*, Ankara: Lotus Yayınevi, 2008.

TÜRKÖNE, Mümtaz’er (ed.), *Siyaset*, Ankara: Lotus Yayınevi, 2008.

VURAL, Mehmet, *Siyaset Felsefesi Açısından Muhafazakârlık*, Ankara: Elis Yayınları 4, 2003.

YANAR, Işık, “Necip Fazıl Düşüncesinde Doğu-Batı ve Modernleşme”, *Hece*, 97, Yıl:9, (Ocak, 2005), ss. 37-47.

YANARDAĞ, Merdan, *Yeni Muhafazakârlar–Neo–Cons.*, İstanbul: Chiviyazıları, 2004.

YAVUZ, M. Hakan, “Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek”, ed.: Yasin Aktay, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık, Cilt: 6*, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2014.

YAVUZ, M. Hakan, *Modernleşen Müslümanlar, Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve Ak Parti*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

YAYLA, Atilla, *Siyaset Bilimi*, Ankara: Adres Yayınları, 2015.

YILMAZ, Nuh, “İslamcılık, AKP, Siyaset”, ed.: Yasin Aktay, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık, Cilt: 6*, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2014.

ZÜRCHER, Eric J., “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık”, ed.: Ahmet Çiğdem, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Muhafazakârlık, Cilt 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Milli Nizam Partisi Programı, 1970, <http://www.belgenet.com/parti/program/mnp.html>

Milli Nizam Partisi Kuruluş Beyannamesi,

<http://212.174.157.46:8080/xmlui/bitstream/handle/11543/798/197600498.pdf?sequence=1>

Recep Tayyip Erdoğan, *Kut'ül Amare Zaferinin 100. Yıl Dönemi Töreninde Yaptıkları Konuşma*, <http://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/43874/kutul-ammare-zaferinin-100-yil-donumu-torende-yaptiklari-konusma.html> (29 Nisan 2016).

Recep Tayyip Erdoğan, *Gazi Mustafa Kemal'i Anma Töreninde Yaptıkları Konuşma*, <http://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/2956/gazi-mustafa-kemali-anma-torende-yaptiklari-konusma.html> (10 Kasım 2014).

Recep Tayyip Erdoğan, *TBMM'nin 24. Dönem 5'inci Yasama Yılı Açılışında Yaptıkları Konuşma*, <http://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/2941/turkiye-buyuk-millet-meclisinin-24uncu-donem-5inci-yasama-yili-acilisinda-yaptiklari-konusma.html> (01 Ekim 2014).

Recep Tayyip Erdoğan, *TÜSİAD Yüksek İstişare Kurulu'nda Yaptıkları Konuşma*, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/2934/tusiad-yuksek-istisare-toplantisinda-yaptiklari-konusma.html> (17 Eylül 2014).

Recep Tayyip Erdoğan, *TESK 19. Genel Kurulunda Yaptıkları Konuşma*, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/2933/tesk-19-olagan-genel-kurulunda-yaptiklari-konusma.html> (01 Eylül 2014).

Recep Tayyip Erdoğan, *Devir Teslim Töreninde Yaptıkları Konuşma*, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/2931/devir-teslim-torende-yaptiklari-konusma.html> (28 Ağustos 2014).

Recep Tayyip Erdoğan, *Seçim Beyannamesi Programı'ndaki Konuşmasının Tam Metni*, <http://www.haberler.com/erdogan-istanbul-u-ilklerle-bulusturduk-5687958-haberi/> (19 Şubat 2014).

Recep Tayyip Erdoğan, *Herkesin Çocuğu Bize Emanet*, <https://www.akparti.org.tr/site/haberler/basbakan-erdoganin-5-kasim-tarihli-tbmm-grup-toplantisi-konusmasinin-tam-me/54937#1> (5 Kasım 2013).

Recep Tayyip Erdoğan, *Millet Ne Dediye Biz onu yapıyoruz*, <http://www.akparti.org.tr/site/haberler/millet-ne-dediye-biz-onu-yapiyoruz/52600#1> (30 Eylül 2013).

Recep Tayyip Erdoğan, *21. Yüzyılda Yaşamış Bir Yunus Emre'ydi*, <http://www.akparti.org.tr/tbmm/haberler/21.-yuzyilda-yasamis-bir-yunus-emreydi/52523> (28 Eylül 2013).

Recep Tayyip Erdoğan, *Orada Diktatör Diyeni Sallandırıyorlar*, <http://www.hurriyet.com.tr/basbakan-orada-diktator-diyeni-sallandirirlar-24554442> (21 Ağustos 2013).

Recep Tayyip Erdoğan, *Başbakan Erdoğan'dan Önemli Açıklamalar*, <http://www.hurriyet.com.tr/basbakan-erdogandan-onemli-aciklamalar-23513523> (15 Haziran 2013).

Recep Tayyip Erdoğan, *Erdoğan: Benim Bedenim Diyenler Feminist*, <http://www.ntv.com.tr/turkiye/erdogan-benim-bedenim-diyenler-feminist,dYdfRB4ul0uxKJHXthZiwA> (2 Haziran 2012).

Recep Tayyip Erdoğan, *Erdoğan: Kapısında Otursanız Zararı Yok*, <http://www.milliyet.com.tr/2012/05/30/sondakika/sondakika.html> (30 Mayıs 2012).

Recep Tayyip Erdoğan, *Her Kürtaj bir cinayettir*, <http://www.iha.com.tr/haber-basbakan-her-kurtaj-bir-cinayettir-228665/> (26 Mayıs 2012).

Recep Tayyip Erdoğan, *Başbakan Ağaç Dikme Töreninde Konuşuyor*, <http://www.sabah.com.tr/gundem/2011/11/11/basbakan-agac-dikme-torende-konusuyor> (11 Kasım 2011).

Recep Tayyip Erdoğan, *Erdoğan Diyarbakır'da*, <http://www.hurriyet.com.tr/erdogan-diyarbakirda-15704560> (3 Eylül 2010).

Recep Tayyip Erdoğan, <http://arsiv.ajans5.com/detay/2009/12/08/partimiz-asla-islamci-bir-parti-degil.html> (7 Aralık 2009).

Recep Tayyip Erdoğan, <http://www.milliyet.com.tr/erdogan--meclis-binalari---milli-iradenin-mutlak-tezahurune-mekanlik-etmistir/siyaset/sondakikaarsiv/27.06.2010/1009462/default.htm> (29 Ekim 2008).

Recep Tayyip Erdoğan, *Halka Rağmen Politika Artık İmkansız*, <http://www.hurriyet.com.tr/erdogan-halka-ragmen-politika-artik-imbkansiz-38596734> (23 Nisan 2004).

Recep Tayyip Erdoğan, *Şehir Medeniyettir, Medeniyetin Beşiğidir*, <https://www.akparti.org.tr/site/haberler/sehir-medeniyettir-medeniyetin-besigidir/55123#10> (8 Kasım 2003).

Recep Tayyip Erdoğan, Adalet ve Kalkınma Partisi 1. Olağan Büyük Kongresi, <http://www.akparti.org.tr/site/haberler/yolsuzluklarini-ve-usulsuzluklerini-ortbas-etmek-icin-rejim-bunalimi-cikarm/4986#1> (13 Ekim 2003).

http://www.saadet.org.tr/prof-dr-necmettin-erbakan_d147.html

<https://www.youtube.com/watch?v=cLJ5TPBydiA> 13 Ekim 2013.